

7

КИЇВ • 1969

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Значення історичного дослідження в творах В. І. Леніна
- Становлення та розвиток радянського суспільства в працях В. І. Леніна
- В. І. Ленін про комуністичне виховання трудящих
- Основні риси бойових дій партизанів України
- До 25-річчя Народної Польщі (добірка)
- Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів
- До експансії папства на Україні в XVI ст.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.* И. Н. Маслов. Значение исторического исследования в произведениях В. И. Ленина. А. В. Санцевич. Становление и развитие советского общества в трудах В. И. Ленина. А. В. Ткачук. В. И. Ленин о коммунистическом воспитании трудящихся. М. В. Коваль. Основные черты боевых действий партизан Украины (1941—1944 гг.). Сообщения. В. П. Сидоренко. Этапы развития соцсоревнования в промышленности Украины. М. Я. Кошарный. Деятельность парторганизаций Львовско-Волинского угольного бассейна по ускорению научно-технического прогресса (1959—1965 гг.). С. И. Комарницкий, Ю. П. Ляпунов. Из истории комсомола Северной Буковины (1920—1945 гг.). Л. А. Лещенко. Братская солидарность монгольского народа с советским народом в годы Великой Отечественной войны. Г. И. Магнер. Русско-венгерский союз IX ст. в свете летописей. В. Д. Кульбакин. Референдум 1926 г. в Германии и борьба КПГ за единый народный фронт. К 25-летию Народной Польши. Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday.* M. M. Maslov. Importance of the Historical Investigation in the Works by V. I. Lenin. A. V. Santsevich. Formation and Development of the Soviet Society in the Works by V. I. Lenin. A. V. Tkachuk. V. I. Lenin on the Communist Education of the Working People. M. V. Koval. The Principle Forms of the Ukrainian Partisans Activities (1941—1944). Communications. V. P. Sidorenko. The Stages of Social Competition Development in the Ukrainian Industry. M. Ya. Kosharny. The Activity of Party Organizations of Lvov-Volyn Coal Basin on Acceleration of the scientific-technical Progress (1959—1965). S. I. Komarnitsky, Yu. P. Lyapunov. From the History of Komsomol of the North Bukovina (1920—1945). L. O. Leshchenko. Fraternal Solidarity of the Mongolian People with the Soviet People during the Years of the Great Patriotic War. G. I. Magner. Russian-Hungarian Alliance of IX cent. in the Light of Annals. V. D. Kulbakin. Referendum in Germany in 1926 and Struggle of the Communist Party of Germany for the United Front. *On the 25th Anniversary of the People's Poland.* Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (100)

ЛИПЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

- М. М. Маслов (Ленінград) — Значення історичного дослідження в творах
В. І. Леніна 3
А. В. Санцевич — Становлення та розвиток радянського суспільства в працях
В. І. Леніна 15
А. В. Ткачук — В. І. Ленін про комуністичне виховання трудящих 25

* * *

- М. В. Коваль — Основні риси бойових дій партизанів України (1941—1944 рр.) 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. П. Сидоренко — Етапи розвитку соцзмагання в промисловості України 41
М. Я. Кошарний (Дрогобич) — Діяльність парторганізацій Львівсько-Волин-
ського вугільного басейну по прискоренню науково-технічного прогресу
(1959—1965 рр.) 52
С. І. Комарницький (Чернівці), Ю. П. Ляпунов (Чернівці) — З історії
комсомолу Північної Буковини (1920—1945 рр.) 61
Л. О. Лещенко — Братерська солідарність монгольського народу з радянським
народом у роки Великої Вітчизняної війни 69
Г. І. Магнер (Ленінград) — Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів 76
В. Д. Кульбакін (Москва) — Референдум 1926 р. в Німеччині й боротьба
КПН за єдиний народний фронт 85

До 25-річчя Народної Польщі

- М. Д. Куликівський (Луцьк) — Боротьба Польської робітничої партії за
зміцнення диктатури пролетаріату в 1947—1948 рр. 95
Л. Г. Федоренко (Ужгород) — Формування соціалістичної інтелігенції в
Польській Народній Республіці 99
П. М. Калениченко — Ленінської гвардії рядовий — Я. С. Ганецький 109

ЗАМІТКИ

- М. Б. Буговий (Харків) — Українська періодика про інтернаціоналістську ді-
яльність Анрі Барбюса 113
В. А. Мацкевич (Могильов) — До експансії папства на Україні в XVI ст. 116

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Л. Г. Будьонна (Вінниця) — Комсомол Поділля в боротьбі проти німецько-
фашистських окупантів 122
М. К. Новік (Андрушівка Житомирської області) — Шефство партійних орга-
нізацій України над госпіталями в 1943—1945 рр. 123

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Примірна програма факультативного курсу «Історія рідного краю (області)» для VII—X класів середньої школи 125

НАШ КАЛЕНДАР

- О. В. Мойсєєв — Визволення західних областей Української РСР (липень 1944 р.) 132
 І. О. Гуржій — 150-річчя повстання військових поселенців на Харківщині . . . 136
 В. М. Кулаковський — Участь міського населення Лівобережної України в боротьбі з шведськими інтервентами в 1708—1709 рр. 138
 В. В. Грабовецький (Львів) — Історик-мемуарист Гуцульщини Петро Ступницький (До 175-річчя від дня народження) 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. О. Голяк — В. І. Войтко. Марксистська соціологія як наука 145
 Д. Ф. Вірник, В. Д. Сікора — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки 146
 М. М. Кравець (Львів), І. Г. Шул'га (Ужгород), І. М. Мешко (Львів) — С. Злупко. Економічна думка на Україні 148
 В. Д. Лисоченко — В. Н. Гулевич. Миротлюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму та реваншизму (1955—1966 рр.) 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. О. Василько — Висока нагорода Батьківщини 152
 М. П. Тесленко (Львів) — Присвячена 50-річчю збройного повстання в Дрогобичі 153
 В. О. Романцов — Всесоюзна наукова конференція з питань соціології . . . 155
 К. М. Гибало (Дніпродзержинськ) — Постійно діючий семінар учителів-істориків 156
 Д. Я. Телегін, В. О. Круц — Розкопки курганів поблизу Запоріжжя 157
 В. Д. Березанець (Харків) — Захист докторської дисертації Й. Ш. Черномазом 158
 Вісті з шкіл 158
 Дмитро Миколайович Сташевський 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заступник головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 7, 1969.

Выходит ежемесячно
 (на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля

Технічний редактор Д. А. Березовська.

Коректори Н. А. Буток, О. М. Ставнійчук.

БФ 04112. Здано на складання 25.V 1969 р. Підписано до друку 11.VII 1969 р. Формат паперу 70×108²/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 15,95. Зам. К-104. Тираж 10695.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

М. М. МАСЛОВ

ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ТВОРАХ В. І. ЛЕНІНА

Ідучи назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, радянські історики значно розширюють і поглиблюють вивчення теоретичної спадщини великого вождя. Вони прагнуть пізнати все нескінченне багатство його праць, що охоплюють величезну кількість проблем теорії та практики революційної боротьби, містять теоретичні розробки дальшого розвитку найважливіших питань марксистської філософії, політичної економії, соціології, історії та інших суспільствознавчих наук.

Останніми роками з'являється дедалі більша кількість досліджень, що розглядають і оцінюють значення праць В. І. Леніна для радянської історичної, зокрема історико-партійної науки. Істотний внесок у розробку цієї галузі лєнінознавства внесла Всесоюзна наукова сесія по темі «В. І. Ленін і історична наука», що відбулася в 1965 р. у Києві. Матеріали її вийшли з друку¹. Якщо всередині 20-х на початку 30-х років деякі історики ще висловлювали сумніви щодо правомірності самої постановки питання про В. І. Леніна як історика², то тепер таких сумнівів уже немає.

Продовжуючи традиції, закладені К. Марксом та Ф. Енгельсом, які багато уваги приділяли діалектико-матеріалістичному осмислюванню історії людського суспільства і залишили ряд праць як з проблем загальносоціологічних, пов'язаних з виявленням найважливіших закономірностей історичного процесу, так і з різних конкретних питань історії³, В. І. Ленін також постійно цікавився проблемами історії. Серед його творів є чимало праць, спеціально присвячених економічній, соціальної та політичній історії, а, крім того, чимало зауважень та оцінок історичного характеру міститься в тих його книгах і статтях, які в цілому не мають історичної спрямованості. Цілком справедливо відзначав М. М. Покровський, що «В. І. Ленін дав конкретних прикладів історич-

¹ В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968.

² Г. Лелевич. Ленин как историк партии и революции, М.—Л., 1925, стор. 3; В. В. Адоратский. К вопросу о научной биографии В. И. Ленина.— «Пролетарская революция», 1930, № 2—3, стор. 9.

³ Маркс — историк, М., 1968.

ного аналізу більше, ніж Енгельс, але залишив нам завдання резюмувати цей колосальний досвід — сам він його не підсумував»⁴.

Чим же пояснюється та пильна увага, яку приділяв В. І. Ленін історії, яке місце та значення історичного аналізу в його працях? Це питання ставили й прагнули розв'язати вже перші дослідники історичної спадщини В. І. Леніна. У праці В. О. Бистрянського «Ленин как историк. Историзм в ленинизме»⁵ було зроблено спробу показати зв'язок історії та політики в творах Володимира Ілліча, визначити історичні джерела геніальної ленінської прозорливості у визначенні тактики партії більшовиків. «Вивчення минулого, осмислювання історичного досвіду, — відзначав В. О. Бистрянський, — є для Леніна вихідним пунктом у розробці тактики пролетарської партії»⁶. У брошурі В. О. Бистрянського аналізується чужий метафізичний метод В. І. Леніна, пройнятий історизмом, спрямований на вивчення досвіду революційної боротьби мас, на осмислювання уроків історії, що їх, як підкреслював автор, В. І. Ленін вважав «вихідним пунктом для з'ясування можливого ходу розвитку в майбутньому»⁷. Формулювання цих положень, важливих для розуміння як політичної так і історичної сторони спадщини великого вождя, було незаперечною заслугою істориків 20-х років⁸. Продовжуючи розробку цього питання, М. М. Покровський у статті «Ленин и история» відзначав, що в творах В. І. Леніна «...особливо важливе підкреслювання... найтіснішого зв'язку між історією та політикою». Узагальнюючи погляди В. І. Леніна, М. М. Покровський писав: «Історія повинна служити не для затемнення, а для з'ясування основних питань політики, в цьому її значення для марксиста. Історія — це пояснювальний розділ до політики. І в цьому зв'язок історії з практикою. В цьому зв'язку Ленін бачив «душу живу» марксизму»⁹.

Протягом наступних двадцяти років, внаслідок об'єктивної обстановки того часу, спеціальних досліджень про Леніна-історика не публікувалося. Винятки становили ювілейні доповіді провідних радянських істориків — Г. М. Панкратової, І. І. Мінца, Б. Д. Грекова, де високо оцінювалася роль В. І. Леніна в розробці марксистського розуміння історичного процесу і вказувалося на виникнення — з моменту появи праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» — нового, ленінського етапу розвитку вітчизняної історичної науки¹⁰. З усіх цих доповідей лише у виступі Б. Д. Грекова (1944 р.) коротко вказувалася причина звернення В. І. Леніна до історії: відзначався, зокрема, зв'язок між історією та політикою в працях Володимира Ілліча, особливо підкреслювалася необхідність історичного підходу для правильного розуміння суспільно-політичних явищ¹¹.

Серед значної кількості досліджень останнього часу, присвячених Леніну-історичу, найбільш докладно питання про значення історичного дослідження в працях В. І. Леніна розроблене у статті Ю. Н. Городець-

⁴ Труды I Всесоюзной конференции историков-марксистов, т. I, М., 1930, стор. XIII.

⁵ В. А. Быстрянский. Ленин как историк. Историзм в ленинизме, Л., 1925.

⁶ Там же, стор. 16.

⁷ Там же, стор. 20.

⁸ В. Адоратский. Марксистская диалектика в трудах В. И. Ленина — «Печать и революция», 1922, кн. II, стор. 440; Г. Лелевич. Ленин как историк партии и революции, М.—Л., 1925, стор. 3—4.

⁹ М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов, М., 1933, стор. 285—292.

¹⁰ А. М. Панкратова. Ленин — величайший корифей науки. — Вестник АН СССР, 1944, № 1—2, стор. 15.

¹¹ Б. Д. Греков. Ленин и историческая наука. — Известия АН СССР. Отделение истории и философии, т. I, 1944, стор. 12, 15.

кого¹², який вказує, зокрема, що історія служила для Володимира Ілліча засобом орієнтування при швидких змінах форм руху та крутих поворотах розвитку суспільства, що вивчення явищ суспільного життя з історичних позицій забезпечувало глибоке й вірне розуміння їх змісту, а, отже, і їх значення для класової боротьби пролетаріату, для діяльності більшовицької партії.

Таким чином всі згадані дослідники одноставно підкреслюють важливу роль і значення історичного аналізу в творах В. І. Леніна, роблять деякі узагальнення, що розкривають причини звернення вождя до історії та методи використання ним історичного матеріалу в ідейній та політичній боротьбі.

Особливо важливе вивчення питання про значення історичного дослідження в працях В. І. Леніна для розробки його історико-партійної спадщини. З повним правом вважаючи В. І. Леніна першим істориком партії, який заклав основи цієї науки, не можна тимчасом не бачити своєрідності його праць у цій галузі. Історія у творах Володимира Ілліча тісно переплітається з сучасністю, яка, в свою чергу, стає об'єктом наукового дослідження. В. І. Ленін не розділяє і не протиставляє минуле й сучасне. Багато з лєнінських праць, написаних «на злобу дня», присвячених з'ясуванню й обговоренню найактуальніших проблем внутріпартійного життя та діяльності партії в конкретних умовах поточного моменту, містять екскурси в історію або історичні довідки, оцінки, примітки. Характерним прикладом у цьому розумінні може служити стаття В. І. Леніна, написана в грудні 1904 р. і опублікована в № 1 більшовицької газети «Вперед». У цій статті Володимир Ілліч викриває дезорганізаторську політику меншовиків, що зірвали пролетарську демонстрацію в Петербурзі внаслідок своєї фракційної діяльності. Це, пише В. І. Ленін, «...є остання крапля, яка повинна переповнити терпіння партії»¹³. Він звертається до членів партії, що бажали розібратися в причинах кризи у РСДРП, і нагадує їм її історію, переконливо доводячи, що винуватцями кризи в партії були меншовики, які після II з'їзду РСДРП стали на шлях дезорганізації та розколу. Аналізуючи події в партії в 1903—1904 рр., В. І. Ленін простежує чотири стадії розвитку партійної кризи, протягом яких меншовики, дедалі більше відходили від партійності, рвали й відкидали рішення з'їзду, захоплювали й звертали проти партії її центральні органи і, нарешті, приступили до розкладу її місцевих комітетів, що, зокрема, виявилось в зриві петербурзької демонстрації. Виклавши історичні факти що свідчили про розкольніцьку діяльність меншовиків, В. І. Ленін приходить до висновку про недопустимість дальшого співробітництва з ними. «Ми повинні, на відміну від «меншовиків», які діють потай, ховаючись від партії, заявити відкрито і підтвердити на ділі, що партія пориває з цими панамі всі і всякі відносини»¹⁴,— заявляв Володимир Ілліч.

Так конкретний політичний факт—зрив меншовиками пролетарської демонстрації, доповнений аналізом історії розкольніцької діяльності меншовиків, набуває в статті В. І. Леніна нового аспекту, свідчить про чергову стадію розвитку партійної кризи і недопустимість дальшого співробітництва з дезорганізаторами. Історія служить для В. І. Леніна засобом, за допомогою якого глибше й точніше сприймаються поточні сучасні події.

Цей приклад, дуже характерний для В. І. Леніна, ще раз свідчить про історизм лєнінського мислення, про властивий йому метод пізнан-

¹² Е. Н. Городецкий. Вопросы методологии исторического исследования в послеоктябрьских трудах В. И. Ленина.— «Вопросы истории», 1963, № 6.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 21.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 23.

ня дійсності. Багато років пізніше, виступаючи з лекцією «Про державу» в Свердловському університеті, Володимир Ілліч говорив: «Найбільш надійне в питанні суспільної науки і необхідне для того, щоб дійсно набути навичку підходити правильно до цього питання і не дати загубитися в масі дрібниць або величезній різноманітності думок, які борються,— найбільш важливе, щоб підійти до цього питання з точки зору наукової, це — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»¹⁵.

У лєнінських творах можна знайти сотні прикладів, що свідчать про те, як уважно вивчав вождь партії розвиток тих чи інших суспільних явищ, простежував їх еволюцію і на основі історичного матеріалу виявляв їх суть. Добре відомі класичні лєнінські оцінки народництва 70-х і 90-х років XIX ст. Проте В. І. Лєнін не тільки показав корінну відмінність між революційним і ліберальним народництвом, але й розкрив причини його переродження, довів, що «такий розвиток народництва був цілком природний і неминучий, бо в основі доктрини лежало чисто міфічне уявлення про особливий уклад (общинний) селянського господарства: від дотику з дійсністю міф розвіявся, і з селянського соціалізму вийшло радикально-демократичне представництво дрібнобуржуазного селянства»¹⁶.

Не менш докладно вивчена В. І. Лєніним і еволюція «легальних марксистів», праці яких він з самого початку визначав як «відображення марксизму в буржуазній літературі», до буржуазного лібералізму і потім — до контрреволюції. В 1907 р., коли справжнє обличчя колишніх «легальних марксистів» стало відоме вже всім, Володимир Ілліч писав про них: «Це були буржуазні демократи, для яких розрив з народництвом означав перехід від міщанського (або селянського) соціалізму не до пролетарського соціалізму, як для нас, а до буржуазного лібералізму».

Тепер історія російської революції взагалі, історія кадетської партії зокрема, еволюція п. Струве (майже до октябризму) особливо, зробили цю істину самоочевидною, перетворили її в ходячу розмінну монету публіцистики. Тоді, в 1894—1895 роках, цю істину треба було доводити на підставі невеликих порівняно відхилень того або іншого письменника від марксизму, тоді цю монету доводилося тільки ще карбувати»¹⁷.

Досліджуючи в своїх творах поточне політичне життя, створюючи «історію сучасності»¹⁸, В. І. Лєнін незмінно тісно пов'язував її з минулим, з власне історією, яка допомагала йому пізнати й пояснити сучасне. Лєнінський метод забезпечував з'ясування історичної істини, справедливість якої доводилася потім практикою революційної боротьби.

Особливо часто звертався В. І. Лєнін до історії партії в періоди запеклої боротьби з опортунізмом. Економісти, меншовики, ліквідатори, троцькісти — всі вони були не в ладах з історією. Захищаючи об'єктивно хибні позиції, відстоюючи помилкову лінію в робітничому русі, опортуністи в своїх історичних працях намагалися виправдати свої погляди та дії, всіляко фальсифікуючи минуле. Численні твори опортуністів з питань історії російської соціал-демократії пройняті намаганням применшити роль партії робітничого класу, принизити його революційні заслуги, а одночасно й заслуги пролетаріату Росії в бо-

¹⁵ В. І. Лєнін. Твори, т. 29, стор. 420—421.

¹⁶ В. І. Лєнін. Твори, т. 1, стор. 247.

¹⁷ В. І. Лєнін. Твори, т. 13, стор. 77.

¹⁸ В. І. Лєнін. Твори, т. 8, стор. 82.

ротьбі з самодержавством¹⁹. Всі вони одностайно твердили, що російська соціал-демократія являла собою інтелігентську організацію, що даремно намагалася очолити темні й політично незрілі маси робітників. Так, наприклад, О. М. Потресов у статті «Наші злигодні» визначав партію як «групове інтелігентське «я» на п'єдесталі з пролетарського руху»²⁰. Розвиваючи це положення, В. Засулич у статті «З приводу одного питання» (1913 р.) намагалася довести нібито РСДРП, як масової партії робітничого класу взагалі не існувало, що на II з'їзді виникла й відразу ж розкололася не партія, а підпільна організація інтелігентів для пропаганди й агітації серед робітників. «Важко сказати,— заявляла В. Засулич,— допомагала чи заважала нова організація, як така, поточний роботі...»²¹.

Подібні міркування не можна було залишити без відповіді, оскільки вони були спрямовані на знищення партії. У статті «Як В. Засулич убиває ліквідаторство» В. І. Ленін писав, що сказати те, що сказала В. Засулич «...значить не тільки допустити величезну, кричущу історичну неправду. Це значить *відректися від партії*»²². Володимир Ілліч нагадував про десятки й сотні робітничих партійців, подібних І. В. Бабушкіну, і доводив цим пролетарський характер РСДРП. У працях «Як В. Засулич убиває ліквідаторство», «Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії», «Під чужим прапором» та ряді інших В. І. Ленін знов і знов звертається до історії, щоб викрити брехню й наклепи на партію з боку опортуністів і зберегти революційний характер робітничого руху в Росії. Не випадково, розкриваючи справжній історичний смисл внутріпартійної боротьби, В. І. Ленін доводив, що більшовики захищали революційно-марксистську, а меншовики — опортуністичну лінію в робітничому русі, змикаючись при цьому з буржуазним лібералізмом.

І в даному випадку історія служить для В. І. Леніна засобом ідейної боротьби з опортуністами, допомагає викриттю їх позицій, чужої пролетаріату.

Величезне значення має ленінське розуміння історії для розробки тактики партії робітничого класу. Добре відомо, що В. І. Ленін був неперевершеним майстром революційної тактики. Уважно вивчаючи політичне життя країни, поведінку партій і класів, що брали в ній участь, форми та вияви класової боротьби, перебуваючи в курсі всіх великих і дрібних політичних подій, він негайно реагував на будь-які зміни політичної ситуації і висував пропозиції щодо тактики партії в нових умовах. Переконливим свідченням цього є ленінська тактика більшовицької партії в період з квітня по жовтень 1917 р., протягом якого здійснювалися мирні й збройні засоби боротьби за владу й застосовувалися різні форми організації виступів пролетаріату.

«Питання тактики, це — питання політичної поведінки партії,— писав В. І. Ленін.— Обгрунтовувати ту чи іншу поведінку можна *і треба* і теорією, і історичними довідками, і аналізом всієї політичної ситуації, і т. д.»²³.

Таким чином, поряд з теорією, найважливішим джерелом розробки наукового обгрунтованої тактики марксистської партії є історія, що

¹⁹ В. Акимов (Махновец). Очерк развития социал-демократии в России, Спб., 1906; Общественное движение в России в начале XX века, т. 1—4, Спб., 1909—1911; Л. Мартов. История Российской социал-демократии. Период 1898—1907 гг., М.—Пг., 1923; А. Н. Потресов (Старовер). Этюды о русской интеллигенции, Спб., 1906; та ін.

²⁰ А. Н. Потресов. Назв. праця, стор. 276.

²¹ «Живая жизнь», № 8, 19 липня 1913 р.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 348.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 228.

досліджує конкретні явища суспільного життя в їхньому русі та розвитку. В. І. Ленін рішуче виступав проти спроб опортуністів виводити тактику партії виключно з загальнотеоретичних, у тому числі програмних положень. Так, наприклад, у статті «Розпуск Думи і завдання пролетаріату» Володимир Ілліч писав: «Недосить посылатися на нашу програму..., щоб визначити лозунг боротьби, яка безпосередньо — *тепер* має бути, влітку чи восени 1906-го року. Для цього треба враховувати конкретну історичну ситуацію, простежити весь розвиток і весь послідовний хід революції, вивести наші завдання не з принципів програми тільки, а з попередніх кроків і етапів руху. Тільки такий аналіз буде дійсно історичним аналізом, обов'язковим для діалектичного матеріаліста»²⁴.

Багато разів критикував В. І. Ленін меншовиків за їх невміння мислити історично, за їх неспроможність аналізувати певну історичну ситуацію. Абстрактний, догматичний підхід меншовиків до явищ суспільного життя, вказував Володимир Ілліч, був причиною їх тактичних помилок, їх неспроможності запропонувати пролетаріату чітку політичну лінію. Яскраву, пройняту насмішкою характеристику дав він, наприклад, доповіді меншовика Аксельрода на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП. «Доповідач широко розмахнувся,— писав В. І. Ленін,— захопив велику історичну тему..., доповідач витав цілковито у сфері абстрактностей, у надхмарній височині загальників і прекрасних історичних міркувань, придатних для всіх часів, для всіх націй, для всіх історичних моментів взагалі,— непридатних тільки через свою абстрактність для охоплювання конкретних особливостей конкретного питання, що стояло перед нами... Аксельрод намалював дуже гарненьку, коли хочете, чарівну картинку. Малював він її з любов'ю і майстерністю, фарби клав яскраві, штрихи проводив тонкі. Шкода тільки, що це картина не з натури. Хороша картина, що й казати, та сюжет у неї фантастичний»²⁵.

Звертаючись до історії для визначення найдоцільнішої політичної лінії пролетаріату, В. І. Ленін домагався насамперед конкретного аналізу історичної ситуації, розуміючи її, проте, дуже широко. Конкретна історична ситуація складається внаслідок взаємодії різних факторів — міжнародних і внутрішніх, економічних і політичних, об'єктивних і суб'єктивних та ін.

Найважливішого значення надавав В. І. Ленін вивченню змісту історичної епохи, без дослідження якої неможливо зрозуміти особливості історії окремих країн і своєрідності виявлення в них провідних закономірностей суспільного розвитку. «...Ми можемо знати і ми знаємо, який клас стоїть в центрі тієї чи іншої епохи, визначаючи головний її зміст, головний напрям її розвитку, головні особливості історичної обстановки даної епохи і т. д. Тільки на цій базі тобто враховуючи насамперед основні риси відмінності різних «епох», (а не окремих епізодів історії окремих країн), можемо ми правильно побудувати свою тактику; і тільки знання основних рис даної епохи може послужити базою для врахування детальніших особливостей тієї чи іншої країни»²⁶.

Ось чому Володимир Ілліч приділяв таку велику увагу вивченню епохи імперіалізму, без розуміння головних особливостей якої не можна було вірно оцінити перспективи революційного руху в усьому світі і, зокрема, в Росії.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 94.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 314—315.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 118—119.

У книзі «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму», всебічно проаналізувавши імперіалістичну епоху, В. І. Ленін довів, що історично імперіалізм є переддень соціалістичної революції. Цей висновок дав Володимир Ілліч змогу не тільки розвинути далі марксову теорію соціалістичної революції, але й вірно оцінити політичну обстановку, що склалася в Росії після Лютневої революції і відкрила можливість перемоги диктатури пролетаріату. Від аналізу епохи В. І. Ленін ішов до з'ясування суті конкретної історичної ситуації в нашій країні.

Ленінський метод дослідження поточного політичного життя, поряд з вивченням його в розвитку включає в себе ще два найважливіших моменти.

По-перше, головну увагу Володимир Ілліч звертав на класову характеристику процесів, що проходили в суспільному житті. В. І. Ленін рішуче виступав проти будь-яких проявів буржуазного об'єктивізму, що виражається у відмовленні від аналізу співвідношення та боротьби класових сил. Такому об'єктивізму, що суперечив марксистському принципу партійності, він протиставляв «об'єктивізм класової боротьби», тобто саме пролетарську партійність. «Стаючи на цю точку зору об'єктивізму класової боротьби,— писав В. І. Ленін,— я анітрохи не виправдую дійсності, а навпаки вказую в *самій* цій дійсності найглибші (хоча б і невидні на перший погляд) джерела і сили її перетворення»²⁷.

У будь-якій ленінській праці, присвяченій аналізу певної політичної ситуації, дано гранично ясну й чітку класову, партійну (а, отже, й наукову) оцінку подій, що відбуваються.

Другою особливістю ленінського методу дослідження суспільного життя є прагнення пізнати його головні тенденції, найважливіші напрямки розвитку, сховані за зовнішньою формою історичних подій і фактів. Для В. І. Леніна основне значення мав не факт безпосередньо, а тенденція, висловлювана цим фактом. Один з найближчих соратників вождя А. В. Луначарський, згадуючи про спільну роботу в редакції «Вперед», писав: «Володимир Ілліч кипів політично... Він з жадібністю шукав, на що спертися, на який факт. Він вимагав, щоб були якнайшвидше розшифровані відомості з Росії і з жадібністю накидав ся на них. І відразу ж невеличка відомість, сумарні дані того, що робиться в країні, давали йому привід до чудових узагальнень, і він тут же перед нами розгортав, що це значить. «Про що це говорить» — як він любив висловлюватися. І ми відчували, як у його незвичайному мозку кожна дрібниця стає центром, навколо якого збирається цілий ряд різноманітних ідей»²⁸.

Сприймаючи історичні факти як вираз об'єктивних тенденцій історичного процесу, В. І. Ленін керувався ними при визначенні тактики партії.

І якщо для опортуністів справа і «зліва», які проводили й захищали хибну, шкідливу для справи пролетаріату політичну лінію, історія, як правило, виступала як «політика, опрокинута в минуле» (причому волюнтаристський, необ'єктивний характер їх політики викликав і необхідність суб'єктивістської фальсифікації минулого), то для В. І. Леніна об'єктивне пізнання минулого було одним з засобів розробки науково обгрунтованої політики марксистської партії пролетаріату. Правильною і, отже, такою, що відповідає інтересам партії та керованих нею мас, є лише така політика, вчив В. І. Ленін, яка не

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 291.

²⁸ А. В. Луначарський. В. И. Ленин как редактор. — Ленин — журналист и редактор, М., 1960, стор. 325.

зв'язана з суб'єктивним тлумаченням історичних фактів і явищ. Не допускаючи волюнтаризму в політиці, В. І. Ленін не допускав і суб'єктивізму в історії; він рішуче викривав характерні для опортуністів намагання спотворення історії.

Ленінський аналіз минулих і сучасних подій був завжди гранично об'єктивним, не містив навіть і натяку на тенденційність, був підпорядкований лише завданню виявлення наукової істини, в якій завжди заінтересований революційний пролетаріат. «Прикривати неприємну правду добренькими словами — найшкідливіша і найнебезпечніша річ для справи пролетаріату, для справи трудящих мас. Правді, хоч би яка вона гірка була, треба дивитися прямо в лице. Політика, яка не відповідає цій умові, є згубна політика»²⁹.

Вивчення минулого й сучасного давало В. І. Леніну необхідний матеріал і для передбачення майбутнього. Відзначаючи цю рису ленінського генія, В. В. Воровський писав: «Завдяки... практичному, глибоко життєвому характеру теоретичного мислення В. І. Леніна, завдяки... духовному зв'язку з масою, він має чудовий дар політичного передбачення, тобто, здібності на підставі часткових, уривчастих, нерідко суб'єктивних даних накреслювати лінію історичного розвитку на найближчий час, визначати перспективи руху, заглядати вперед, у «невідомі долі» майбутнього. Як вартовий, що стоїть на вежі, він здаля бачить події, що наближуються і попереджує про них своїх соратників»³⁰.

У хисті наукового передбачення, властивого В. І. Леніну, не було нічого містичного. Він спирався на матеріалістичне вивчення процесів суспільного життя, на діалектичний спосіб мислення. Глибоке вивчення реального історичного процесу, вміння на основі різноманітних даних і матеріалів вірно визначити єдино неминучий, об'єктивно зумовлений напрям розвитку подій давали Володимиру Іллічу змогу передбачити майбутнє. Цим хистом, який він ототожнював з соціалістичним знанням, тобто з теорією наукового комунізму, треба було, на його думку, обов'язково озброїти маси, щоб забезпечити їх найефективнішими засобами ведення класової боротьби. «...Ми можемо, вивчивши дійсне становище і взаємовідношення класів, передбачити неминучість того або іншого напрямку їх історичної роботи, — тієї або іншої головної форми їх руху. І ці наші соціалістичні знання ми повинні якнайширше розповсюджувати в масах...»³¹.

Сказане не означає, звичайно, що В. І. Ленін розглядав історичний розвиток суспільства з фаталістичних позицій. У його творах, як це справедливо відзначав Ю. Н. Городецький³², міститься визнання можливості парадоксальності історичного процесу, йдеться про «жарти» історії, коли події «раптово» повертають в інший бік, ніж передбачалося раніше. Однак, «раптовість» ця, як відзначав В. І. Ленін, все ж умовна. Вона пояснюється лише неповним знанням фактів, недостатнім розумінням схованих тенденцій суспільного життя. І коли вже здійснився «раптовий», «неочікуваний» поворот у розвитку суспільства, партія, її теоретики знов-таки звертаються до історії, яка служить засобом орієнтування в нових умовах класової боротьби і допомагає виробити нову тактику, що відповідає цим умовам³³.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 302.

³⁰ В. В. Воровський. В. И. Ульянов-Ленин. — Статьи и материалы по вопросам внешней политики, М., 1959, стор. 137.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 451.

³² Е. Н. Городецкий. Вопросы методологии исторического исследования в послеоктябрьских трудах В. И. Ленина. — «Вопросы истории», 1963, № 6.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 161.

Широке використання В. І. Леніним історії, постійне звернення до неї закономірно поєднується в його творах з застосуванням спеціально-історичних методів дослідження. Не претендуючи на всебічне висвітлення цієї цілком самостійної теми, слід, проте, намітити окремі найважливіші аспекти її вивчення.

Насамперед слід звернути увагу на ленінські методи відбору, аналізу та критики історичних джерел. Це питання дістало деяке висвітлення в працях радянських джерелознавців М. Н. Черноморського³⁴, М. Я. Варшавчика³⁵ та інших, але розроблено все ж таки далеко неповністю. Винятковий інтерес становить дослідження документальної основи ленінських праць, ще не підданих джерелознавчому аналізу, вивченню способів самообмеження у виборі джерел, застосовуваних В. І. Леніним, простеження ленінських прийомів використання критики документів, що виходили з ворожого пролетаріатові табору. Можна без перебільшення твердити, що глибоке дослідження джерелознавчої основи ленінських праць незмірно збагатить радянську історичну науку і зміцнить її позиції в боротьбі з буржуазною та ревізіоністською фальсифікацією історії нашого суспільства.

По-друге, великий інтерес становлять особливості й значення періодизації історії нашої країни та КППРС, розробленої В. І. Леніним. Звернення до праць В. І. Леніна свідчить, що метод періодизації був використовуваний ним дуже часто. Досить вказати на приклади ленінської періодизації: історії революційного руху в Росії («Пам'яті Герцена»), історії російської соціал-демократії («Що робити?»), історії внутріпартійної боротьби в РСДРП («Соціалізм і війна»), історії більшовизму («Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі»). Ще частіші випадки періодизації історії розколу в партії після II з'їзду РСДРП («Пора кінчати»), історії підготовки та здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції («До лозунгів», «Доповідь на IV Всеросійському з'їзді Рад») та багато інших. Постійно звертаючись до періодизації історичних подій та явищ, В. І. Ленін не надавав їй самодостатнього значення. Це підтверджується аналізом ленінських творів, у яких дано всі варіанти періодизації, яка служила для Володимира Ілліча насамперед методом поглибленого вивчення описуваних ним історичних явищ. Встановлюючи ті чи інші етапи в розвитку цих явищ, він з'ясовував якісні зміни, що їх зазнавали ці явища від етапу до етапу, досліджував властиві їм тенденції, ступінь і форму їх вияву тощо. При цьому ленінська періодизація завжди підпорядковувалася основній ідейно-політичній меті, головній думці твору, до якого вона входила, і була нерозривно зв'язана з його змістом. Ця обставина, між іншим, пояснює різноманітність варіантів ленінської періодизації, наприклад, історії партії.

Характеризуючи головні особливості й риси періодизації історичних явищ, даної В. І. Леніним, слід відзначити, що в її різних варіантах він застосовує різні критерії, що проте, завжди висловлюють провідні тенденції історичного процесу. Як критерії для тієї чи іншої періодизації В. І. Ленін постійно виділяє те основне, вирішальне, що характеризує суть описуваних подій. При цьому він абстрагується від їх окремих деталей та явищ, що не мають серйозного значення. «...В конкретній історичній обстановці переплітаються елементи минулого і майбутнього...— писав В. І. Ленін.— Але це нітрохи не заважає нам

³⁴ М. Н. Черноморский. Источниковедение истории СССР (советский период), М., 1966, стор. 18—41.

³⁵ М. А. Варшавчик. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС, М., 1967, стор. 49—55, 134—145.

логічно й історично відділяти великі смуги розвитку»³⁶. Критерії ленінської періодизації історії суспільних явищ незмінно містять у собі як об'єктивний так і суб'єктивний елементи, що виражають єдність зовнішніх і внутрішніх факторів, які, визначають розвиток суспільства. Прикладом можна назвати періодизацію історії більшовизму у книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», де як об'єктивний елемент періодизації виступають найважливіші події 1903—1917 рр. (революція 1905—1907 рр., обстановка політичної реакції 1907—1910 рр., нове революційне піднесення 1910—1914 рр., перша світова імперіалістична війна, що почалася в 1914 р. та ін.), а суб'єктивним елементом — зміна тактики більшовиків, що впливала з особливостей умов на різних етапах розвитку історії.

За допомогою періодизації В. І. Ленін виділяє в потоці історичних подій вузлові пункти, фіксує у вигляді хронологічних рамок окремих періодів моменти якісних змін досліджуваних явищ. При цьому датування періодів нерозривно пов'язане у В. І. Леніна з критерієм кожної даної періодизації і підпорядковується йому; критерій періодизації визначає точку зору на досліджувані події, виділяє певні сторони історичних явищ, а хронологічні рамки обмежують якісні етапи розвитку даних сторін цих явищ. Метод періодизації давав Володимиру Іллічу змогу глибоко проникати в суть історичних подій, розкривати їх класову природу й оцінювати порівняльне значення.

Не можна не відзначити ставлення В. І. Леніна до методу історичних аналогій. Серед його творів є такі, що цілком або частково побудовані на історичних порівняннях. У статті «Революція типу 1789 чи типу 1848 року?» В. І. Ленін проводить паралелі між першою революцією 1905—1907 рр. у Росії та відомими буржуазними революціями в Західній Європі; у статті «Серйозний урок і серйозна відповідальність», а також у доповіді «Про війну і мир» на VII з'їзді партії він порівнює Брестський мир з принизливим Тільзитським миром, укладеним у 1807 р. між Пруссією та наполеонівською Францією; в доповіді «Про нову економічну політику» на VIII московській губпартконференції — співставляє економічну політику Радянської влади з історією штурму й облоги Порт-Артура в 1904—1905 рр. тощо. В усіх цих випадках історичні паралелі дали змогу В. І. Леніну з великою чіткістю показати зміст описуваних історичних подій і, водночас, підкреслити їх безсумнівну своєрідність. Розкриваючи суть методу історичних порівнянь, В. І. Ленін писав: «Коли брати історичну паралель, то треба виділити і точно вказати те, що схоже в різних подіях, бо інакше замість історичного порівняння вийде кидання слів на вітер»³⁷.

Саме за нерозуміння цього принципу критикував Володимир Ілліч меншовиків Г. В. Плеханова, Ю. Ларіна та інших, які застосовували історичні паралелі для порівняння абсолютно несхожих явищ та подій³⁸. Виступаючи проти захоплення меншовиків ненауковим методом «аналогічної соціології», що є, за його словами, всього лише «грою розуму»³⁹, В. І. Ленін підкреслював той умовний і обмежений смисл, «в якому тільки і допустима взагалі історична аналогія»⁴⁰. Він мав тут на увазі ту безперечну істину, що повністю схожих, абсолютно однакових подій та ситуацій в історії не буває, що кожного разу доводиться зустрічатися з різними явищами, що виникають на різній історичній та національній основі. Але оскільки в цих подіях виявляються деякі за-

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 63.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 49.

³⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 416; т. 11, стор. 299—300.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 17.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 112.

гальні тенденції та закономірності, оскільки в них відтворюються в новому вигляді вже відомі з історії типові явища, остільки й можна проводити між ними паралелі.

Таким чином, якщо для опортуністів порівняння історичних ситуацій та періодів було найпростішим спекулятивним способом обґрунтування своїх помилкових поглядів, то для В. І. Леніна історичні аналогії служили засобом виявлення загальних об'єктивних закономірностей, властивих різним і різночасовим історичним подіям.

Як справжній матеріаліст-діалектик, В. І. Ленін вважав, що наші історичні уявлення, наше розуміння історичних подій та характеру суспільних явищ перевіряються й підтверджуються виключно історичною практикою. В одному з листів до І. Ф. Арманд, роз'яснюючи методологічні вимоги марксизму в дослідженні явищ суспільного життя, він підкреслював необхідність їх вивчення «...тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»⁴¹. Розвиваючи це положення В. І. Ленін зауважував, що «...вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»⁴².

Ці ленінські висловлювання допомагають зрозуміти ще одну причину постійного звернення В. І. Леніна до історії. У ній він знаходив не лише матеріал для висновків і узагальнень, в яких були кровно заінтересовані пролетаріат та його партія, але й підтвердження правильності цих висновків і узагальнень, їх відповідності конкретним умовам революційної боротьби. Не випадково, тому, звернення В. І. Леніна до досвіду історичної практики, який він любив називати «уроками історії», дуже часті. Серед його творів є «Перші уроки», «Уроки московського повстання», «Уроки Комуни», «Уроки кризи», «Уроки революції» тощо. В усіх цих творах міститься детальний аналіз досвіду революційних виступів трудящих мас, критичні оцінки наміченої та здійсненої тактики, викриття політики опортуністів, на основі аналізу подій.

У творах В. І. Леніна розвинуто вищезгадане й цікаве положення про порівняльне значення й співвідношення революційних і мирних (реакційних) періодів розвитку антагоністичного суспільства. Володимир Ілліч підкреслював, що в революційні періоди з багатого й різнобічного змісту марксизму особливого значення набуває його політична сторона, пов'язана з вивченням практичного досвіду широкого народного руху. «Тому,— відзначав він,— якщо при оцінці революційних періодів ми обмежимося визначенням *лінії* дії різних класів, не аналізуючи *форм* їх боротьби, то наше міркування з наукового боку буде неповне, недіалектичне, а з практично-політичного боку воно вийде *в мертво резонерство*...»⁴³.

Інша справа — в мирні періоди, або, говорячи словами Володимира Ілліча, в періоди «спокійного (гузового) історичного прогресу»⁴⁴. В умовах спаду революційної активності мас вирішальними стають уже інші сторони марксизму. «Час суспільної і політичної реакції, час «переварювання» багатих уроків революції є не випадково тим часом, коли основні теоретичні, і в тому числі філософські, питання для всякого *живого* напрямку висуваються на одно з перших місць»⁴⁵.

Але і в тому і в іншому випадку, незважаючи на зміну об'єкту дослідження, саме дослідження продовжує залишатися найважливішим і найактуальнішим завданням партії та її теоретиків.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 71.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 40.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 224.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 51.

Узагальнення В. І. Леніним революційної практики завжди мало величезне значення для діяльності партії більшовиків. Воно озброювало її розумінням причин успіхів і невдач у революційній боротьбі, відкривало невідомі раніше форми організації та діяльності мас, приводило до постановки нових завдань і до формування відмінної від попередньої тактики партії. Все це давало змогу партії вступити в черговий етап революційного розвитку добре підготовленою до майбутніх класових боїв.

Діалектико-матеріалістичне, марксистське розуміння подій, що відбуваються або пішли в минуле, вміння об'єктивно розбиратися в політичній обстановці і бачити головні тенденції її розвитку В. І. Ленін вважав необхідною умовою правильного виховання робітничого класу, всіх трудящих. Саме до мас були звернені його книги, статті, які розкривали правду історії, досліджували уроки певних етапів розвитку революційної боротьби і показували шкідливість опортуністичної політики. Ленінські праці перетворювали історію з науки, що служила експлуататорам, у науку, яка допомагала пригніченим у їх боротьбі за своє визволення.

Як неперевершений майстер історичного аналізу, В. І. Ленін залишив у спадщину не тільки чудові зразки партійної, класової і глибоко наукової оцінки подій, явищ, етапів розвитку суспільства, але й нове ставлення до історії, як до найважливішої науки, що є найгострішою зброєю в руках комуністів-ленінців.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА

Великий Ленін був фундатором і керівником першої в світі соціалістичної держави. Комуністична партія, очолювана ним, повела трудящих Радянської країни до створення нового, соціалістичного суспільства.

В історичній літературі є ряд праць, присвячених ленінським оцінкам радянського періоду історії Країни Рад¹. Особливо докладно висвітлюється ставлення В. І. Леніна до найвидатніших історичних подій цієї доби — до Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, до соціалістичних перетворень у галузі промисловості, сільського господарства, до культурної революції, до здійснення національної політики². У таких працях наводиться величезний фактичний матеріал і робляться певні узагальнення з проблеми «В. І. Ленін та історія радянського суспільства». Однак відповідні автори здебільшого не виділяють ленінських положень щодо соціальної структури молодого радянського суспільства, його основних рушійних сил, головних завдань, що виникають перед ним на певних етапах історичного розвитку. Втім, перший в історії людства досвід становлення і розвитку соціалістичного суспільства у Радянській країні має всесвітньоісторичне значення. Завданням даної розвідки і є показати ленінський аналіз названої проблеми.

Як справедливо відзначав Ю. Н. Городецький, для В. І. Леніна аналіз історичного минулого завжди був фундаментом для визначення політики і методом її роз'яснення масам³. Це насамперед стосувалося

¹ Е. Н. Городецкий. Вопросы методологии исторического исследования в послеоктябрьских трудах В. И. Ленина.— «Вопросы истории», 1963, № 6; Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966 (в розділі І цієї колективної монографії «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки» Ю. Н. Городецький характеризує перші праці В. І. Леніна з історії Великого Жовтня (1917—1918 рр.) (§ 3), розвиток ленінської концепції історії Жовтня і соціалістичного будівництва (1918—1920 рр.) (§ 4), а також розробку історії радянського суспільства в ленінських працях (1921—1923 рр.) (§ 5); І. Л. Шерман. Деякі риси ленінського методу дослідження історії радянського періоду.— УІЖ, 1967, № 4.

² В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні, К., 1967; Ленин и Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде, М., 1964; П. Рак. В. І. Ленін і Жовтневий збройний повстання, К., 1957; А. В. Лихолат. В. І. Ленін — організатор перемоги і укріплення Радянської влади на Україні, К., 1965; О. С. Кудлай. Роль В. І. Леніна в розгромі іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції у 1918—1919 рр., К., 1958; Б. М. Бабій. В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави, К., 1957; В. В. Пентковська. Роль Леніна в створенні СРСР, К., 1957; И. А. Гладков. В. И. Ленин — организатор социалистической экономики, М., 1960; В. К. Гук. В. І. Ленін про соціалістичну індустріалізацію як необхідну умову перемоги комунізму, К., 1957; Н. Костриця. В. І. Ленін про переважний розвиток важкої промисловості, К., 1958; В. Д. Уваров. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні, К., 1957; С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; В. І. Горкун. Ленін — прапороносець миру, К., 1960; Г. Л. Нікольников. В. І. Ленін — засновник зовнішньої політики Радянської держави, К., 1955; А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920, К., 1967; С. С. Гирилов. В. И. Ленин — организатор Советского многонационального государства, М., 1960; Торжество ленінської національної політики на Україні, К., 1967; та ін.

³ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, стор. 114.

історії радянського періоду. Очоливши Раду Народних Комісарів Радянської республіки, Володимир Ілліч велику увагу приділяв науковому узагальненню перших кроків молодой влади.

Вже на початку 1918 р. В. І. Ленін відзначав основну характерну рису радянського суспільства: розгортання творчої ініціативи народних мас. Він підкреслював, що Велика Жовтнева соціалістична революція відрізняється від усіх попередніх революцій саме тим, що вона підняла жаждою будівництва й творчості в масах⁴. Але цей процес відбувається не стихійно. Комуністична партія спрямовує хід прогресивного розвитку. Влада здійснюється через диктатуру пролетаріату. Отже, передові робітники, як творці соціалістичного суспільства, повинні навчитися організовувати десятки мільйонів людей. Володимир Ілліч відзначав складність цього завдання: «Шлях організації — шлях довгий, і завдання соціалістичного будівництва вимагають наполегливої тривалої роботи й відповідних знань, яких у нас недосить»⁵.

Враховуючи те, що після Великого Жовтня країна вступила у період перехідний від капіталізму до соціалізму, Ленін визначав соціальні сили, на які міг спертися робітничий клас у своїй різнобічній діяльності. Великий вождь мав на увазі передусім селянство⁶. В Радянській республіці весь устрій і управління державою згори донизу мають бути побудовані на союзі робітничого класу з експлуатованим і трудящим селянством. Передумовою цього є те, що більшовики внаслідок перемоги пролетарської революції допомогли селянству довести буржуазно-демократичну революцію до кінця, здійснити його заповітні прагнення⁷. Націоналізація землі дала пролетарській державі найбільші можливості для переходу до соціалізму в землеробстві⁸.

Гарантією становлення і дальшого успішного розвитку нового суспільства виступала політична влада диктатури пролетаріату в формі Рад. З цього приводу В. І. Ленін писав у праці «Пролетарська революція і ренегат Каутський»: «Ради — безпосередня організація самих трудящих і експлуатованих мас, яка *полегшує* їм можливість самим влаштувати державу і управляти нею всіляко, як тільки можна. Саме авангард трудящих і експлуатованих, міський пролетаріат, дістає ту перевагу при цьому, що він найкраще об'єднаний великими підприємствами, йому найлегше вибирати і стежити за виборними. Автоматично радянська організація *полегшує* об'єднання всіх трудящих і експлуатованих навколо їх авангарду, пролетаріату»⁹.

В. І. Ленін відзначав демократичний і соціалістичний характер Радянської влади, аргументуючи це тим, що верховною державною владою виступають Ради, до складу яких входять представники трудящого народу — робітники, солдати і селяни, що обираються і замінюються в будь-який час масами. Місцеві Ради вільно об'єднуються на засадах демократичного централізму в єдину, федеральним союзом скріплену, загальнодержавну Радянську владу республіки. Ради зосереджують у своїх руках не тільки законодавчу владу і контроль за виконанням законів, але й безпосередньо здійснюють їх за допомогою усіх членів Рад з перспективою поступового переходу до виконання функцій законодавства і управління державою поголовно всіма трудящими¹⁰.

Однак великий вождь рішуче виступав проти надання представни-

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 154.

⁵ Там же, стор. 263.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 287.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 282.

⁸ Див. там же, стор. 284.

⁹ Там же, стор. 222.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 481.

цтва в органах влади єдиної соціалістичної держави в світі, з усіх сторін оточеної капіталістичними країнами, експлуаторським елементом¹¹. Він гнівно засуджував абстрактні заклики до свободи та демократії, що потрібні були лише силам, ворожим диктатурі пролетаріату і всім трудящим: «Хто намагається розв'язувати завдання переходу від капіталізму до соціалізму, виходячи із загальних фраз про свободу, рівність, демократію взагалі, рівність трудової демократії і т. п..., ті тільки виявляють цим свою природу дрібних буржуа, філістерів, міщан, які по-рабському плентаються в ідейному відношенні за буржуазією»¹².

За лєнінськими настановами в Радянській країні послідовно здійснювалась соціалістична демократія для робітничого класу, для всіх трудящих і аж ніяк не для експлуаторів, не для паразитичних елементів. Опір буржуазії з великими труднощами було зломлено. Нова влада взяла «до себе на службу» буржуазних спеціалістів, оскільки їх знання, досвід і праця були потрібні молодій Радянській республіці. Без цих спеціалістів неможливо було «на ділі взяти ту культуру, яка створена старими суспільними відносинами і лишилась як матеріальний базис соціалізму»¹³. Прихильники буржуазії, особливо з вищих службовців, банківських чиновників та інші саботували роботу, організовували страйки, щоб підірвати заходи Радянського уряду, спрямовані на здійснення соціалістичних перетворень. Доходило діло навіть до саботажу продовольчої роботи, що загрожувало голодом мільйонам людей¹⁴. У зв'язку з такими ворожими, шкідливими діями службовців та спеціалістів Володимир Ілліч в кінці 1917 р. написав «Начерк правил для службовців», у якому зазначалося, що всі службовці великих державних, промислових та приватнопромислових підприємств зобов'язувались виконувати доручену їм справу і не кидати своєї посади без окремого дозволу уряду, Рад або профспілок. Порушення каралося конфіскацією майна винного і тюремним ув'язненням¹⁵. Однак до репресивних заходів слід вдаватись лише в крайньому разі, вважав В. І. Ленін, відзначаючи, що найкращі спеціалісти братимуть участь у будівництві нового життя при умові високої оплати їх праці¹⁶. І це широко здійснювалось в нашій країні, що є переконливим свідченням прагнень Радянського уряду залучити все населення країни до продуктивної діяльності.

У березні 1918 р. в першому начерку статті «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін писав, що колишні вожді промисловості, колишні начальники і експлуатори повинні зайняти місце технічних експертів, керівників, консультантів, радників. Повинно бути вирішене важке і нове, але надзвичайно вдячне завдання — поєднати весь довід і знання, накопичені цими представниками експлуаторських класів, з самодіяльністю, з енергією, роботою широких верств трудящих мас¹⁷.

Таким чином, геніальним відкриттям був лєнінський план залучення до будівництва нового життя всього населення Країни Рад — від робітничого класу і трудового селянства — до буржуазних спеціалістів, які звикли бути на утриманні капіталу. В той же час Володимир Ілліч закликав трудящих виявляти пильність щодо представників експлуаторських класів. «Перехід від капіталізму до комунізму є ціла історич-

¹¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 136.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 375.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 263.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 332.

¹⁵ Див. там же, стор. 236.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 139.

¹⁷ Див. там же, стор. 138.

на епоха,— писав він.— Поки вона не закінчилась, у експлуаторів неминуче лишається надія на реставрацію, а ця *надія* перетворюється у *спроби* реставрації»¹⁸. Це попередження актуально звучить і в наші дні. Фактичним підтвердженням цього були події в Угорщині 1956 р. Сучасні утруднення в Чехословаччині також свідчать про подібні, правда, безуспішні спроби.

Найскладнішим завданням для молодого радянського суспільства була організація виробництва. Якщо в умовах буржуазного ладу цією справою керували капіталісти разом з оплачуваною ними технічною інтелігенцією, то в першій соціалістичній державі на порядок денний постало питання про участь в організації суспільного виробництва практично всіх трудящих, які довгі століття зазнавали експлуатації. Їм треба було допомогти стати господарями своєї долі. В справі організації економічного життя В. І. Ленін радив починати «відразу і згори і низу», тобто щоб одночасно Радянський уряд, органи влади виробляли певні вказівки, накреслювали шляхи організації виробництва і щоб маси здобували певний досвід в цій справі: «Ради повинні перетворитися в органи, які регулюватимуть усе виробництво Росії, але, щоб вони не перетворилися в штаби без війська, необхідна робота в низах...»¹⁹ Великий вождь в організації всієї трудящої маси вбачав запоруку успіху. Він підкреслював, що вперше в новітній історії цивілізованих народів йдеться про таке управління, коли переважне значення набуває не політика, а економіка, оскільки самі основи переходу від капіталізму до соціалізму полягають у тому, що політичні завдання займають підпорядковане місце щодо завдань економічних. Це пов'язувалося з обстановкою, в якій опинилась країна: завдання управління зводились насамперед до заліковування ран, завданих країні війною, до відбудови продуктивних сил, налагодження обліку та контролю за виробництвом і розподілом продуктів, до підвищення продуктивності праці²⁰.

У грудні 1917 р. керівним центром господарського життя Радянської республіки стала Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ). Володимир Ілліч підкреслював, що вона не може бути зведена до парламенту, а повинна бути таким самим бойовим органом у боротьбі з капіталістами і поміщиками в економіці, якою є Рада Народних Комісарів у політиці²¹. Ленін приділяв велику увагу діяльності ВРНГ. Так, під його головуванням 23 грудня 1917 р. РНК ухвалила рішення, яким зазначалося, що ВРНГ має перетворитися з органу дискусійного на орган, що здійснює керівництво промисловістю²². Так фактично і сталося. Із завершенням націоналізації великої промисловості ВРНГ перетворилася на орган управління державною промисловістю Радянської країни.

Володимир Іллічу належать найважливіші вказівки щодо методів та засобів господарського будівництва в умовах Радянського ладу. Ленін особливо виділяв облік та контроль з боку робітничого класу, трудящих. Він писав: «Облік і контроль — ось головне, що потрібне для правильного функціонування комуністичного суспільства»²³. В кінці 1918 р. він визначив такі завдання контролю: найпростіші — перевірка складів, продовольства і т. п., складніші — перевірка правильності роботи, боротьба з саботажем, повне розкриття його; перевірка системи

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 228.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 323.

²⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 130.

²¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 35, стор. 134.

²² Там же, стор. 466.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 266.

організації трудової діяльності; забезпечення найбільшої продуктивності праці та ін.²⁴ Для перших років молодого республіки характерним було трудовлаштування всіх саботажників під контролем Радянської влади.

Що ж до трудящих, насамперед робітничого класу, то перед ними Володимир Ілліч ставив величну мету — навчитися «практичної справи управління колосальними підприємствами, організації великого виробництва і величезного розподілу»²⁵, підкреслюючи, що в умінні справедливо і рівномірно розподіляти лежать основи соціалізму²⁶. Ця вказівка залишається дуже актуальною і нині.

Особлива увага приділялась самодисципліні та організації праці, від чого залежить сила і авторитет Радянської влади, диктатури пролетаріату. Володимир Ілліч указував, якщо кріпосницька організація праці тримається на дисципліні палки, а капіталістична — на дисципліні голоду, то «комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих, що скинули ярмо як поміщиків, так і капіталістів»²⁷. Це дисципліна свідомих і об'єднаних працівників, які не знають над собою ніякого ярма і ніякої влади, крім влади їх власного об'єднання, їх власного, більш свідомого, згуртованого, революційного, витриманого, авангарду²⁸.

Отже, сам соціалістичний лад, керівна роль Комуністичної партії, наявність диктатури пролетаріату створюють об'єктивні умови для свідомої самодисципліни трудящих, для їх сумлінного ставлення до праці. Однак в умовах переходу від капіталізму до соціалізму величезне значення мало виховання серед трудящих, які лише виходили з світу чистогану, згаданих високих якостей. В цьому відношенні величезну роботу провів В. І. Ленін.

Ще на початку 1918 р. він написав свою славетну працю «Як організувати змагання», в якій геніально розкрив життєву програму розгортання творчої ініціативи трудящих. Та важкі умови громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції, в яких опинилася молода Радянська республіка, не дали можливості робітникам і селянам тоді широко розгорнути соціалістичне змагання. До речі, було три спроби переходу до мирного будівництва: навесні 1918 р. та 1920 р., в березні 1921 р.²⁹ Проте лише остання знаменувала початок важкого періоду відбудови народного господарства в умовах нової економічної політики.

В обстановці успішної реконструкції народного господарства згадана ленінська праця вперше була опублікована в січні 1929 р. і значною мірою сприяла поширенню масового соціалістичного змагання. В. І. Ленін підкреслював, що буржуазні ідеологи «списали і списують гори паперу, оспівуючи конкуренцію, приватну підприємливість на інші чудові доблесті й принади капіталістів і капіталістичного ладу»³⁰. Рушій соціалістичного виробництва — зовсім іншого характеру. Він пов'язаний з творчим ентузіазмом мас. Як зазначав Володимир Ілліч, «соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 293.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 264.

²⁶ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 488.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

²⁸ Див. там же, стор. 376.

²⁹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, стор. 121.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

в народі — непочате джерело...» Закликаючи до широкого змагання всіх трудящих, Володимир Ілліч рішуче виступав проти «всякого шаблонізування і спроб установаження одноманітності згори»³¹. Кожний населений пункт, кожний колектив повинні змагатись один з одним як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів³².

Історична дійсність підтвердила, наскільки мав рацію В. І. Ленін, роблячи свої вказівки. Соціалістичне змагання виявилось у багатьох різноманітних формах, ініціаторами яких були самі трудящі. Це — комуністичні суботники, ударництво, стахановський рух, рух за комуністичну працю та інші трудові починання.

Соціалістичне змагання могло виникнути і розвиватись лише за умов, коли влада була в руках робітничого класу, держави диктатури пролетаріату, яка володіє основними знаряддями та засобами виробництва, коли трудящі маси працюють і створюють цінності для себе, а не для експлуататорів. Праця в Країні Рад перетворилась на джерело збільшення загальної маси матеріальних благ, призначенням яких є даліше зростання економічної могутності держави і неухильне підвищення матеріального добробуту всіх трудящих. В. І. Ленін змальовував світлу перспективу дальшого розвитку Вітчизни: «...в Росії вистачить хліба, заліза, лісу, вовни, бавовни і льону на всіх, аби тільки правильно розподілити працю і продукти, аби тільки встановити всенародний діловий, практичний контроль за цим розподілом, аби тільки перемогти не лише в політиці, але і в повсякденному економічному житті ворогів народу...»³³

Великий вождь був сучасником і безпосереднім свідком такого сумлінного ставлення до праці на благо суспільства, яке виявилось на комуністичних суботниках. У своїй праці «Великий почин», написаній влітку 1919 р., В. І. Ленін дав ґрунтовну оцінку цьому історичному явищу. Він вважав влаштування робітниками, з їх власного почину, комуністичних суботників, під час яких виявлялась висока продуктивність, нова трудова дисципліна, початком перевороту труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоізмом, над звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітникові і селянинові³⁴. Незважаючи на те, що СРСР, завдяки соціалістичному шляху розвитку, досяг величезної економічної могутності, і в країні сформувалось нове покоління людей, яке не зазнало експлуатації та інших вад капіталістичного ладу, далекоглядні настанови Володимира Ілліча і досі зберігають свою силу. Ще чимало треба зробити для створення суспільної дисципліни, соціалістичної дисципліни³⁵. Справа в тому, що в соціалістичному суспільстві матеріальний фактор, відповідне стимулювання, безперечно, відіграють велику роль у розвитку виробництва. Але не тільки це. Ленін особливо підкреслював значення ідейного, морального фактора, фактора свідомості в необхідності самовідданої праці на благо суспільства. Цьому питанню, тісно пов'язаному з розгортанням виховної роботи серед трудящих, слід приділяти велику увагу.

В зв'язку з соціалістичною організацією праці В. І. Ленін відзначав важливість певного спрямування трудового процесу, встановлення

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363, 369.

³² Див. там же, стор. 370.

³³ Там же, стор. 367.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 365.

³⁵ Див. там же.

відповідальності керівника, найсуворішого порядку, створюваного єдністю його волі³⁶.

У своїх працях, написаних наприкінці 1922 — на початку 1923 рр., В. І. Ленін накреслив реалістичну програму розвитку радянського суспільства, розробив найважливіші питання розвитку економіки, політики, культури, національних взаємовідносин та національно-державного будівництва в Країні Рад. До таких праць насамперед належать «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще», «Лист до з'їзду», «Про надання законодавчих функцій Держплану», «До питання про національності або про «автономізацію».

Величезне історичне значення накреслень Леніна полягає в тому, що всі вони конкретно втілені в життя. В статті «Краще менше, та краще» Володимир Ілліч підкреслював величезне значення зміцнення братерського союзу робітничого класу та селянства. Він писав: «Ми повинні постаратися побудувати державу, в якій робітники зберегли б своє керівництво над селянами, довір'я селян щодо себе і з найбільшою економією вигнали б із своїх суспільних відносин всякі сліди будь-яких надмірностей»³⁷.

Цей ленінський заповіт повністю здійснений в СРСР. Під час соціалістичного і комуністичного будівництва радянські люди дедалі більше посилюють провідну роль робітничого класу, згуртовують його співдружність з селянством.

В. І. Ленін закликав докорінно перебудувати економіку країни, а саме, як він образно висловлювався, пересісти з коня селянського, мужицького, зубожілого на коня великої машинної індустрії, електрифікації³⁸. Заповідана вождем грандіозна індустріалізація країни була здійснена в короткі історичні строки, в неймовірно важких умовах повного капіталістичного оточення, без будь-якої зовнішньої допомоги, в розрахунку лише на власні ресурси.

В країні, де переважну більшість населення становили селяни, пекучою потребою був їх перехід на соціалістичний шлях. Цьому присвячувалась праця «Про кооперацію». За умов, коли державна влада перебуває в руках робітничого класу, важливого значення набуває кооперування населення. Цей шлях переходу до нових порядків якнайбільш простий, легкий і доступний для селянина³⁹. Ленін розглядав питання про кооперацію в тісному поєднанні з індустріалізацією, швидким зростанням промисловості.

Він застерігав, що для повного кооперування потрібна ціла епоха на одно-два десятиріччя. Історична дійсність цілком підтвердила справедливність ленінського прогнозу. Десь до другої половини 30-х років колективізація сільського господарства в нашій країні була закінчена. Це означало, що наша країна уже стояла «обома ногами на соціалістичному ґрунті»⁴⁰.

Кооперування величезних селянських мас Країни Рад Володимир Ілліч поєднував із значним зростанням їх культурного рівня. Він писав: «...умова повного кооперування включає в себе таку культурність селянства (саме селянства, як величезної маси), що це повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»⁴¹.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 182.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 442.

³⁸ Див. там же, стор. 443.

³⁹ Див. там же, стор. 412—413.

⁴⁰ Там же, стор. 418.

⁴¹ Там же, стор. 418.

В соціалістичній країні культурна революція здійснюється на основі робітничо-селянської влади. Це питання займає визначне місце в ленінській теоретичній спадщині. Зокрема, Ленін писав: «Для нас досить тепер цієї культурної революції для того, щоб стати цілком соціалістичною країною, але для нас ця культурна революція становить неймовірні труднощі і чисто культурного порядку (бо ми безграмотні), і порядку матеріального (бо для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база)»⁴².

За роки Радянської влади наша країна не тільки подолати матеріальне відставання, але й добила високого освітнього і культурного рівня трудящих. Отже, ленінський заповіт виконано. СРСР вступив у завершальний етап культурної революції, коли вирішується підготовка та виховання нової людини — будівника комунізму.

Надзвичайно актуальною є вказівка Володимира Ілліча про ефективність освіти та навчання. Він закликав учитися і добиватися, щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою, щоб наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент життя цілком і по-справжньому⁴³. Але і нині часом в гонитві за високими показниками в галузі вищої та середньої освіти трапляється, особливо в мережі заочного та вечірнього навчання, що студенти й учні не одержують необхідних глибоких знань.

Виняткову увагу приділяв Ленін розгортанню народної освіти, піклуванню про головного її носія — учителя.

Враховуючи багатонаціональність Країни Рад, Володимир Ілліч залишив важливі вказівки щодо взаємовідносин між народами нашої Вітчизни в ході соціалістичного будівництва, про структуру держави. Щодо цього особливий інтерес становить його праця «До питання про національність або про «автономізацію», яка мала виняткове значення в зв'язку із створенням СРСР. Великий вождь рішуче виступив проти висунутого Й. В. Сталіним проекту «автономізації», тобто проти вступу радянських республік до РРФСР на правах автономних одиниць. В. І. Ленін був натхненником створення СРСР на основі повної рівноправності республік, які ввійдуть до його складу, на засадах пролетарського інтернаціоналізму. Він писав: «...Ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...»⁴⁴ Він закликав уважно ставитись до особливостей та інтересів різних націй. Володимир Ілліч підкреслював, що правильне вирішення національного питання в СРСР має велике значення не лише для нашої країни, а й для сотень мільйонів народів Азії, Сходу, які мають «виступити на історичній авансцені в найближчому майбутньому, слідом за нами»⁴⁵.

В наступний період, особливо після XX з'їзду КПРС, було багато зроблено для здійснення ленінських накреслень у галузі національного питання, розширення прав союзних республік, згуртування братніх народів СРСР під прапором марксизму-ленінізму.

Та особливо багато місця в своїх останніх працях приділив В. І. Ленін налагодженню та вдосконаленню державного апарату країни. Незважаючи на важливі переваги і досягнення органи влади Радянської країни мали й недоліки, які виявлялись насамперед в елементах бюрократизму, в певній засміченості класово ворожими елементами,

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 419.

⁴³ Там же, стор. 431.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 660.

⁴⁵ Там же, стор. 552.

в недостатньому залученні до роботи в ньому передових трудящих, особливо робітників, у деякій відірваності від мас та ін. Ці недоліки В. І. Ленін пов'язував з пережитками капіталістичного минулого. Поліпшення діяльності державного апарату він вважав «дуже трудним, далеко не розв'язаним і в той же час надзвичайно насущним питанням»⁴⁶.

У «Листі до з'їзду» В. І. Ленін велику увагу приділив складові вищого виконавчого органу Комуністичної партії — Центрального Комітету. Великий вождь дав коротку, але глибоку характеристику провідним діячам партії того часу, наголошуючи й на їх негативних рисах, які могли привести до порушення єдності ЦК, а отже і всієї партії.

Володимир Ілліч висунув пропозицію істотно поповнити склад членів ЦК робітниками та селянами. Він писав: «Така реформа значно збільшила б міцність нашої партії і полегшила б для неї боротьбу серед ворожих держав...»⁴⁷ Залучення багатьох робітників до ЦК сприятиме поліпшенню апарату, розгортанню навчання, партійній роботі, зміцненню єдності ЦК. Робітники і селяни — члени ЦК — можуть краще, ніж будь-хто інший, зайнятись перевіркою, поліпшенням і перетворенням нашого апарату⁴⁸.

Нині Комуністична партія свято виконує ленінські заповіді, широко залучає до партійних та радянських органів усіх ступенів кращих представників робітничого класу, селянства, народної інтелігенції. Це було яскраво видно під час останніх виборів до місцевих Рад депутатів трудящих. Серед народних обранців значно зросла питома вага робітників та селян.

Володимир Ілліч ставив високі вимоги до керівних працівників. Він писав: «Керівник державної установи повинен мати в найвищій мірі здатність привертати до себе людей і в достатній мірі солідні наукові і технічні знання для перевірки їх роботи»⁴⁹. Важливою якістю керівника є також уміння адмініструвати. Для цієї справи слід мати гідного помічника або помічників, оскільки навряд чи буде поєднання цих двох якостей в одній особі⁵⁰.

Володимир Ілліч вважав обов'язковими з погляду авторитету установи певну її незалежність і самостійність, які зумовлювались «одним, саме сумлінністю її працівників і сумлінним прагненням їх провести в життя наш план економічного й соціального будівництва»⁵¹. Таким чином, великий вождь надавав величезного значення ідейним, моральним якостям керівних працівників, їх відданості справі боротьби за нове життя. Він високо цінував здатність керівників працювати з людьми, привертати їх на свій бік.

В умовах соціалістичного ладу, коли над трудящими не тяжіє загроза експлуатації, палки, голоду, холоду, безробіття, величезного значення набирає функція перевірки, контролю за роботою. Тому зрозуміло, що, дивлячись у майбутнє Країни Рад, Володимир Ілліч наголошував на значенні відповідних партійних та державних органів.

У працях «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще» він накреслив розгорнуту програму діяльності контрольних органів країни. В. І. Ленін закликав з'єднати діяльність ЦКК і Робсельінспекції, тобто партійного і радянського контрольних органів. Він пропонував XII з'їздові партії обрати нових членів ЦКК з робіт-

⁵¹ Там же, стор. 544—545.

⁵⁰ Див. там же.

⁴⁹ Див. там же, стор. 544.

⁴⁸ Див. там же, стор. 540—541.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 537.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 424

ників та селян. Цей партійний орган і мав діяти в тісному контакті з Робсельінспекцією. Саме її функціям Володимир Ілліч приділяв найбільше уваги в згаданих працях⁵².

Він мріяв зробити Робсельінспекцію справді зразковою установою, яка повинна визначати собою увесь наш державний апарат⁵³.

Накресливши величезну і різнобічну програму революційних перетворень у країні, В. І. Ленін застерігав проти поспішності в її виконанні (особливо в галузі культури). Він писав: «Треба проявитися споконням недовір'ям до скороспішно швидкого руху вперед, до всяких хвастощів і т. д., треба задуматися над перевіркою тих кроків вперед, які ми щогодинно проголошуємо, щохвилини робимо і потім щосекундно доводимо їх нетривкість, несолідність і незрозумілість»⁵⁴.

Комуністична партія, враховуючи вказівки вождя, докладає всіх зусиль, щоб упевнено і надійно прокладати шлях радянському народові в комуністичне майбутнє.

В. І. Ленін відзначав, що соціалізм таїть у собі гігантські сили, людство перейшло до нової стадії розвитку, яка несе надзвичайно блискучі перспективи⁵⁵. Історична дійсність, успішний розвиток СРСР, досягнення цілої соціалістичної співдружності підтвердили справедливості ленінського прогнозу. Справді «весь світ уже переходить тепер до такого руху, який повинен породити всесвітню соціалістичну революцію»⁵⁶. Світовий революційний процес розгортається з небаченою досі силою. В авангарді прокладання дороги в комуністичне майбутнє виступає наша країна. Її хода тісно пов'язана зі здійсненням геніальних ленінських ідей, зокрема, про становлення і розвиток молодого радянського суспільства.

В. І. Ленін переконливо довів, що поряд з робітничим класом і селянством як основними класами радянського суспільства в творенні нового життя знайдуть собі місце всі (навіть колишні експлуататори), хто хоче широко працювати і відмовляється шкодити та саботувати. Це найпереконливіше свідчення гуманної суті соціалістичної революції, важлива гарантія успішного розгортання світового революційного процесу. Ленін наголошував на тому, що Радянська влада — найдемократичніша в світі. Історична дійсність підтвердила справедливості цієї оцінки. «Ленінські ідеї справили і продовжують справляти найглибший вплив на весь хід світового розвитку»⁵⁷. А досягнення радянського суспільства, світової системи соціалізму підтвердили нездоланну силу цих ідей.

В. І. Ленін стояв на чолі Комуністичної партії та Радянської держави у складний час великих перетворень і труднощів. У кінці 1917 р. в своїх чернеткових записах «З щоденника публіциста» Володимир Ілліч, згадуючи Марксів крилатий вислів «революції — локомотиви історії», писав, що слід розігнати локомотив і утримати його на рейках⁵⁸. Завдяки мудрому керівництву партії робітничого класу це важке завдання було з честю виконано. Локомотив соціалістичної революції успішно вирушив у свою героїчну путь і, дедалі прискорюючи темп, прямує в комуністичне прийдешнє. На цьому шляху нехитим компасом були і залишаються геніальна ленінська думка й непохитна революційна дія вождя.

⁵² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 437, 427.

⁵³ Див. там же, стор. 425—427.

⁵⁴ Там же, стор. 430.

⁵⁵ Див. там же, стор. 440.

⁵⁶ Там же, стор. 441.

⁵⁷ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, К., 1968, стор. 3.

⁵⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 35, стор. 189.

В. І. ЛЕНІН ПРО КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ

Засновник Радянської держави В. І. Ленін приділяв велику увагу комуністичному вихованню трудящих у соціалістичному суспільстві. У даній статті розглядається формування наукового світогляду та комуністичної моралі і творчий розвиток цих питань Комуністичною партією.

К. Маркс і Ф. Енгельс, у «Маніфесті Комуністичної партії» вказували, що «комуністи не вигадують впливу суспільства на виховання; вони лише змінюють характер виховання, виривають його з-під впливу пануючого класу»¹. В 1844 р. основоположники наукового комунізму у «Святому сімействі» писали, що важке матеріальне становище і політичне безправ'я пролетаріату викликають у ньому жадобу до знань, допитливість і невтомне прагнення до саморозвитку². Політичне виховання робітничого класу і всіх трудящих підвищує їх свідомість до розуміння своєї класової сили. Підкреслюючи вирішальну роль класової боротьби як революційної практики трудящих мас і насамперед робітничого класу К. Маркс надавав великого значення революційній теорії, що «стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами»³, учив робітників постійно розвивати і вдосконалювати свою організацію, готувати пролетарські сили до вирішального походу проти пануючих експлуататорських класів шляхом постійної виховної роботи, розкриття суті буржуазного ладу⁴.

Розвиваючи це положення Маркса, В. І. Ленін писав у 1902 р., що «без революційної теорії не може бути і революційного руху... *Роль передового борця може виконати тільки партія, керована передовою теорією*»⁵, і це завдання «ні в якому разі не може бути розв'язане героїзмом окремого пориву, а вимагає найтривалішого, найупертішого, найтруднішого героїзму масової і *буденної* роботи»⁶.

Світоглядом робітничого класу і всіх трудящих став марксизм-ленінізм, правильність якого доведена історичним розвитком людства. Марксистсько-ленінське вчення допомагає людям вірно оцінити минуле, розуміти сучасне, передбачати майбутнє.

Опортуністи різних мастей і відтінків, у тому числі економісти й меншовики в Росії, відкидали необхідність передової революційної теорії, намагались переконати маси в тому, що робітничий рух повинен носити стихійний характер.

Викриваючи подібні теорії, В. І. Ленін довів, що за капіталізму своїми власними силами робітничий клас спроможний виробити лише свідомість тред-юніоністську⁷. Партія робітничого класу вносить у свідомість трудящих комуністичну ідеологію, вироблену передовими людьми, допомагає поєднати соціалістичну теорію з масовим робітничим ру-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 427.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 89.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 391.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, стор. 407—408.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 331.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 376.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 336.

хом. В діяльності партії, писав Ілліч, є і завжди буде «певний елемент педагогіки: треба виховувати весь клас найманих робітників до ролі борців за визволення всього людства від усякого гноблення, треба постійно навчати нові і нові верстви цього класу..., щоб... підняти їх до соціал-демократичної свідомості, не перетворюючи наше учення в суху догму, навчаючи йому не самою лише книжкою, а й участю в повсякденній життєвій боротьбі цих найбільш сірих і найбільш нерозвинених верств пролетаріату»⁸.

Яскравим свідченням втілення ленінських положень є вся діяльність Комуністичної партії по вихованню нової людини. Так, уже в ході розв'язання багатьох народно-господарських завдань у перші роки Радянської влади трудящі починали розуміти правильність ленінської лінії соціалістичного будівництва, усвідомлювати необхідність виконання накреслень партії. Завдання ліквідації пережитків капіталізму в свідомості людей стало основним завданням ідейно-політичної діяльності партії. «Для Комуністичної партії, як авангарду в боротьбі,— писав Ілліч,— повинно бути основним завданням — допомогти вихованню і освіті трудящих мас, щоб подолати старі звички, старі навики, які залишилися нам у спадщину від старого ладу...»⁹. Особлива увага приділялася перевихованню непролетарських мас, насамперед селянства. Переважання дрібного власника в країні служило соціальним коренем «лівого» опортунізму, а тиск дрібнобуржуазної стихії породжував хитку позицію окремих комуністів, їх бездіяльність у справі ідейного виховання трудящих. Володимир Ілліч і створена ним партія постійно боролись проти дрібнобуржуазної ідеології. Так було, зокрема, у період двовладдя, коли Лютнева революція підняла до активного політичного життя мільйонні маси, що доти не брали участі в політиці. Це «дрібні хазяйки, дрібні буржуа, люди, які стоять посередині між капіталістами і найманими робітниками»¹⁰. Гігантська дрібнобуржуазна хвиля захлеснула свідомий елемент не тільки своєю чисельністю, а й ідейно. Комуністичній партії довелося виконати велику роботу, щоб звільнити пролетарські і напівпролетарські маси від довірливості до буржуазії. «Тільки борючись з цією довірливою несвідомістю,— говорив В. І. Ленін,— (а боротися з нею можна і повинно виключно ідейно, товариським переконанням, вказуванням на *досвід життя*), ми можемо визволятися з-під пануючого *розгулу революційної фрази* і дійсно штовхати вперед як пролетарську свідомість, так і свідомість мас...»¹¹. В. І. Ленін вимагав від кожного члена партії стати в такий відповідальний момент і агітатором, і пропагандистом, і організатором з метою проведення великої роз'яснювальної і виховної роботи¹².

Великий авторитет комуністичних партій сприяє зростанню їх рядів за рахунок людей, які не пройшли школи класової боротьби. Це часто призводить до посилення дрібнобуржуазної ідеології, що й використовує імперіалістична буржуазія, намагаючись притупити класову свідомість, ослабити ідейно-політичну єдність народів соціалістичних країн, роз'єднати трудящих. Завдання партії полягає в тому, щоб розгорнути активну діяльність по формуванню наукового світогляду в молодих комуністів і в усіх трудящих.

Вождь застерігав проти похвальності, насилля у виховній роботі, тому що «*насильство щодо середнього селянства являє собою величезну*

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 408.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 325.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 41.

¹¹ Там же, стор. 42.

¹² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 32, стор. 51.

шкоду»¹³. В. І. Ленін вчив, що перероблення дрібнобуржуазної психології вирішується не наказами, не декретами, а складною, тривалою, разом з тим активною виховною роботою, переконанням в правильності політики партії. Він вважав за необхідне «перевиховувати мільйони селян і дрібних хазяйчиків, сотні тисяч службовців, чиновників, буржуазних інтелігентів, підпорядковувати їх усіх пролетарській державі і пролетарському керівництву, перемагати в них буржуазні звички і традиції...»¹⁴. Без вирішення цих завдань неможливий був рух уперед.

Незважаючи на значні матеріальні труднощі перших років соціалістичного будівництва партія відпускала значні кошти на розвиток освіти, культури, науки. Велика організаторська і виховна робота, проведена Комуністичною партією, дала бажані наслідки. В резолюції XVII з'їзду партії відмічалось про створення в нашій країні фундаменту соціалізму, коли «основні маси селянства — колгоспники стали міцною опорою Радянської влади на селі»¹⁵.

Партія виховала нового робітника, відданого ідеалам партії, трудівника творця народного щастя, що унаслідував кращі якості революційного пролетаріату, який спільно з колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією успішно вирішує завдання побудови нового суспільства.

У період комуністичного будівництва, коли в нашій країні поряд із створенням матеріально-технічної бази комунізму вдосконалюються суспільні відносини, формується нова людина, перед партійними організаціями, ленінським комсомолом, профспілками, державними й господарськими органами, всією громадськістю постали нові відповідальні завдання по вихованню трудящих. Ця робота повинна сприяти успішному виконанню рішень XXIII з'їзду КПРС, бути наступальною, враховувати інтереси й запити різних категорій трудящих, відповідати підвищеному загальноосвітньому, політичному та культурному рівню радянських людей.

Квітневий Пленум ЦК КПРС (1968 р.) зажадав від партійних організацій спрямувати всі засоби ідейного виховання на зміцнення комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму у кожного комуніста і радянської людини, ідейної стійкості і вміння протистояти будь-яким формам буржуазного впливу.

В. І. Ленін учив партію спиратись у роботі по комуністичному вихованню на той досвід звичок, навичок, переконань, що їх робітничий клас і всі трудящі нагромадили та виробили протягом десятиліть класової боротьби. «Ми хочемо побудувати соціалізм з тих людей,— говорив Ілліч,— які виховані капіталізмом, ним зіпсовані, розбещені, але зате ним і загартовані до боротьби»¹⁶.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія особливу увагу приділяла вихованню молодого покоління. Вона провела значну роботу по згуртуванню молоді, по створенню її класових організацій — спілок молоді. Понад сто своїх праць Володимир Ілліч присвятив молоді, залученню її до революційної боротьби й будівництва нового суспільства, ідеологічній роботі серед юнаків і дівчат, він вчив ставитися якомога терпеливіше до їхніх помилок, стараючись виправляти їх

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 180.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 91.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III. К., 1954, стор. 191.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 50.

поступово шляхом переконання. У статті «Антимілітаристська пропаганда і союзи соціалістичної робітничої молоді», опублікованій у жовтні 1907 р. в більшовицькій газеті «Вперед», В. І. Ленін писав, що метою спілок соціалістичної робітничої молоді в усіх країнах є вироблення ясного цільного соціалістичного світогляду¹⁷.

Програмою дальшої діяльності юнацтва Країни Рад стала промова Володимира Ілліча на III з'їзді комсомолу, у якій вождь дав відповідь на найважливіші питання юнацького комуністичного руху визначив місце і роль комсомолу в системі диктатури пролетаріату, закликав молодь учитися комунізму, виховувати себе комуністами¹⁸. При цьому він звертав її увагу на необхідність глибокого зв'язку книжних знань з практикою повсякденного життя. Ілліч заповідав молоді «перетворити комунізм з готових заучених формул, порад, рецептів, приписів, програм у те живе, що об'єднує вашу безпосередню роботу, перетворити комунізм у керівництво для вашої практичної роботи»¹⁹.

Щоб бути активним учасником комуністичного будівництва, підкреслював Володимир Ілліч, необхідно вивчати марксизм, вивчати ті факти, що висвітлюють закони розвитку людського суспільства, що показують, куди йде суспільний розвиток: «Перед вами,— говорив він, звертаючись до молоді,— завдання будівництва, і ви його можете розв'язати, тільки оволодівши всім сучасним знанням...»²⁰

Особливо уважно В. І. Ленін стежив за ідейно-політичним загартуванням робітничої молоді, яка з перших років соціалістичного будівництва поєднувала працю з навчанням. У статті «Всі на боротьбу з Денікіним!» він підкреслював важливість робітничої сили для управління державою в «особі тієї робітничої і селянської молоді, яка найбільш щиро, гаряче, самовіддано вчиться..., виховує з себе ще твердіших комуністів, ніж старе їх покоління»²¹.

Серйозну роль в цій справі відіграла загальноосвітня школа, що розкрила перед молоддю основи марксистсько-ленінської науки, явищ оточуючої дійсності. Приділяючи значну увагу політичній освіті юнаків і дівчат, В. І. Ленін розглядав її як одне з джерел формування комуністичної свідомості. Так, у зв'язку з виробленням постанови Раднаркому «Про московські вищі державні художньо-технічні майстерні» В. І. Ленін вніс принципові поправки в проект рішення з цього питання, вказавши на необхідність включення до навчальної програми училища політграмоти й комуністичної пропаганди. Пропозиція була врахована і в примітці постанови вказувалося, що на всіх курсах вводиться обов'язкове викладання політичної грамоти і основ комуністичного світогляду²².

В проекті програми РКП(б) щодо ролі школи в політичному становленні молоді, основні положення якого були сформульовані В. І. Леніним, записано: «Школа повинна стати знаряддям диктатури пролетаріату, тобто не тільки провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас, в інтересах повного придушення опору експлуататорів і здійснення комуністичного ладу»²³.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 16, стор. 115.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 260—261.

¹⁹ Там же, стор. 254.

²⁰ Там же.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 394.

²² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 349, пр. 28.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 108.

На зростання ролі учбових закладів, школи в формуванні наукового світогляду молодого покоління неодноразово вказувала Комуністична партія. «Радянська школа,— говорив Л. І. Брежнев на Всесоюзному з'їзді вчителів 3 липня 1968 р.,— готує не просто освічених людей. Вона несе відповідальність за те, щоб з її стін виходили політично грамотні, ідейно переконані борці за справу комунізму. Школа ніколи не стояла, та й не може стояти осторонь політики, боротьби класів. Комуністичний світогляд повинен бути органічно властивий радянській людині»²⁴.

Комуністична партія вимагає від партійних і комсомольських організацій, професорсько-викладацького складу поліпшення навчальної та виховної роботи в школах, вищих і середніх спеціальних учбових закладах. Навчання й виховання повинні формувати у студентів і учнів марксистсько-ленінський світогляд, творче мислення, інтерес до науки і техніки, навички суспільної діяльності. В Постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» ставиться вимога постійно вдосконалювати викладання суспільних наук, пам'ятаючи, що без глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії, без ясного розуміння політики партії і держави не може бути хорошого радянського спеціаліста, активного будівника комунізму²⁵.

Зростання ролі комсомолу в період розгорнутого будівництва комунізму робить необхідним удосконалення змісту, форм і методів роботи з молоддю, підвищення ролі ВЛКСМ як масової, самодіяльної, суспільно-політичної організації, резерву партії, її найближчого помічника.

Комуністична партія вимагає поліпшення індивідуальної роботи з людьми, постійного вивчення і врахування їх інтересів, нахилів і настроїв.

КПРС визнала за доцільне створення депутатських комісій у справах молоді у Верховній Раді СРСР, Верховних Радах союзних і автономних республік, крайових, обласних, окружних, міських і районних Радах депутатів трудящих.

З підвищенням ролі комсомолу підвищується і рівень керівництва партії. Регулярну перепідготовку проходять комсомольські працівники у ВПШ при ЦК КПРС, вищих партійних школах і курсах при обкомах, крайкомах партії і ЦК компартій союзних республік²⁶. «Комуністична мораль,— записано в Програмі КПРС,—...збагачується новими принципами, новим змістом»²⁷. Моральний кодекс будівника комунізму втілює ті загальнолюдські моральні принципи, що їх виробило прогресивне людство в процесі боротьби з несправедливістю, моральними вадами, а також принципи, що могли народитись лише в нову епоху будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні.

В. І. Ленін указував, що виховна діяльність по формуванню комуністичної моралі невіддільна від політичних завдань будівництва комунізму, підпорядковується цьому завданню²⁸. Він учив, що вся справа виховання, освіти і навчання будівників нового суспільства повинна бути вихованням у них комуністичної моралі. Володимир Ілліч сформував основні норми й принципи комуністичної моралі, детально дослідив закономірності формування її, визначивши при цьому роль об'єктивних і суб'єктивних факторів. Комуністична мораль має знаходити своє відображення у практичній діяльності людей, їхніх вчинках.

²⁴ «Радянська освіта», 6 липня 1968 р.

²⁵ «Коммунист», 1968 р., № 15, стор. 9.

²⁶ Там же, стор. 11—12.

²⁷ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 387.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 254.

У промові на III з'їзді комсомолу В. І. Ленін указав, що весь смисл виховання в душі комуністичної моралі полягає у формуванні активних діячів, людей, у яких комуністична переконаність втілюється в практичних ділах. «В основі комуністичної моральності,— говорив він,— лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»²⁹. При цьому Ілліч звертав увагу на важливість засвоєння передової, пролетарської, робітничої моралі, бо вона «підпорядкована цілком інтересам класової боротьби пролетаріату» і «виводиться з інтересів боротьби пролетаріату»³⁰.

Комуністична партія у своїй ідеологічній роботі завжди керувалася цими ленінськими настановами. Самовіддане служіння народові, комуністичне ставлення до праці й суспільної власності, свідомо дисципліна, колективізм, згуртованість і солідарність — ці якості характеризують нову людину, будівника комунізму.

За таких умов відбуваються моральні зрушення в свідомості людей. «В процесі переходу до комунізму все більше зростає роль моральних начал в житті суспільства,— сказано в Програмі КПРС,— розширюється сфера діяння морального фактора і відповідно зменшується значення адміністративного регулювання взаємовідносин між людьми»³¹.

XXIII з'їзд КПРС розвинув далі ленінське вчення про комуністичне виховання мас, вказавши на необхідність тісного зв'язку практики комуністичного будівництва з формуванням наукового світогляду, комуністичної моралі в усіх членів суспільства³².

На захист нашої ідеології і моралі як найгуманніших у світі виступають кращі представники, прогресивні діячі капіталістичних країн. «Без найменших вагань,— говорить генеральний секретар ЦК КП Чилі Луїс Карвалан,— віддаю свій голос в підтримку російських більшовиків, що відкрили шлях миру і ліквідації буржуазного, капіталістичного, жорстокого режиму. Хто не підтримує цю велику справу, той робить послугу капіталістичному режиму, всьому підлому і мерзенному, що він несе в собі»³³.

Імперіалісти через десятки радіостанцій, кінофільми, шляхом туристського обміну, зовнішньоторговельних контактів намагаються культивувати, нав'язати радянським людям свою мораль і ідеологію. Міжнародна реакція вдається до ідеологічних диверсій, використовує величезну пропагандистську машину, прагнучи вплинути насамперед на молодь, посіяти сумніви, похитнути віру в справедливість нашої благородної справи. Вороги комунізму застосовують підступну тактику, намагаються грати в об'єктивність, прикидаються ревними захисниками прогресу, свободи, демократії і навіть соціалізму. Все це переслідує певну ідеологічну мету — вселити в свідомість трудящих ілюзію, ніби капіталізм перестав бути самим собою, перетворився в якийсь новий суспільний лад, довести необхідність дозволу в країнах соціалізму співіснування соціалістичної й буржуазної ідеології. Буржуазні ідеологи твердять ніби марксизм-ленінізм застарів і потребує деякого підправлення, вільної критичної дискусії через масові форми інформації.

В. І. Ленін високо підносив роль критики і самокритики в комуністичному вихованні трудящих і говорив, що немає таких людей, які б не допускали тих чи інших помилок, і завдання партії, якщо вона серйозно

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 258.

³⁰ Там же, стор. 255.

³¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 387.

³² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 80—81.

³³ «Правда», 27 жовтня 1967 р.

дбає про свій авторитет, полягає в тому, щоб ці помилки не приховувались, а розголошувались, виносились на суд партії, піддавались критиці. «Відкрито визнати помилку,— вчив Володимир Ілліч,— розкрити її причини, проаналізувати обстановку, яка її породила, обговорити уважно засоби виправити помилку — оце ознака серйозної партії, оце виконання нею своїх обов'язків, оце — виховання і навчання *класу*, а потім і *маси*»³⁴.

Вся історія КПРС і братніх марксистсько-ленінських партій довела необхідність розвитку критики і самокритики, показала дієвість і перетворюючу роль цього методу.

Водночас партія завжди засуджувала і засуджує критику, що спрямована на піддрив основ соціалізму. Відомо, як пристрасно виступив В. І. Ленін проти «свободи критики» марксизму, що насправді означала ревізію марксизму. «Якщо свобода критики означає свободу захисту капіталізму, то ми її роздаємо»³⁵,— говорив Ілліч у листопаді 1920 р. Керівну роль Комуністичної партії як виразника інтересів робітничого класу, народних мас він вважав головною умовою зміцнення й розвитку соціалістичної демократії; питання про свободу вчив розглядати конкретно, а саме: свобода для кого, для якого класу?

Посилення міжнародною реакцією ідеологічних диверсій проти СРСР і всього соціалістичного табору вимагає дальшого піднесення на ще вищий рівень ідеологічної роботи. «Нема і не може бути нейтралізму, будь-яких компромісів у боротьбі з буржуазною ідеологією: класові принципи не примирюються, вони перемагають у боротьбі. Викриття буржуазної ідеології — революційний обов'язок марксистів-ленінців»³⁶,— говориться в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Виконуючи заповіді свого вождя, партія і далі твердо і неухильно оберігатиме чистоту марксистсько-ленінської теорії, творчо збагачуватиме її відповідно до конкретно-історичних умов суспільного розвитку.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 37.

³⁵ Там же, стор. 381.

³⁶ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, К., 1968, стор. 13.

ОСНОВНІ РИСИ БОЙОВИХ ДІЙ ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ (1941—1944 рр.)

Партизанський рух, що розгорнувся на Україні під керівництвом Комуністичної партії, був одним з важливих факторів перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В ході бойових дій проти німецько-фашистських окупантів та їх поплічників розвивалось і вдосконалювалося військове мистецтво радянських партизанів, завдяки чому вони могли не тільки тривалий час протистояти регулярним частинам загарбників, а й часто завдавати їм дошкульних ударів.

Питання про форми та ефективність бойових дій народних месників привертає дедалі більшу увагу дослідників. Проте навіть у колективній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» і ряді спеціальних статей бойова тактика партизанів протягом усього періоду боротьби в тилу ворога не дістала вичерпного висвітлення¹. Тимчасом вивчення цієї проблеми має важливе значення для відтворення справжньої історії партизанського руху в минулій війні.

Форми і методи бойових дій партизанів були породжені самим характером справедливої визвольної боротьби населення проти іноземних загарбників. Поряд з старими, традиційними у роки Великої Вітчизняної війни виникли нові форми й методи боротьби, що мали активний, наступальний характер. Велику увагу розвитку бойової тактики партизанів надавала Комуністична партія. При цьому вона спиралась на думки В. І. Леніна щодо ролі й значення партизанської боротьби в умовах визвольної війни трудящих. Вказуючи, що «питання про партизанські дії дуже цікавить нашу партію і робітничу масу», В. І. Ленін підкреслював: «Партизанські виступи не помста, а воєнні дії» і мають велику ефективність з чисто військової точки зору².

Уже в початковий період війни партизанська боротьба була різноманітною і досить гнучкою, що залежало від природного характеру місцевості, політичного й економічного стану тих районів, де діяли партизани, насиченості їх ворожими військами й віддаленості від лінії фронту. У північних лісових районах виникли і розгорнули боротьбу партизанські загони, які зливалися у великі партизанські з'єднання. У лісостепових і степових районах діяли переважно невеликі рухливі загони і бойові диверсійні групи, що сполучали підпільні та партизанські методи боротьби. Вдало провадили планомірні бойові операції, засто-

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967; т. 2, К., 1968; Т. Лесняк. Некоторые вопросы организации и ведения партизанской борьбы в первые месяцы войны.— «Военно-исторический журнал», 1963, № 9; А. Брюханов. Героическая борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны.— «Военно-исторический журнал», 1965, № 3; М. А. Б. Салаямов, В. Андрианов. Тактика советских партизан.— «Военно-исторический журнал», 1968, № 1; М. Г. Паламарчук. Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України.— УІЖ, 1968, № 8 та ін.

² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 180; т. 10, стор. 94, 127.

совуючи основні форми партизанських дій, міські підпільники. Можна цілком погодитись з О. Ф. Федоровим, який вважає, що «підпільники Вітчизняної війни — це ті ж партизани. І поділ на партизанів та підпільників має лише той смисл, що перші живуть і діють значними воєнізованими групами, а другі змушені жити порізно і діяти більш конспіративно»³.

Успіх застосування партизанської тактики був забезпечений монолітною єдністю, високою свідомістю, самовідданістю партизанів. Основні принципи партизанської тактики полягали в ретельній підготовці операції, проведенні ґрунтовної розвідки об'єкту й раптовості нападу на нього за максимально сприятливих умов (переважно вночі). Важливе значення мала також маневреність партизанських частин, внаслідок чого вони могли уникати затяжних боїв.

Поширеними у партизанській війні були засідки на ворога головним чином на дорогах, що пролягали в лісах. Тут значну роль відігравало вміння правильно обрати місце і час удару, добре замаскуватись, вчасно зробити на проїжджій частині завал або замінювати її. Метод засідки ґрунтувався на наявності вірогідних відомостей про рух противника, раптовості й навальності удару і доброму знанні місцевості. «Діючи так,— пише Е. Міддельдорф,— дрібні активні партизанські підрозділи набували здатності імітувати великі сили і на тривалий час сковувати значні сили противника»⁴. Часто з метою знищення ворожих гарнізонів, штабів, кушів поліції, захоплення складів, виведення з ладу промислових об'єктів, визволення радянських військовополонених і цивільних громадян, яких вивозили на німецьку каторгу, партизани застосовували раптовий навальний наскок у поєднанні з швидким відступом. Обидві ці форми бойових дій, перевірені в минулих партизанських війнах, широко використовувались під час Великої Вітчизняної війни.

На початку війни нечисленні й слабо озброєні партизанські загони влаштовували засідки переважно на невеликі групи ворожих солдатів та обози. Характерними щодо цього були дії загону ім. Леніна (командир І. М. Кузьменко) на Київщині, бійці якого вночі 20 вересня 1941 р. зробили чотири засідки. В одній з них вони спалили 6 автомашин і вбили 12 солдатів, у другій розгромили обоз, у третій знищили 3 гармати з обслугами, у четвертій — 2 офіцерів, 4 солдатів, легкову машину і 3 мотоцикли⁵. Значних втрат загарбникам завдали наскоки партизанів на населені пункти. Так, у грудні 1941 р. загін на чолі з О. Ф. Федоровим здійснив сміливий напад на ворожий гарнізон у с. Погорільці на Чернігівщині. Ретельна підготовка забезпечила повний успіх операції. Протягом години було знищено понад 100 фашистів, склади бензину й боеприпасів, розгромлено штаб. Втрати партизанів становили тільки троє легко поранених⁶.

За 1941—1944 рр. народні месники розгромили на території УРСР 467 ворожих гарнізонів, штабів, комендатур, кушів поліції⁷. Протягом фашистської окупації Радянської України партизанські наскоки й засідки наводили жах на загарбників. «Багато сторінок архівів німецьких збройних сил заповнені описами таких операцій,— пишуть буржуазні дослідники партизанського руху в СРСР Ч. Діксон і О. Гейльбрунн.— У всіх цих описах відчувається безнадійність, нер-

³ А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1957, стор. 302—303.

⁴ Э. Миддельдорф. Тактика в русской кампании, М., 1958, стор. 347.

⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 1, стор. 340.

⁶ Микола Шеремет. В партизанських загонах, К., 1947, стор. 45—52.

⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 49.

возність, які, посилюючись поступово, перетворюються у почуття відчаю»⁸.

В міру розгортання й зміцнення партизанського руху народні месники повели бої за оволодіння великими населеними пунктами, розширення і утримання партизанських країв та зон і т. ін. Складними й відповідальними були операції за оволодіння містами і великими селищами з метою ліквідувати опорні пункти ворога в певних районах. Це вимагало ретельної підготовки й великого напруження сил. Одну з таких операцій було здійснено в м. Трубчевську на Орловщині в ніч на 2 лютого 1942 р. спільними зусиллями російських і українських загонів на чолі з О. М. Сабуровим. Протягом п'ятигодинного бою було вбито 127 фашистів, 200 порозбігалися. Втрати ж партизанів становили лише 11 чол. вбитими й 9 пораненими. Незабаром партизани залишили місто. Згодом операції по оволодінню великими населеними пунктами стають звичайним явищем. Так, лише у вересні 1943 р. народні месники визволили 11 міст і великих населених пунктів України, зокрема Олевськ, Гайсин. Під час цих боїв відзначились з'єднання й загони під командуванням С. А. Ковпака, М. І. Наумова, С. Ф. Маликова, І. Д. Діброва та інших. Протягом 1941—1944 рр. партизани оволоділи 139 райцентрами, селищами міського типу, залізничними станціями. Якщо 1941 р. ворога було вибито лише з одного населеного пункту, то 1942 р.— 328, 1943 р.— 363, а 1944 р. (за 8 місяців) — 347⁹.

Партизани України також систематично завдавали ударів по економічних об'єктах ворога — промислових підприємствах, заготівельних пунктах і т. ін. Їх діями, особливо в другий і третій періоди війни, господарську діяльність окупантів на обширних територіях було значною мірою паралізовано. За 1941—1944 р. партизани знищили 402 підприємства, 59 електростанцій, 915 складів, 248 вузлів зв'язку, 2 тис. км телефонно-телеграфних ліній¹⁰. «Економічні втрати, завдані партизанами, були всюди серйозними», — зазначав гітлерівський генерал Рендуліч¹¹.

Важливе стратегічне значення мали партизанські краї й зони, які часто перерізали важливі комунікації противника й були постійною загрозою для його гарнізонів і воєнних об'єктів. Вони також звужували можливості використання людських та сировинних ресурсів певних територій, підривали воєнний престиж окупаційних властей.

На літо 1943 р. понад 200 тис. кв. км тимчасово окупованих територій СРСР було визволено або перебувало під контролем партизанів. Це становило територію, що дорівнювала Англії, Данії, Бельгії разом узятих. Партизанські краї й зони в УРСР були в основному на півночі: у Ровенській області (на північ від залізниці Олевськ — Сарни — Ковель); на Поділлі (Проскурів — Шепетівка — Славута, особливо Славутські ліси); на Житомирщині (Коростень — Сарни); на Чернігівщині (межіріччя Десни й Дніпра), на Сумщині, Одещині, Вінниччині, Київщині, Кіровоградщині й Волині. У найбільшому партизанському краї — Брянських лісах (13 тис. кв. км) знаходилося 500 населених пунктів, у яких проживало 200 тис. чол. Перед партизанами стояло завдання всіма силами утримувати ці території.

Однією з найефективніших форм бойових дій радянських партизанів були диверсії на комунікаціях. Мінування і завали шляхів, псування

⁸ Ч. О. Диксон и О. Гейльбрунн. Коммунистические партизанские действия, М., 1957, стор. 57.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 64—69.

¹⁰ Там же, арк. 49.

¹¹ Итоги второй мировой войны. Сборник статей, М., 1957, стор. 148.

ня телефонно-телеграфного зв'язку, підпалювання мостів з метою припинити або загальмувати рух ворожих військ набули широкого застосування вже на початку Великої Вітчизняної війни. Так, у ніч на 19 вересня 1941 р. група партизанів загону ім. Леніна на шляху Київ — Чернігів підірвала на мінах 2 німецькі танки й 2 автомашини з гітлерівцями. В результаті цієї операції було вбито й поранено понад 40 фашистських солдатів й офіцерів. У жовтні 1941 р. 2 залізничні мости на шляху Губинних — Новомосковськ (Дніпропетровська область) висадили в повітря група партизанів на чолі з С. С. Філоненком¹². Не маючи потрібної техніки партизани й підпільники користувалися найпростішими засобами: підкоп залізничних шляхів, роз'єднання рейок, натягування дроту через дороги, влаштування на них замаскованих «вовчих ям» і т. ін.

Активні бойові дії Червоної Армії вимагали від ворога перекидання на радянський фронт за сотні й тисячі кілометрів живої сили, техніки, боеприпасів, пального. Внаслідок цього гітлерівське командування докладало всіх зусиль, щоб убезпечити свої комунікації від ударів партизанів і встановити на них чіткий робочий режим. За його наказом вздовж залізниць будувалися доти та інші загороджувальні позиції. Однак мінери «своєю винахідливістю ставили німецьких солдатів щоразу перед новими неприємними несподіванками»¹³.

Найбільшого розмаху диверсійна діяльність досягла влітку 1943 р. На початку липня ЦК КП(б)У і УШПР направили всім обласним штабам і командуванням з'єднань та загонів директиву з вимогою максимально посилити диверсійну роботу на комунікаціях противника. Розгорнулась небачена за своїми масштабами «битва на рейках». Диверсійні групи підпільників та партизанів пускали під укіс ворожі ешелони, нищили стрілки, сигнальну систему, псували телеграфно-телефонний зв'язок, підривали залізничні мости, станційні споруди, водонапірні башти, вагони, паровози, вбивали німецьких залізничників, завдавали фашистам ударів на автомагістралях, річкових і морських шляхах сполучення. За добу кількість пущених під укіс ешелонів на Україні сягала інколи 25. У середньому ж з листопада 1942 р. до грудня 1943 р. на партизанських мінах щоденно підривалось 9 ешелонів противника. За той же період відчутних ударів було завдано на 156 перегонах між вузловими станціями, а 27 залізничних вузлів зазнали значних пошкоджень¹⁴. Унаслідок таких дій рух на залізницях часто припинявся на тривалий час.

Успішному виконанню директиви ЦК КП(б)У та УШПР сприяло досконале опанування партизанами підривної справи. На початку війни вони виготовляли міни кустарним способом, використовуючи вибухівку з трофейних бомб та снарядів. Але вже наприкінці 1942 р. їм почали постачати вибухівку з радянського тилу. З 1941 по 1944 рр. партизани України одержали 144 т толу. До того ж 140 інструкторів тільки за 1943 р. навчили міно-підривної справи 4 тис. партизанів¹⁵.

Героїзм, винахідливість і мужність виявили диверсійні групи під час виконання бойових завдань. У квітні 1943 р. загін ім. 25-річчя Радянської України з'єднання С. Ф. Маликова дістав завдання знищити залізничний міст неподалік ст. Кремне. Загін «За перемогу» атакував станцію, внаслідок чого місцевий гарнізон був позбавлений можливості

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 1, стор. 340, 343.

¹³ Итоги второй мировой войны. Сборник статей, стор. 147.

¹⁴ ІА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 52—62, 65—67.

¹⁵ Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, К., 1947, стор. 70; ІА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 208.

надати допомогу охороні моста, на яку зробили напад партизани. Тим часом диверсійні групи підірвали міст. Залізниця Сарни — Коростень вийшла з ладу на два тижні¹⁶.

Важкою й кривавою була боротьба на комунікаціях ворога. Але її результати виправдували втрати. Так, з 1941 р. до 1944 р. партизани України здійснили 4949 великих аварій на залізницях. Якщо за 1941 р. було 23 великі аварії, в 1942 р. — 233, то в 1943 р. — 3666, а в 1944 (за 8 місяців) — 1037, внаслідок чого знищено 607 мостів, 44 залізничні станції, тисячі паровозів, десятки тисяч вагонів з танками й гарматами, автомашинами й паливом¹⁷. Величезних втрат ворогові у «битві на рейках» завдали партизани з'єднань і загонів під командуванням О. Ф. Федорова, С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, А. З. Одухи, Ф. С. Кота, Я. І. Мельника, В. А. Бегми та інших.

У лавах українських партизанів зросли чудові кадри безстрашних підричників. «До груп підричників, — пише О. М. Сабуров, — добирались найперевіреніші, найвитриваліші, грамотні партизани. Грамотні — щоб не помилились у розрахунках при мінуванні..., щоб вміли вести розмову з народом. Одне слово — «підричник» звучало для всіх, хто знав партизанське життя, як синонім мужності, винахідливості й кмітливості»¹⁸. Ці слова стосуються таких мужніх та сміливих партизанів, як І. Є. Цимбаліст, В. М. Яремчук, Л. Й. Магомет, В. І. Клоков, Д. М. Резуто, В. В. Павлов, М. І. Петров, П. А. Марков і багатьох інших.

Поряд з бойовою та диверсійною важливою була розвідувальна робота партизанів та підпільників. Без добре поставленої розвідки не міг би успішно діяти жодний загін. Тому в умовах розгортання всенародної боротьби проти фашистів партизани дедалі більшої уваги стали приділяти саме цьому питанню. Так, з 1942 р. у кожному з'єднанні та великому загоні діяв спеціальний розвідувальний підрозділ, очолюваний заступником командира. Надзвичайно важливою стороною розвідувальної діяльності партизанів та підпільників було виконання безпосередніх завдань командування радянських військ по збиранню відомостей про стан військ противника, систему його оборони, воєнно-економічні заходи, що впроваджувалися на окупованій території, тощо.

УШПР, проявляючи повсякденне піклування про підвищення ефективності розвідувальної роботи, готував кадри для цієї справи, забезпечував партизанів радіостанціями. До того ж протягом 1942—1944 р. УШПР закинув на окупованій території 7 розвідувальних груп і 6 загонів — загалом 445 чол.¹⁹. Велику роботу по організації партизанської розвідки здійснювали спецгрупи Розвідуправління Генштабу Червоної Армії та оперативно-розвідувальної групи. Роль інформаторів виконували тисячі радянських людей, які давали партизанам та підпільникам важливі відомості. На 1943 р. партизанською розвідкою було охоплено найважливіші райони України.

Протягом 1942—1944 рр. розвідвідділ УШПР одержав понад 2,8 тис. цінних узагальнених розвіддонесень (1942 р. — 165, 1943 р. — 1260, 1944 р. — 1379)²⁰. Вони відзначалися високою достовірністю і мали різнобічний характер. Так, улітку 1942 р. вінницькі підпільники першими повідомили Верховне Головнокомандування про розташування

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 259—260.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 56—62.

¹⁸ А. Н. С а б у р о в. Силы нечисленные, М., 1967, стор. 148.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 56—62.

²⁰ Там же, оп. 5, од. зб. 1, арк. 74.

Гітлера в районі Вінниці, а загін, у якому діяв легендарний розвідник М. І. Кузнецов, здобув фашистські плани наступу під Курськом влітку 1943 р. і розкрив підготовку терористичних актів щодо голів урядів трьох союзних держав на Тегеранській конференції. Під час битви на Дніпрі партизанська розвідка допомогла радянському командуванню розкрити систему оборони ворога: розташування аеродромів, вогневих рубежів, ходів сполучень і т. ін. Розвідувальна діяльність партизанів дістала високу оцінку з боку командування Червоної Армії. У вересні 1944 р. Розвідуправління Генштабу повідомляло УШПР: «Розвідувальні дані по арміях наших противників, одержані від вас, є досить цінними. У своїй більшості відомості були достовірними і підтверджувались наступним ходом подій»²¹.

З самого початку Великої Вітчизняної війни в бойових операціях радянських військ брала участь значна кількість партизанів. Так, у листопаді 1941 р. у смузі Південного фронту діяло разом з військами 30 партизанських загонів²². На другому й третьому етапах війни внаслідок наступу Червоної Армії бойова взаємодія партизанів і регулярних військ часто переростала у взаємодію тактичного і навіть оперативно-стратегічного характеру як за єдністю цілей, так і за часом, і мала місце як у прифронтових районах, так і в глибокому тилу противника. Перед початком бойових операцій регулярних частин Червоної Армії партизани посилювали свої дії на комунікаціях ворога, дезорганізували його тил, виконували розвідувальні завдання радянського командування, зривали будівництво оборонних споруд, перешкоджали мобілізації людей на оборонні роботи, відтягували на себе частину ворожих військ.

Бойова взаємодія партизанів і Червоної Армії відіграла велику роль під час битви на Дніпрі (1943 р.). З'єднання та загоони Київщини й Чернігівщини (17 тис. чол.) були підпорядковані штабам армій і фактично виконували роль десантних частин у тилу ворога. Вони захопили принаймні 25 переправ через Десну, Дніпро та Прип'ять і утримували їх до приходу радянських військ. У цих боях відзначилися з'єднання й загоони під командуванням І. М. Бовкуна, Ю. О. Збанацького, О. Є. Кравця, М. Д. Симоненка, О. В. Тканка, О. І. Шевирьова та інших.

Взаємодія партизанів з Червоною Армією відігравала значну роль у дальших боях на території УРСР. Посилилася взаємодія в операціях по визволенню міст. Частини Червоної Армії спільно з партизанами визволили 9 райцентрів та залізничних вузлів (Знам'янку, Овруч та ін.)²³. Значною була допомога партизанів регулярним військам під час Корсунь-Шевченківської битви. Успішну взаємодію народних месників з регулярними військами визнавали навіть німецькі генерали. «Швидко зосереджуючи свої сили,— пише фон Бутлар,— вони могли, особливо у взаємодії з військами, що наступали з фронту, здійснювати й досить великі операції проти військових частин»²⁴.

Однією з найважливіших форм партизанських дій були рейди по тилах німецько-фашистських окупантів. Щоправда, на початку війни рейди викликалися необхідністю ввести в оману переважаючі сили ворога. Але і в той час народні месники здійснювали наскоки на зайняті ворогом населені пункти, громили штаби, підривали склади, розганяли

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 5, од. зб. 1, арк. 102.

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 1, стор. 344.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 64—89.

²⁴ Мировая война 1939—1945. Сборник статей, М., 1957, стор. 236.

окупаційну адміністрацію. Так, невеликий загін під командуванням І. Ф. Боровика протягом жовтня — грудня 1941 р. пробився з боями з Малинських лісів через Житомирщину, Київщину, Чернігівщину, Сумщину в Орловську область²⁵.

Наприкінці грудня 1941 р. з Хінельських лісів на Сумщину пройшов загін під командуванням С. А. Ковпака. Велике значення мав наступний рейд ковпаківців по Орловській та Сумській областях (гравень — липень 1942 р.), де партизани підірвали понад 20 мостів, 2 пороми, 25 автомашин, 5 військових ешелонів. До того ж очолюване С. А. Ковпаком з'єднання зросло майже вдвоє²⁶.

Під час рейдів партизани промили окремі гарнізони фашистів, деморалізували окупаційний апарат, вивчали воєнно-політичну обстановку у ворожому тилу, здійснювали диверсії на комунікаціях, провадили масово-політичну роботу серед місцевого населення. Особливе їх значення полягало у сприянні розвитку партизанського руху. Позитивний досвід перших рейдів ліг в основу діяльності спеціальних рейдових з'єднань і загонів, що виникли в ході війни під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У та УШПР. Останні приділяли особливу увагу поширенню рейдової тактики — однієї з найскладніших у партизанській боротьбі.

Восени 1942 р. Радянський уряд вирішив активізувати збройну боротьбу з загарбниками в лісостепових і степових районах України. 26 жовтня 1942 р. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова паралельними колонами рушили з Брянських лісів на південь. Партизани форсували Десну, Дніпро, Прип'ять і наприкінці листопада вийшли в північні райони Правобережної України, звідки завдавали систематичних ударів по гарнізонах і комунікаціях ворога. За час рейду вони знищили понад 2 тис. окупантів та їхніх прихвостнів, створили ряд нових партизанських загонів, подавали допомогу підпільникам. Завдяки цьому рейду Правобережна Україна перетворилася на плацдарм активної всенародної боротьби проти фашистів.

Кінне з'єднання під командуванням М. І. Наумова на початку 1943 р. здійснило рейд по степових областях України. Протягом 65 днів народні месники пройшли 2 тис. км, провели 47 боїв, під час яких вбили та поранили близько 2800 фашистів та зрадників Батьківщини, визволили 9 райцентрів та багато сіл, дезорганізували рух на залізницях Суми — Харків, Суми — Готня, Суми — Лебедин²⁷.

Легендарною сторінкою в історію Великої Вітчизняної війни увійшов «Карпатський рейд» партизанського з'єднання на чолі з С. А. Ковпаком (червень — вересень 1943 р.). Великий ефект також мали рейди в глибокий тил ворога партизанських формувань під командуванням Я. І. Мельника, Д. К. Ніколайчика, М. І. Щукаєва, П. П. Вершигори та інших. На третьому етапі війни рейди відбувались у тісній оперативній взаємодії з наступаючими радянськими військами.

У ході війни було вироблено спеціальну рейдову тактику партизанської війни, що полягала в ретельній розвідці обстановки та місцевості, раптовості й навальності удару. Далекі рейди вимагали від партизанів великого морального й фізичного напруження, постійної готовності до зустрічі з ворогом, високої партизанської виучки. Чітко працювали штаби з'єднань і загонів, різні оперативні підрозділи. Робилось

²⁵ В. Клоков, І. Кулик, І. Слнсько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 38—39.

²⁶ П. П. Вершигора, В. А. Зеболов. Партизанские рейды, Кишинев. 1962, стор. 19—20.

²⁷ Там же, стор. 44—49.

усе, щоб забезпечити високу маневреність колон, що інколи рухались кількома шляхами, зустрічаючись час від часу в домовленому місці. Це дезорієнтувало противника, який часто був позбавлений можливості застосувати запобіжні дії. З часом склалась і особлива побудова колони, попереду якої йшли кінна розвідка, головна похідна застава і авангард. Потім рухались основні сили, охорону й порядок руху яких забезпечувала рота бойових заслонів. Під час переходу залізниць і шосейних шляхів вона прикривала колону з обох боків. Замикали колону ар'єргардні роти, підсилені важкою стрілецькою зброєю. Це давало можливість у будь-який момент зайняти кругову оборону. Взагалі рейдове з'єднання під командуванням С. А. Ковпака за час війни пройшло понад 10 тис. км по територіях 18 областей Росії, України, Білорусії, Польщі. Було знищено тисячі фашистів та запродавців народу, 173 танки й бронемашини, 83 ешелони, 25 гармат, зіпсовано 13 км залізничних і шосейних мостів. З'єднання на чолі з М. І. Наумовим пододало близько 9 тис. км, здійснило 336 операцій, внаслідок яких розгромлено 104 ворожих гарнізонів²⁸.

Партизанські рейди мали велике значення для піднесення морального духу населення окупованих територій. «Ми були тими,— пише М. І. Наумов,— хто піс у своєму серці велику мрію і жагу тих, хто страждає і тужить за Червоною Армією, тими, хто приніс правду про нескорену і могутню Батьківщину, хто полум'ям крові своєї і вогнем відваги відважно запалював в людях живе полум'я надії...»²⁹.

З самого початку війни підпільний та партизанський рух завдавав великих турбот німецько-фашистським окупантам, які змушені були посилювати оборону своїх тилкових комунікацій, об'єктів, штабів, відтягувати з фронту значні сили. Намагаючись придушити антифашистську боротьбу у самому її зародку, гітлерівці вдались до масових репресій. Наказом Кейтеля від 16 вересня 1941 р. про придушення «комуністичного повстанського руху» офіційно запроваджувалась страхітлива система «заложництва» щодо комуністів і найактивнішої частини громадян. За вбивство німецького військовослужбовця або диверсію окупанти розстрілювали від 50 до 500, а то й більше заложників³⁰. За зв'язки з партизанами та допомогу їм фашисти спалили 250 сіл, розстріляли тисячі людей.

Проти партизанів спрямували свою діяльність розвідувальні органи фашистів — абвер, СД і гестапо, які намагалися проникнути у підпільні організації, партизанські з'єднання та загони. Вони створювали резидентури та оперативно-інформаційні пункти, що мали завданням скомпрометувати дії радянських партизанів перед місцевим населенням. З цією метою фашисти створювали з злочинців спеціальні загони, які грабували та вбивали людей.

Але ніякий терор не міг залякати радянських патріотів, що стали на шлях антифашистської боротьби. Навіть буржуазні дослідники визнають: «Чим більше розстрілювали німці мирних жителів, чим більше вони палили сіл, тим більше обозів противника потрапляло у засідки партизанів і тим більше мостів злітало в повітря»³¹.

Водночас німецько-фашистські окупанти робили спроби придушити партизанський рух шляхом каральних експедицій: часткових — проти окремих партизанських формувань і загальних — проти партизанських

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 65, оп. 1, од. зб. 5, арк. 76; од. зб. 3, арк. 97.

²⁹ М. І. Наумов. Степовий рейд, К., 1964, стор. 315.

³⁰ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.), М., 1963, стор. 66, 81, 90, 94.

³¹ Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн. Назв. праця, стор. 224.

країв і зон. Було вироблено докладні інструкції, поради, керівництва, що рекомендували форми і методи виявлення партизанів, облоги їхніх таборів, переслідування рейдових з'єднань і т. ін.

У каральних операціях брали участь як спеціальні частини регулярних військ — з танками, артилерією та літаками, так і загони зрадників-поліцаїв і «козаків». Для боротьби проти партизанів і охорони тилу від них окупанти вимушені були тримати велику кількість військ: 1941 р. — 50 тис., 1942 — 120 тис., 1943 — 424 тис., 1944 р. — 192 тис.

Для оборонної тактики партизанів була характерна висока активність. Так, у червні 1943 р. до 40 тис. карателів на півночі Житомирщини оточили з'єднання під командуванням О. М. Сабурова і С. Ф. Маликова. Бої тривали три тижні. Партизани, уникаючи відкритих, позиційних боїв, роззосередившись на невеликі групи, весь час маневрували, мінували за собою шляхи, робили завали, влаштовували засідки, вчиняли раптові наскоки. Обидва з'єднання не тільки вийшли з оточення, а й знищили 1200 гітлерівців, 12 танків, 87 автомашин і т. ін. Втрати ж народних месників становили близько 100 чол.³² Великих успіхів досягла партизанська контррозвідка. Завдяки пильності й бойовій майстерності її співробітників всі спроби фашистів придушити силою партизанський рух незмінно зазнавали краху.

Фашисти, незважаючи на величезну перевагу у живій силі і техніці, постійно зазнавали нищівних поразок від радянських народних месників, сила яких ґрунтувалась на безмежній любові до соціалістичної Батьківщини, готовності до будь-яких випробувань і жертв в ім'я перемоги над ворогом, на постійній підтримці усього населення. Своїми рішучими бойовими діями партизани та підпільники знищили сотні тисяч ворожих солдатів і офіцерів, створювали для окупантів обстановку постійної тривоги, занепокоєння і невпевненості. До того ж вони відтягували на себе з фронту великі сили регулярних частин ворога.

Народна боротьба на Україні проти фашистів, що являла собою, по суті, справжній «другий фронт» боротьби проти німецько-фашистських загарбників, показала наскільки безмежною є любов радянського народу до рідної соціалістичної Батьківщини.

³² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 265—266.

Повідомлення

ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦЗМАГАННЯ В ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

В. П. СИДОРЕНКО

Минуло п'ятдесят років відтоді, коли невелика група залізничників депо Москва-Сортивальна Московсько-Казанської залізниці, серед яких першими були комуністи, вирішила безкоштовною працею допомогти пролетарській державі. Так 12 квітня 1919 р. відбувся перший в світі комуністичний суботник. А 10 травня 1919 р. вже 205 чол., працюючи з великим ентузіазмом, безкоштовно відремонтували 4 паровози і 16 вагонів, розвантажили і навантажили 9,3 тис. пудів різного вантажу¹.

За прикладом робітничого класу Радянської Росії українські робітники також почали в масовому масштабі організовувати комуністичні суботники і недільники.

На початок 1920 р. в Радянській Україні, яка на той час була в основному очищена від денікінських банд, розгорнулася відбудова зруйнованого народного господарства. Вже за перші чотири місяці 1920 р. в найбільших містах республіки було проведено 60 комуністичних суботників і недільників, за участю понад 60 тис. чол.²

В. І. Ленін вбачав у комуністичних суботниках паростки нового, комуністичного ставлення до праці, найважливішу і невідмінну умову для успішної побудови соціалізму. В опублікованій п'ятдесят років тому праці «Великий почин» він розцінював цю творчу ініціативу робітників як фактичний початок комунізму. На основі досвіду перших комуністичних суботників В. І. Ленін геніально визначив перспективи розвитку масового соціалістичного змагання, розглядаючи це як надзвичайно важливе державне і партійне завдання.

В період переходу до мирної відбудови народного господарства однією з найпоширеніших форм прояву соціалістичного ставлення робітничого класу до виробництва була діяльність виробничих нарад, на яких робітники, обговорюючи питання організації роботи і управління виробництвом, відчували себе справжніми господарями Радянської країни.

Активна діяльність виробничих нарад сприяла виникненню ударних бригад. Одна з перших таких бригад сформувалася на ленінградському заводі «Красный треугольник» у вересні 1926 р. А вже на початку 1929 р. ударні бригади діяли на Уралі, Донбасі і в інших районах Радянського Союзу.

¹ Краткая история советского рабочего класса. 1917—1967, М., 1968, стор. 89.

² В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину. К., 1965, стор. 11.

Виникнення масового соціалістичного змагання зв'язано з новим етапом в розвитку радянської економіки — перетворенням в життя лєнінського плану соціалістичної індустріалізації країни. Широкий розмах нового промислового будівництва, прийняття планів 1-ої п'ятирічки викликали трудовий ентузіазм робітничого класу, стали важливою передумовою виникнення і розвитку масового соціалістичного змагання.

Велике значення для розгортання цього руху мало опублікування в січні 1929 р. статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?», написаної ще в 1917 р. У цій статті Володимир Ілліч вказував на величезні резерви радянського устрою, на здібності та таланти, що криються в нашому народі, передбачав ту величезну роль, яку відіграватиме соцзмагання у розкритті енергії та творчої ініціативи мас.

Першими на Україні розпочали змагання шахтарі Донбасу. Безпосереднім поштовхом для цього стала постанова ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості», в якій аналізувалися причини відставання вугільної промисловості Донбасу і одночасно підкреслювалося його велике значення в здійсненні соціалістичної індустріалізації країни³. Постанова ЦК ВКП(б) дала розгорнуту програму боротьби з недоліками в організації праці і виробництва і безперечно сприяла різкому піднесенню вугільної промисловості Донбасу.

Робітники п'яти московських і лєнінградських заводів («Серп и молот», «Геофизика», «Красное знамя», імені К. Маркса та імені Володимира Ілліча), довідавшись про загрозу невиконання всесоюзнаю кочегаркою завдання по забезпеченню країни вугіллям, на початку лютого 1929 р. звернулись через газету «Правда» до шахтарів Донбасу з листом, в якому закликали своїх братів по класу і революційній боротьбі «зміцнити виробничу дисципліну і подолати нові труднощі, які постали перед соціалістичним Донбасом»⁴.

Це звернення мало величезний вплив на поліпшення роботи шахт і рудників. Так, наприклад, робітники шахти № 18 Ровенського рудоправління, писали робітникам Москви і Ленінграда: «Ми виконали своє завдання по видобутку антрацита з перевищенням на 6%, але в собівартість на тонну ще не вклались. Справу гальмують прогули, рвацтво, «літуні» і ледарі»⁵. Колектив Жовтневої групи рудників Краснодонського рудоправління схвалив резолюцію, в якій запевнював московських і лєнінградських робітників, що їх заклик до підвищення трудової дисципліни знайшов повну підтримку з боку шахтарів. «Ми, кадрові робітники,— писали вони,— що винесли на своїх плечах збройний захист Донбасу від імперіалістів і білогвардійців, що винесли голод і розруху і відбудували Донбас, зуміємо піднести трудову дисципліну і тим самим дати країні вугілля»⁶. З свого боку робітники промислових підприємств Москви, Ленінграда, Свердловська та інших міст РРФСР збільшили виробництво врубових машин і шахтного устаткування, призначеного для шахт Донбасу.

Перші успіхи соціалістичного змагання, що охопило ряд окремих округів, районів, промислових підприємств, вивчалися і узагальнювалися керівними радянськими, профспілковими, комсомольськими органами. 2 березня 1929 р. було опубліковано постанову об'єднаного засідання президії ВРНГ СРСР і РРФСР, колегії Народного Комісаріату шляхів сполучення, бюро ЦК ВЛКСМ і Всесоюдної Ради професійних

³ КПСС о профсоюзах, М., 1957, стор. 314.

⁴ «Правда», 10 лютого 1929 р.

⁵ «Правда», 22 березня 1929 р.

⁶ «Луганская правда», 23 лютого 1929 р.

спілок, в якій схвалювалось соціалістичне змагання, розпочате робітничою молоддю з ініціативи ЦК ВЛКСМ. Разом з тим постанова закликала робітників і спеціалістів активно підтримати почин комсомольців, який мав «переростати в соціалістичне змагання всіх робітників промислових підприємств»⁷.

5 березня 1929 р. в «Правде» було опубліковано історичне звернення виробничого колективу Ленінградського заводу «Красный выборжец». У ньому говорилося: «Ми поставили перед собою зараз три завдання: дальше підвищення продуктивності праці, раціональне використання механізмів і робочої сили, а також боротьбу за ущільнення робочого дня»⁸. До опублікування його в соціалістичному змаганні брали участь окремі фабрики, заводи, будови, шахти, електростанції, подекуди окружні і районні організації, які виступали від імені підприємств і установ, що знаходились на території цих округів і районів. Однак, навіть на підприємствах, де соціалістичне змагання виникло ще в січні — лютому 1929 р., воно не було масовим. В ньому брали участь, головним чином, комсомольці і лише окремі представники старшого покоління кадрових кваліфікованих робітників. Звернення представників ленінградського пролетаріату поклало початок дійсно масовому соціалістичному змаганню, до якого включалися сотні тисяч робітників.

З ентузіазмом відгукнулись на заклик червоновиборжців робітники Донбаса, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших великих промислових центрів України. Особливо великого розмаху набуло масове соціалістичне змагання на промислових підприємствах Донбасу. Воно розгорталось під такими гаслами: «Більше вугілля! Нижче собівартість! За раціональне використання механізмів і всього устаткування! За високу продуктивність праці!» Попереду були Луганський і Артемівський округи. У першому з них протягом березня 1929 р. вступило в змагання більше половини, а в другому — близько 80% всіх шахт⁹.

Велику роль у поширенні масового соціалістичного змагання відіграли рішення і звернення XVI конференції ВКП(б), що відбулася в квітні 1929 р., а також звернення II Всеукраїнської партійної конференції (квітень 1929 р.). «Соціалістичне змагання повинно стати постійним методом залучення робітників до соціалістичного будівництва, засобом їх виховання». — вказувалося в резолюції XVI конференції ВКП(б)¹⁰. «Соціалістичне змагання, охопивши найширші пролетарські маси, не загасне, а чим дальше, тим більше буде становитися могутнім знаряддям соціалістичного виховання мас і залучення мільйонів робітників до керівництва господарством», — говорилося у зверненні II Всеукраїнської партконференції¹¹.

9 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», яка передбачала розвиток і удосконалення шляхів і методів залучення до цього руху робітників, широкое розгортання соціалістичного змагання фабрик і заводів, шахт і майстерень. Це мало допомогти в мобілізації всіх сил робітничого класу на боротьбу за швидкі темпи індустріалізації Радянської країни, а також сприяти соціалістичному вихованню пролетаріату і залученню найширших робітничих мас до справи господарського керівництва¹².

⁷ «Комсомольская правда», 2 березня 1929 р.

⁸ «Правда», 5 березня 1929 р.

⁹ «Луганская правда», 7 квітня 1929 р.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, (далі — КПРС в резолюціях і рішеннях...), К., 1954, ч. II, стор. 575.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956, 1958, стор. 510.

¹² КПСС о профсоюзах, стор. 362.

Центральний Комітет партії сформулював у цій постанові головні завдання, які стояли перед соціалістичним змаганням. Це, насамперед, виконання і перевиконання плану по зниженню собівартості продукції, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції, досягнення зразкової виробничої дисципліни та ін.

В цей час основною формою змагання між заводами, фабриками, трестами, цехами і робітниками стало укладання господарсько-політичних договорів. Оформлялися вони після активного обговорення в колективах, що підвищувало у робітників почуття відповідальності за дальше піднесення виробництва. Саме ця думка відбита в вседонепському договорі на соціалістичне змагання, укладеного в липні 1929 р.: «Ми, шахтарі і техніки Донбасу знаємо, що від успішної роботи донбасівських рудників залежить темп індустріалізації і виконання п'ятирічного плану, що за якість роботи ми відповідаємо перед робітничим класом СРСР. Виходячи на змагання, ми взяли на себе зобов'язання — виконати план по наших рудниках, шахтах, підвищити продуктивність праці, знизити собівартість донецького палива, викорінити нехлюйство з наших рядів»¹³.

Влітку 1929 р. соціалістичне змагання набуло грандіозного розмаху і стало одним з найважливіших факторів успішного соціалістичного будівництва в СРСР. Ленінська ідея соцзмагання охоплювала все ширші маси робітників. На Україні не було жодного промислового підприємства, робітники якого не включилися б у цей рух. В тому, що протягом першого року п'ятирічки продуктивність праці у вугільній промисловості Донбасу зросла на 7,3%, у металургійній промисловості на 16,4%¹⁴ заслуга соціалістичного змагання.

У січні 1930 р., в день шостої річниці смерті В. І. Леніна, ЦК ВКП(б) звернувся до всіх трудящих Радянського Союзу з закликом достроково виконати 1-у п'ятирічку. ЦК партії підтримав рішення ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про ленінський набір до ударних бригад. За кілька місяців цей рух набрав масового характеру. У квітні 1930 р. кількість ударників ленінського набору на Україні досягла 300 тис. чол.¹⁵ Того ж року виникла ще одна форма соцзмагання — результат повсякденного піклування Комуністичної партії про безперервне зростання політичної і трудової активності робітничого класу.

За ініціативою передових робітників та інженерно-технічних працівників Донбасу сформувалися буксирні бригади, які мали за мету допомогати відстаючим ланкам виробництва. В. І. Ленін ще весною 1918 р. у статті «Чергові завдання Радянської влади» писав про підтягування відстаючих до рівня передових з тим, щоб добиватися загального виробничого піднесення, бо в цьому головна суть соціалістичного змагання. Одним з перших почав здійснювати громадське шефство над відстаючою шахтою «Брянск» № 17 колектив передової луганської шахти «Краснопілля». За 15 днів відстаюча шахта подвоїла процент виконання виробничого плану¹⁶.

Учасники соцзмагання, приділяючи велику увагу поліпшенню організації праці, наполегливо добивалися безперебійної роботи всіх ланок виробництва, бо відставання окремих цехів, чи навіть ділянок, гальмувало виконання плану цілим підприємством. Необхідність забезпечити чітку і злагоджену роботу всіх ділянок підприємства привела до виник-

¹³ В. П. Сидоренко. Назв. праця, стор. 18.

¹⁴ Продуктивність праці в першому році п'ятирічки, Харків, 1930, стор. XXXXIV.

¹⁵ А. Б. Слудский. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики, К., 1963, стор. 184.

¹⁶ М. Чувьрин. Профсоюзы Украины на социалистической стройке, М., 1931, стор. 32.

нення так званих наскрізних бригад. Їх організаторами були передові робітники-ударники та спеціалісти, які ставили собі за мету налагодити нормальний хід всього виробництва. Перші наскрізні бригади виникли на Україні в металургійній промисловості на дніпродзержинському заводі ім. Дзержинського і дніпропетровському заводі ім. Петровського. У 1931 р. на Україні нараховувалося 600 таких бригад, до складу яких входило близько 20 тис. робітників¹⁷.

Робітничий клас України вносив істотні зміни у державні плани в сторону збільшення продукції. Зокрема, робітники та інженерно-технічні працівники багатьох підприємств висували зустрічні плани, за якими передусім мобілізувалися невикористані резерви потужності, проводилася раціоналізація технологічних процесів та поліпшення організації праці. Так, колективи металургійних підприємств у 1931 р. склали зустрічні плани, маючи на меті якнайшвидше ліквідувати дефіцит металу. Понад 100 тис. чол. взяли участь у нарадах та зборах на 14 найбільших металургійних заводах республіки, присвячених обговоренню зустрічного промфінплану¹⁸.

В роки 1-ої п'ятирічки вищою формою соціалістичного змагання стали ударні госпрозрахункові бригади. Ще у 1922 р. В. І. Ленін вказував на необхідність впровадження госпрозрахунку, відмічаючи у зв'язку з цим, що «трести і підприємства на господарському розрахунку основані для того, щоб вони самі відповідали і притому цілком відповідали за безтратність своїх підприємств»¹⁹. На V Всеукраїнському з'їзді профспілок Всеукраїнська рада профспілок у своєму звіті підкреслила великі наслідки діяльності госпрозрахункових бригад, які «з самого початку свого виникнення безпощадно борються й перемагають зрівнялівку, знеособку, оволодівають технікою виробництва, борються за найсуворішу дисципліну праці, за високу якість продукції, економію сировини і палива, за низьку собівартість, за піднесення внутріпромислового накопичення»²⁰. На 1 квітня 1932 р. в республіці було створено 25 тис. госпрозрахункових бригад, які охоплювали 300 тис. чоловік²¹.

Одним із важливих етапів в розвитку соціалістичного змагання і ударництва був рух допомоги молодим, а також відстаючим робітникам, що почався за ініціативою вибійника Горлівської шахти № 1 М. Ізотова. Протягом 1-ої п'ятирічки він, нарощуючи темпи, день у день перевиконував норми виробітку. У 1932 р. М. Ізотов систематично виконував виробничі завдання на 400—500%, а його учні на 200—300 %.

Широке залучення робітників до соцзмагання мало вирішальне значення у розв'язанні головних завдань промислового будівництва, для дострокового виконання 1-ої п'ятирічки. Січневий об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у 1933 р. відзначав: «Переможного завершення п'ятирічки партія досягла на основі неухильного зростання творчої активності і виробничої ініціативи широких мас, на основі залучення все більшої кількості робітників і колгоспників до рядів ударників соціалістичного будівництва, на основі розгорнутого соцзмагання»²².

Завдання 2-ої п'ятирічки зобов'язували безперервно впроваджувати найновішу техніку в промисловість, транспорт і сільське господарство. Щоб оволодіти передовою технікою потрібні були кваліфіковані кадри.

¹⁷ М. Чувярін. Назв. праця, стор. 28.

¹⁸ В. П. Сидоренко. Назв. праця, стор. 25.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 468.

²⁰ Профспілки України в боротьбі за п'ятирічку в чотири роки, Харків, 1932, стор. 31.

²¹ Там же, стор. 29.

²² КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. III, стор. 173.

Тисячі робітників почали вчитися у школах технічної грамотності, гуртках, на курсах. В процесі навчання вони досконально оволоділи своїми професіями, виконували і перевиконували виробничі плани, ставали раціоналізаторами.

Влітку 1935 р. вся країна довідалася про О. Стаханова — сміливого новатора техніки, зачинателя руху за високу продуктивність праці у вугільній промисловості. О. Стаханов в ніч на 31 серпня 1935 р. за 5 годин 45 хвилин видобув 102 т вугілля при нормі 6—7 т. Почин прославленого шахтаря став прикладом для мільйонів робітників в усіх галузях промисловості.

Початок масовому руху новаторів серед металургів поклав сталевар Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча М. Мазай, який у жовтні 1936 р. за 7 годин зварив плавку і дав 102 т сталі²³. Активно включилися в рух новаторів й залізничники. Зачинателем його був машиніст паровозного депо Слов'янськ Донецької залізниці П. Кривонос.

Вказуючи на історичне значення руху новаторів, грудневий Пленум ЦК ВКП(б) (1935 р.) підкреслив його основні риси — організація праці по-новому, раціоналізація технологічних процесів, правильний розподіл праці у виробництві, вивільнення кваліфікованих робітників від другорядної підготовчої роботи, краща організація робочого місця, забезпечення значного зростання заробітної плати робітників і службовців²⁴. Грудневий Пленум намітив програму дальшого розвитку стахановського руху, яка мала строго конкретний характер і відповідала специфіці кожної окремої галузі народного господарства, поставив завдання ширше розгорнути технічне навчання робітників. З перетворенням в життя цих рішень ширився стахановський рух. До 1 серпня 1936 р. в ряді галузей в ньому брало участь 25% всіх робітників, а на початок 1939 р. — 40—47%²⁵. Гордістю українського народу є те, що рух новаторів у промисловості, на транспорті та в сільському господарстві виник на Україні. Для широкого розповсюдження досвіду новаторів в промислових центрах і районах України створювалися школи, в яких навчалися десятки тисяч робітників.

Соціалістичне змагання сприяло достроковому виконанню планів 2-ої п'ятирічки, оскільки відіграло вирішальну роль у піднесенні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції, зміцненні трудової дисципліни. Так, продуктивність праці на підприємствах країни за роки її виконання зросла на 82% проти передбачених планом 63%²⁶. Соціалістичне змагання знаменувало собою корінні зміни в свідомості робітничих мас, свідчило про оволодіння ними великими ідеями комунізму. В. І. Ленін писав: «Комунізм починається там, де з'являється самовіддана, перемагаюча тяжку працю, турбота *рядових робітників* про збільшення продуктивності праці...»²⁷

2-а п'ятирічка, як і 1-а, була виконана за чотири роки і три місяці. За ці роки в СРСР було в основному побудовано соціалізм. XVIII з'їзд Комуністичної партії проаналізував грандіозні успіхи соціалістичного будівництва в СРСР і затвердив 3-й п'ятирічний план розвитку народного господарства країни на 1938—1942 рр. Радянська країна вступила в нову смугу свого історичного розвитку — завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Високий трудовий героїзм робітничого класу сприяв виникненню

²³ «Приазовський пролетарій», 16 жовтня 1936 р.

²⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. III, стор. 254.

²⁵ Краткая история советского рабочего класса. 1917—1967, стор. 254.

²⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. III, стор. 320.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

в роки 3-ої п'ятирічки нових форм соціалістичного змагання. Майже одночасно на Уральському заводі важкого машинобудування ім. Серго Орджонікідзе та на Харківському верстатобудівному заводі виник рух багатOVERSTATників, який забезпечував мобілізацію додаткових невиявлених резервів, обумовлював кращу організацію виробництва. У Харкові ініціатором цього руху виступив один з новаторів механічного цеху заводу Є. Костенко. 9 червня 1939 р. він, працюючи на шести верстатах, виконав змінне завдання на 1049%²⁸. Почин перших багатOVERSTATників швидко був підхоплений робітниками машинобудівних заводів Донбасу, Дніпропетровська, Харкова та інших промислових центрів республіки.

Поширенню руху багатOVERSTATників, а також руху за суміщення професій сприяло загальне піднесення технічної підготовленості і професійної кваліфікації робітничого класу. Цей важливий фактор сприяв також народженню руху швидкісників, який став однією з основних форм соціалістичного змагання. Зачинателем його виступив сталевар печі № 1 макіївського металургійного заводу ім. Кірова П. Локсієнко. «Час — це метал» — такий девіз передового сталевара. Економія часу давала можливість П. Локсієнку варити 300-тонні плавки за 11—12 годин замість 17 за нормою. Швидкісні методи праці стали впроваджувати робітники провідних професій вугільної та залізорудної промисловості.

Завдяки трудовому героїзму радянського народу плани 3-ої п'ятирічки успішно здійснювались. У 1940 р. промисловість Української РСР у порівнянні з 1913 р. зросла більше ніж у 10 разів, а випуск продукції машинобудівної промисловості — в 50²⁹. За видобутком вугілля Радянська Україна зайняла четверте місце в світі, а за видобутком залізної руди залишила позаду Німеччину, Англію, Швецію і ряд інших капіталістичних країн.

Успішне виконання 3-ої п'ятирічки було перерване розбійницьким нападом на СРСР фашистської Німеччини. В роки Вітчизняної війни частина робітників була мобілізована до лав Радянської Армії і в зв'язку з цим зменшився кількісний склад робітничого класу. Ті, що залишилися в тилу, працювали за себе і за тих товаришів, що пішли на фронт. Дальшого розвитку набули методи швидкісної роботи і багатOVERSTATників. Уже в перші тижні війни передові робітники України перевершили всі рекорди по багатOVERSTATному обслуговуванню і суміщенню професій, досягнуті в мирний час.

Досягнення на трудовому фронті піднімалися до рівня подвигу, повідомлення про них поширювались по всій нашій країні, передавались у зведеннях Радінформбюро поряд з повідомленнями про останні події на фронтах. Саме Радінформбюро сповістило про те, що стахановець Великотокмацького заводу ім. Кірова Запорізької області Ф. Яковенко вже в перший місяць війни сконструював молот, який у сто разів збільшував продуктивність праці і давав можливість виконувати змінну норму на 10 000%. 26 липня 1941 р. цей новатор виконав норму обробки деталей більч як на 22 000%³⁰. На заводі відразу ж знайшлися послідовники Ф. Яковенка. Стахановець т. Шостак завдяки раціоналізаторським методам виконав змінне завдання на 10260%³¹.

Ще більшого розмаху набув рух за оволодіння швидкісними методами роботи. Робітники виконували щоденно по кілька норм. Як завж-

²⁸ «Соціалістична Харківщина», 16 червня 1939 р.

²⁹ Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957), К., 1957, стор. 55, 77.

³⁰ «Червоне Запоріжжя», 29 липня 1941 р.

³¹ Там же.

ди попереду були наші славні шахтарі. Знатний забійник Донбасу П. Синяговський щодня виконував від 3 до 5 норм. 24 липня 1941 р. ініціатор багатозабійного буріння О. Семиволос пробурих 27 забоїв, пройшов 35 *поз. м* проходки і видобув 306 т руди, виконавши змінну норму на 1783% ³².

Українські робітники не знизили високих показників продуктивності праці і не порушили соціалістичних зобов'язань і після евакуації в інші райони Радянського Союзу. Рудокопи К. Завертайло, О. Семиволос та С. Єременко за високопродуктивну працю були удостоєні Державної премії. Високими урядовими нагородами відмічені тисячі інших, евакуйованих з України робітників.

У роки Великої Вітчизняної війни повністю підтвердились ленінські слова про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу—владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею» ³³.

Ще вирувала війна на Заході, а на визволених від тимчасової окупації фашистськими загарбниками території Радянської країни трудящі приступали до відбудови всіх галузей народного господарства. На рудниках Криворіжжя відроджувалися славні трудові традиції. Так, знатний стахановець шахтоуправління ім. Ілліча І. Стадник за чотири місяця 1945 р. виконав дві річних норми. На честь перемог Радянської Армії він у перших числах травня 1945 р. оббурих за зміну 47 забоїв, виконавши норму на 5160% ³⁴. На кінець війни в Радянській країні нараховувались сотні тисяч багатоверстатників, двухсотників, трьохсотників, тисячників і інших стахановців, які перемагали в праці «не числом, а вмінням».

В березні 1946 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла Закон про 4-й п'ятирічний план і звернулась до народу з закликом розгорнути соціалістичне змагання, робітники майже всіх промислових підприємств гаряче відгукнулись на цей заклик. У перших рядах учасників змагання були шахтарі Донбасу і металурги України. Серед механізаторів вугільної промисловості першість заслужено належала врубмашиністу Г. Запорожцю, який протягом одного місяця видобув 14 тис. т вугілля, а згодом— до 20 тис. т. За два роки Г. Запорожець виконав план шести років ³⁵. Весною 1946 р. сталевар Ждановського заводу ім. Ілліча М. Кучерін видав плавку за 7 годин 55 хвилин (на 3 години раніше строку) вагою 76,5 т. Незабаром у нього стало багато послідовників. Завдяки поширенню швидкісних методів роботи у 1949 р. країна одержала сталі і чавуну більше, ніж в останній передвоєнний рік. Для Донбасу 1949 р. також був знаменним— видобуток вугілля перевершив довоєнний рівень.

Швидкісні методи праці запроваджувалися і в інших галузях промисловості: знатний токар київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семінський завдяки застосуванню швидкісних методів роботи вже на 1 травня 1949 р. виконав 16 річних норм ³⁶.

Зароджувалися нові форми соціалістичного змагання. За ініціативою інженера Харківського тракторного заводу Д. Кузнецова трудящі

³² «Комуніст», 26 липня 1941 р.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 281.

³⁴ «Радянська Україна», 5 травня 1945 р.

³⁵ Про виконання народногосподарського плану четвертої п'ятирічки, К., 1957, стор. 77.

³⁶ «Радянська Україна», 1 травня 1949 р.

України розгорнули змагання за продовження служби інструменту. Серед російських робітників народилося змагання за економію сировини, матеріалів і випуск надпланової продукції, чимало послідовників якого знайшлося на Україні.

Наприкінці 40-х років широкого розмаху набув рух «бригад відмінної якості». Засновниками його виступили робітники Краснохолмського комбінату на чолі з помічником майстра О. Чутких. Цей рух підхопили колективи всіх підприємств легкої промисловості Української РСР — на 1 січня 1950 р. в ньому брало участь 35 тис. робітників³⁷.

Завдяки трудовому героїзму українського народу і всіх трудящих СРСР план 4-ої п'ятирічки було виконано достроково. Новим визначним кроком країни у поступовому переході від соціалізму до комунізму стало виконання завдань 5-го п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1951—1955 рр. Народжувалися нові і вдосконалювалися вже існуючі форми соціалістичного змагання. Якщо у післявоєнні роки воно мало за мету головним чином боротьбу за підвищення загальних якісних показників роботи підприємств, то в роки 5-ої п'ятирічки спрямовувалось на використання внутрішніх резервів виробництва. Трудящі добивалися дострокового освоєння проектних потужностей заводів, фабрик і шахт, які вступили до ладу, боролися за зниження собівартості і поліпшення якості продукції, комплексної економії сировини і матеріалів. Впровадження у виробництво нової техніки та прогресивної технології, механізація і автоматизація виробництва стали одними з головних закликів дня.

Трудящі України, використовуючи досвід і досягнення минулих років, виступили творцями нових форм соцзмагання, зокрема тієї, в якій творчо об'єдналися досягнення 30-х років з почином О. Чутких. Йдеться про рух за організацію наскрізних бригад відмінної якості. Це змагання підвищувало відповідальність за індивідуальну працю і наслідки роботи всього колективу. Засновник цих бригад токарь Харківського заводу ім. Кірова К. Кисляков за високопродуктивну працю був удостоєн звання лауреата Державної премії. Наприкінці 1951 р. на Україні тільки на машинобудівних заводах налічувалося понад 30 тис. наскрізних бригад відмінної якості³⁸.

У вугільній промисловості України в період 5-ої п'ятирічки найпоширенішою формою соцзмагання була боротьба за циклічну форму організації праці в усіх підготовчих і очисних забоях та за дострокове освоєння проектних потужностей шахт, машин і механізмів. Ініціатором почину виступив колектив дільниці № 1 шахти № 5—6 ім. Димитрова, який очолював І. Бридько, нині двічі Герой Соціалістичної Праці. Інші різноманітні нові форми соціалістичного змагання, що виникали в даний період, також базувались на науковому підході до організації праці. Багатогранна творча діяльність робітничого класу, його розум, його кипуча енергія проникали в усі процеси виробництва і давали чудові результати. Здійснювалося передбачення В. І. Леніна про те, що розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення³⁹.

Могутнім стимулом дальшого розгортання соціалістичного змагання в Радянському Союзі були історичні рішення XX з'їзду КПРС, який накреслив величні плани завершення будівництва соціалізму і переходу до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. З політичним і трудовим піднесенням приступив робітничий клас України до вико-

³⁷ В. П. Сидоренко. Назв. праця, стор. 84.

³⁸ О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період, К., 1965, стор. 195.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

нання цих грандіозних планів. Всім відоме патріотичне починання бригади забійників шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля», яку очолював М. Мамай. Він запропонував організувати змагання по-новому, так щоб кожний із забійників видавав щозміни понад план не менше 1 т вугілля. Наслідуючи приклад М. Мамає, бригадир робітників очисного забою ділянки № 4 шахти ім. Лутугіна тресту «Чистяковоантрацит» О. Кольчик при допомозі робітників та інженерно-технічних працівників розробив план зниження витрат на видобуток 1 т вугілля, виконав зобов'язання не тільки добувати 2 т вугілля понад змінну норму, але й забезпечити 1 крб. 28 коп. економії на кожній тонні⁴⁰.

Надаючи великого значення новому почину бригади М. Мамає, ЦК КП України схвалив ініціативу донецьких шахтарів і запропонував, щоб створена ним форма соціалістичного змагання поширилася в усіх галузях промисловості і будівництва республіки⁴¹. У 1957—1958 рр. на Україні за методом М. Мамає і О. Кольчика працювало 300 тис. чоловік⁴².

Видатною подією в житті радянського народу і всього прогресивного людства були рішення XXI з'їзду КПРС. Величні перспективи комуністичного будівництва, накреслені ним, викликали нове піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу. Ще напередодні XXI з'їзду КПРС виник великий рух нашого часу — рух за комуністичну працю. Ініціатори нового етапу змагання прагнули своєю діяльністю, життям максимально наблизити торжество лєнінських принципів комуністичної праці. Характерною особливістю цього руху була багатогранність завдань, які ставили перед собою його учасники, широта змісту, що ввібрав у себе не тільки виробничі успіхи, а й інші різні сфери діяльності і життя радянської людини. Предметом змагання стали і успіхи у виробництві, і участь в громадських справах, і навчання, і побут, і виховання молодого покоління.

Комуністичне ставлення до праці проявляється передусім в прагненні неупинно і систематично підвищувати продуктивність праці. В. І. Ленін говорив, що продуктивність праці, це, зрештою найважливіше, найголовніше для перемоги суспільного ладу⁴³. Це і стало першою заповіддю бригад комуністичної праці. Великих успіхів у змаганні досяг колектив восьмої мартенівської печі заводу «Запоріжсталь». За 1959 р. сталевари Г. Мойсеєнко, П. Залож, С. Шестаков і М. Губар, впроваджуючи нову техніку і прогресивну технологію, виплавили 237,5 тис. т сталі⁴⁴. Це був світовий рекорд. Почин новаторів підтримав увесь багатотисячний колектив «Запоріжсталі». Сталевари М. Герценко, П. Зінов'єв, В. Кобилко і О. Яковлев у 1960 р. виплавили 250,662 тис. т сталі⁴⁵. У 1961 р. сталевари М. Кінебас, П. Кийко, А. Лобода та В. Стан добилися світового рекорду, давши за 11 місяців і 8 днів майже 252 тис. т сталі⁴⁶. Приклади високопродуктивної праці демонстрували учасники змагання за комуністичну працю всіх галузей промисловості.

Рух за комуністичну працю породив нові форми організації праці. Так, за пропозицією знатного токаря київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семинського розпочався масовий рух за складання осо-

⁴⁰ «Радянська Україна», 23, 24 лютого 1956 р.

⁴¹ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 208, арк. 10, 12.

⁴² Позачерговий XX з'їзд КП України 16—17 січня 1959 р. Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 107.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379.

⁴⁴ «Известия», 14 січня 1960 р.

⁴⁵ «Робітнича газета», 1 січня 1961 р.

⁴⁶ «Радянська Україна», 20 грудня 1961 р.

бистих планів раціоналізації. Зачинателями змагання, гаслом якого було «допомагати тим, що відстають», стали робітники харківських заводів — тракторного і «Електротяжмаш».

Невичерпну творчу ініціативу знову виявляли гірники Донбасу. Саме донбасівці — учасники змагання за комуністичну працю почали застосовувати метод суцільних комплексних бригад, який був новим вищим ступенем в організації праці й виробництва у вугільній промисловості.

Приклад В. Гаганової, що добровільно перейшла з передової бригади у відстаючу, покликав до життя багато інших форм соціалістичної взаємодопомоги на промислових підприємствах України. Так, токарь Сімферопольського машинобудівного заводу Г. Яворський, висунувши лозунг «Поруч з тобою не повинно бути відстаючих», щоденно подавав допомогу відстаючим робітникам.

Перші підсумки розвитку руху за комуністичну працю на Україні були підбиті на республіканській нараді представників бригад і ударників комуністичної праці у квітні 1960 р. На той час за почесне звання комуністичних змагалося вже 63 345 виробничих колективів, в яких налічувалось близько 1 млн. робітників і колгоспників⁴⁷. На 1 жовтня 1961 р. кількість учасників змагання в республіці становила понад 3147 тис. чол.⁴⁸ Протягом 1962—1965 рр. кількість їх досягла 6,3 млн. чол.⁴⁹ Рух за комуністичну працю відповідає сучасному рівню науки і техніки, певною мірою пов'язаний з науково-технічною революцією, що відбувається. Організація громадських конструкторських бюро набула поширення на всіх промислових підприємствах республіки. Вже в червні 1961 р. на Україні в роботі громадських конструкторських бюро брало участь 330 тис. робітників, інженерів, техніків, плановиків і економістів⁵⁰. За останні два роки творчі сили галузевих науково-технічних товариств, що нараховують 820 тис. вчених, інженерів, техніків, передовиків виробництва, передали народному господарству тисячі цінних пропозицій, реалізація яких зекономила державі понад 600 млн. крб.⁵¹

В русі за комуністичну працю були труднощі, які перешкоджали його успішному розвитку. Жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.) і XXIII з'їзд партії засудили підміну організаційної роботи по розгортанню передового досвіду парадним галасуванням, похвалюбою і тріскотнею.

Сповнений творчих сил і енергії весь український народ з величезною політичною і трудовою активністю боровся за здійснення завдань семирічки. В результаті за 1959—1965 рр. обсяг промислової продукції в Українській РСР зріс на 84% замість 77% за планом, а середньорічні темпи її приросту становили 9,1% проти 8,5% за контрольними цифрами. Понад план випущено виробів на 2 млрд. крб.⁵²

Всенародне змагання за перетворення в життя рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, за успішне виконання планів нової п'ятирічки, за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна щодня викликає до життя нові трудові успіхи, нових героїв.

⁴⁷ «Радянська Україна», 2 квітня 1960 р.

⁴⁸ В. П. Сидоренко. Назв. праця, стор. 142.

⁴⁹ Архів УРРПС. Стенограма VII Пленуму Української Республіканської Ради профспілок, 24 січня 1966 р., арк. 8.

⁵⁰ В. К. Клименко. Робота профспілок України.— УІЖ, 1966, № 3, стор. 12.

⁵¹ «Робітнича газета», 22 листопада 1968 р.

⁵² Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 9.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ЛЬВІВСЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ВУГІЛЬНОГО БАСЕЙНУ ПО ПРИСКОРЕННЮ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ (1959-1965 рр.)

М. Я. КОШАРНИЙ

Вирішуючи головне економічне завдання у побудові комунізму — створення матеріально-технічної бази, Комуністична партія Радянського Союзу вбачає запоруку успіху у піднесенні продуктивності праці. Головним джерелом росту продуктивності суспільної праці є підвищення технічного рівня виробництва, тобто його неухильний науково-технічний прогрес.

Існування людського суспільства пов'язано з безперервним розвитком продуктивних сил і, насамперед, з удосконаленням знарядь праці, що і знаменує собою технічний прогрес. К. Маркс у своїй праці «Капітал» писав, що «...машина є найбільш могутнім засобом збільшення продуктивності праці»¹. В. І. Ленін, також підкреслюючи вирішальну роль машин, указував: «...Бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини»². Тому Програма нашої партії вбачає в максимальному прискоренні науково-технічного прогресу найважливіше, загальнонародне завдання³.

В час машинної індустрії розвиток техніки неодмінно обумовлює енергетична база, в тому числі видобуток вугілля та виплавка металу. Водночас розвиток усіх галузей промисловості і, зокрема вугільної, залежить від успіхів технічного прогресу, що лежить в основі розвитку всього народного господарства країни.

Механізації процесів вуглевидобутку, автоматизації підземних робіт партія і уряд надавали і надають виключного значення. У рішеннях червневого Пленуму ЦК КПРС (1959 р.) визначено конкретні завдання технічного прогресу у вугільній промисловості: широке розповсюдження підземної розробки пластів із застосуванням вуглевидобувних комплексів, комбайнів та іншого устаткування в очисних вибоях, першочерговість і невідкладність у здійсненні заходів по комплексній механізації найбільш трудомістких процесів⁴. Пленум закликав комуністів очолити боротьбу за технічний прогрес, конкретно і цілеспрямовано займатися питаннями комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів. Загострював увагу парторганізацій на цих питаннях і XXII з'їзд КПРС, зажадавши «швидше впроваджувати у виробництво найновіші досягнення науки і техніки»⁵.

Контрольні цифри семирічного плану висували перед колективом гірників молодого Львівсько-Волинського вугільного басейну серйозні завдання: у 1965 р. 20 експлуатаційних шахт * мали видобути 9700 тис. т

¹ К. Маркс і Енгельс. Твори, т. 23, стор. 383.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 164.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 64.

⁴ Стенографический отчет Пленума ЦК КПСС 24—29 июня 1959 г., М., 1959, стор. 502, 507.

⁵ Стенографічний звіт XXII з'їзду КПРС, т. 3, К., 1962, стор. 205.

* Напередодні семирічки в басейні діяло 8 шахт.

вугілля (у 4,8 раза більше, ніж у 1958 р.), а продуктивність праці мала зрости за 1959—1965 рр. майже на 61%. Ці цифри набагато перевершували загальносоюзні. Основною позицією, спираючись на яку партійні організації вугільного басейну організували виконання накреслених завдань, став технічний прогрес.

Завдання прискорення технічного прогресу займало у 1959—1965 рр. центральне місце в організаторській роботі Львівської та Волинської обласних парторганізацій. Рішення червневого Пленуму ЦК КПРС і липневого — ЦК КП України (1959 р.) про прискорення технічного прогресу у промисловості і на будівництві обговорювались на пленумах та партактивах обласних, міських і районних комітетів партії, на зборах первинних парторганізацій, у колективах підприємств Львівщини та Волині, в тому числі на всіх шахтах басейну. Міськкомрами і райкомрами партії проводилися семінари і наради секретарів первинних парторганізацій, на яких йшлося про перебудову роботи згідно з рішеннями пленумів ЦК⁶. Протягом липня 1959 р. при парторганізаціях та при Львівському і Волинському обкомах КП України⁷ були створені комісії сприяння технічному прогресу, вивченню і впровадженню нової техніки та передового досвіду у виробництво. Представники міських і районних комітетів партії вугільних районів провели нараду з їх членами на підприємствах.

Переважна більшість комісій узяла активну участь у складанні заходів по виконанню рішень червневого Пленуму ЦК КПРС (1959 р.)⁸. Велику роботу вони виконали, зокрема, у Забузькому та Нововолинському районах. В роботі першої з них активну участь брали комуністи: бригадир прохідників Герой Соціалістичної Праці І. Чуркін, рекордсмен швидкісної проходки Д. Тимошук, секретарі первинних парторганізацій і начальники шахт, провідні інженери⁹. Пропозиції комісії Нововолинського міськкому КП України і тресту «Нововолинськвугілля» щодо заходів на 1959—1965 рр. по механізації виробничих процесів на шахтах тресту були схвалені на засіданні бюро Волинського обкому партії 12 серпня 1959 р.¹⁰ Питанням комплексної механізації, автоматизації і передової технології виробництва у Волинській обласній парторганізації з 1959 по 1962 р. присвячено 4 пленуми і партактиви та 6 засідань бюро обкому¹¹.

Партійні організації, використовуючи різноманітні форми політико-виховної роботи, намагалися пояснити кожному гірникові його роль у виконанні завдань семирічки. У боротьбі за технічний прогрес чільне місце відводилось лекційній пропаганді і такій найбільш гострій із арсеналу ідейного впливу зброї, як періодична преса.

За 1959—1965 рр. тільки на сторінках двох обласних газет «Львовской правды» і «Радянської Волині» вміщено понад 80 статей і кореспонденцій щодо технічного прогресу на шахтах басейну. Багатотиражка «Шахтар Волині» за 6 місяців (лютий — липень) 1959 р. таких матеріалів надрукувала 10.

Серпневий Пленум ЦК КП України (1964 р.) указував, що прискорення технічного прогресу великою мірою залежить від активної пропаганди науково-технічних і економічних знань і досвіду передовиків

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 419, арк. 46.

⁷ Там же, од. зб. 474, арк. 161.

⁸ Там же, од. зб. 419, арк. 58.

⁹ «Забузька правда», 7 січня 1961 р.

¹⁰ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 430, арк. 250—251.

¹¹ Там же, од. зб. 163, 168, 171, 172, 174, 189, 192, 200, 210, 430.

промисловості¹². Для залучення якомога ширшого кола інженерів, техніків і новаторів виробництва до розв'язання практичних питань технічного прогресу, надання допомоги парторганізаціям шахт у здійсненні планів механізації і автоматизації виробничих процесів при Нововолинському міськкомі партії¹³ і Червоноградському парткомі були створені на громадських засадах технічні ради, що стали штабами здійснення науково-технічного прогресу на підприємствах басейну.

З цією ж метою парторганізації посилили і вдосконалили інженерні служби на комбінаті «Укрзахідвугілля». Наприкінці семирічки тут створено одну з перших на вугільних комбінатах України інженерно-економічну лабораторію. При вугільних трестах також були організовані кушові проектно-конструкторські бюро. 1964 р. на шахтах Львівсько-Волинського басейну працював великий загін інженерно-технічних працівників (1600 чол.)^{*}, у тому числі у нормативно-дослідницькій станції та інших лабораторіях 335.¹⁴

Велику роботу по поширенню досвіду передовиків, ознайомленню шахтарів з досягненнями гірничої науки, технічної думки проводили у Нововолинську і Червонограді створені за ініціативою міськкомів КП України при Палацах культури кабінети технічної пропаганди.

За 9 місяців 1960 р. кабінет технічної пропаганди м. Нововолинська відвідало понад 6 тис. чол., тут було прочитано 25 лекцій на технічну тематику, влаштовувалися щоденні консультації¹⁵.

Справі пропаганди науково-технічних і економічних знань підпорядковувалась і система служб науково-технічної інформації вугільних трестів, яка через свої бюро спиралась не тільки на кабінети техпропаганди, а й на базову науково-технічну бібліотеку комбінату «Укрзахідвугілля» та технічні бібліотеки трестів і шахт. На ряді шахт діяли кінолекторії.

У впровадженні досягнень технічного прогресу на шахтах Львівсько-Волинського вугільного басейну активну участь брала громадськість, зокрема широке коло партійного активу, інженерів, техніків, новаторів виробництва. В останньому році семирічки на підприємствах на громадських засадах діяло 83 різних бюро і груп. Тільки у складі шахтних конструкторських бюро і бюро технічної інформації працювало понад 550 інженерів, техніків та передовиків виробництва, які за 1964 і чотирі місяці 1965 рр. виконали понад 250 робіт по техніко-економічному аналізу діяльності підприємств і впровадили їх результати у виробництво¹⁶. Цікаву форму залучення громадськості до пропаганди і запровадження досягнень науки і техніки та передового досвіду винайшли парторганізації шахт тресту «Червоноградвугілля». Тут, у головного інженера тресту щомісяця проводилися інформації, на яких заслуховувалися звіти про діяльність керівників ГБТІ, інституту передового досвіду і шкіл комуністичної праці, обговорювалися плани сприяння технічному прогресу. У 1964 р. при цьому тресті створено референтську групу, кожний з 14 членів якої стежив за певною літературою, знайомив начальників шахт, головних інженерів, інженерно-технічних працівників та службовців з досвідом роботи на шахтах інших вугільних басейнів країни¹⁷.

¹² «Правда», 23 серпня 1964 р.

¹³ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 3, арк. 27.

¹⁴ Опыт работы общественных организаций содействия техническому прогрессу и совершенствование научно-технической информации в угольной промышленности. Сборник докладов, М., 1964, стор. 13—14.

^{*} Всього у вугільній промисловості Львівської та Волинської областей у 1964 р. працювало понад 30 тис. робітників.

¹⁵ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 3970, оп. 1, од. зб. 3, арк. 126.

¹⁶ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля». Звіт про соцзмагання за комуністичну працю на шахтах басейну за 1964 і 4 місяці 1965 рр., арк. 5—7.

¹⁷ Б. Г. Кушнір и П. В. Дунаевский. Дорогой технического прогресса, Львов, 1965, стор. 43.

Завданням технічного прогресу парткоми, первинні парторганізації, трести і господарські керівники шахт підпорядкували також різні науково-технічні конференції, наради, громадські огляди, конкурси, виставки. Так, протягом 1964 р. тільки Червоноградським управлінням науково-технічного товариства і його первинними організаціями проведено понад 300 конференцій, нарад, а також громадських оглядів стану та використання гірничої техніки, в яких брало участь понад 5 тис. чол.¹⁸ У ході змагання за комуністичне ставлення до праці у Львівсько-Волинському басейні були використані і такі нові форми боротьби за технічний прогрес, як громадські інститути передового досвіду, інститути технічного прогресу та народні університети науки і техніки.

З метою дальшого вдосконалення процесу вуглевидобутку, створення нових типів машин і механізмів для шахт молодого басейну Нововолинський, Забузький, а потім і Червоноградський парткоми підтримали ініціативу трестів про залучення до науково-дослідної і конструкторської роботи ряду інститутів країни¹⁹. Зокрема, 1963 р. замовлення підприємств басейну виконували 13 інститутів.

Поширення передового досвіду окремих новаторів, бригад і підприємств завжди було і є важливою ділянкою роботи нашої партії. Так, пленум Львівського обкому партії у рішенні «Про завдання партійних комітетів і господарських керівників по впровадженню передового досвіду і досягнень науки та техніки у виробництво» від 30 березня 1963 р. вимагав усе краще щодо організації праці і використання техніки запозичити у відомих шахтарів країни М. Мамая і О. Кольчика та передовиків-новаторів Львівсько-Волинського басейну М. Х. Кирилова, М. Д. Костіна, М. С. Школяренка, І. К. Чуркіна та ін.²⁰ Про увагу парткомів до поширення передового досвіду свідчить і те, що протягом 1963 р. тільки Нововолинський міськком партії три рази розглядав дане питання²¹. У листопаді 1964 р. пленум цього міськкому зазначав, що за останні три роки трест «Нововолинськвугілля», застосовуючи передовий досвід кращих шахт країни, запровадив у виробництво 170 винаходів. Це дало змогу заощаджувати понад 200 тис. крб. в рік²².

Досвід кращих виробничників та прогресивні прийоми праці широко висвітлювались у книгах, брошурах, плакатах, інформаційних бюлетенях. Важлива роль у цій справі відводилась і лекційній пропаганді. Партійні організації Львівської та Волинської областей використовували також такі нові форми поширення прогресивних прийомів праці, як міжшахтні школи комуністичної праці, школи передового досвіду з терміном навчання до 6 місяців, короткотермінові всесоюзні та республіканські школи з певних проблем, технічні семінари та огляди-конкурси на кращу організацію роботи по обміну передовим досвідом.

Бюро Червоноградського парткому 12 квітня 1963 р. обговорило ініціативу заслужених шахтарів республіки М. С. Школяренка і М. Х. Кирилова про створення у басейні шкіл комуністичної праці, а згодом затвердило план роботи міжшахтної школи та склад її слухачів²³ з 64 бригадирів і ланкових видобувних бригад.

Заняття, як правило, проводилось на тій шахті, де досягнуто кращих показників. У школі, якою керував бригадир колективу комуністичної праці М. С. Школяренко, на конкретних прикладах показували

¹⁸ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля». Звіт про соцзмагання за комуністичну працю на шахтах за 1964 і 4 місяці 1965 рр., арк. 7.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 420, арк. 89.

²⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 24, арк. 42.

²¹ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 6, 7.

²² Там же, од. зб. 448, арк. 146.

²³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2922, оп. 1, од. зб. 5, 7.

роботу передовиків виробництва і допомагали запровадити передові методи праці у більшості бригад очисного вибою. Були виготовлені й розповсюджені на шахтах плакати «Школа комуністичної праці», «За високу продуктивність праці». Вплив школи досить помітно відбився на виробничих показниках багатьох бригад. За два місяці навчання продуктивність праці окремих слухачів зросла від 16 до 55% ²⁴. На шахтах тресту «Червоноградвугілля» у 1964 р., порівняно з попереднім, продуктивність праці в очисних вибоях підвищилась на 18%, а собівартість 1 т вугілля знизилась на 4% ²⁵.

Виникали нові школи, очолювані знатними шахтарями Львівщини В. Горбачовим, М. Костіним, С. Семенчуком і М. Кириловим. Всього протягом 1964—1965 рр. тільки в тресті «Нововолинськвугілля» діяло 29 таких шкіл ²⁶, що виправдали себе як дієздатна форма вивчення, узагальнення і впровадження кращих досягнень новаторів виробництва та виховання у комуністичному дусі. Проте пропаганда і впровадження передового досвіду на виробництві в діяльності окремих парторганізацій ще не стали єдиним процесом. Якщо роз'яснення і поширення передового досвіду налагоджено добре, то справа організації практичного застосування його ще не досягла належного рівня. Основна причина такого становища полягала в тому, що окремі керівники, партійні організації шахт недостатньо пропагували передовий досвід, не поспішали перейти у рішучий наступ за впровадження його у практику. Цей істотний недолік в організаторській роботі парторганізацій неодноразово підкреслювався і Львівським, і Волинським обкомами КП України ²⁷.

Важливе місце у прискоренні технічного прогресу посіли створені при первинних парторганізаціях комісії по здійсненню права контролю за господарською діяльністю адміністрації та по контролю за виконанням планів впровадження нової техніки й передової технології, механізації та автоматизації виробництва ²⁸.

Закономірним результатом величезної і всеохоплюючої діяльності партійних організації у їх боротьбі за технічний прогрес були здобуті вже на початку семирічки перші успіхи в механізації і автоматизації процесів вуглевидобутку. Наприкінці 1959 р. в усіх діючих очисних вибоях шахт працювали вуглевидобувні комбайни «Донбас-1», «Кіровоць», «ЛГД». Львівсько-Волинський вугільний басейн став єдиним у Радянському Союзі, де в 100% лав працювали комбайни ²⁹. Корінні зміни у процес вуглевидобутку внесла механізація у наступні роки. Так, рівень механізованого навалювання вугілля в лавах у 1960 р. становив 88,4% і був рекордним по країні ³⁰. Завдяки застосуванню комбайнів навалювання вугілля в очисних вибоях фактично було механізовано уже наприкінці 1960 р. ³¹. Якщо напередодні семирічки, у 1958 р., механізація проходки підготовчих виробок становила лише 26% ³², то на початок 1965 р.

²⁴ «Львовская правда», 8 липня 1963 р.

²⁵ И. И. Дядык. В содружестве с наукой, Львов, 1964, стор. 72.

²⁶ Поточний архів Волинського обкому КП України. Протокол і стенограма пленуму від 14 вересня 1965 р., арк. 76.

²⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 86; Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 176, 209.

²⁸ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 343, арк. 33.

²⁹ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 420, арк. 38.

³⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 8, од. зб. 2079, арк. 219.

³¹ М. Коломийцев и В. Шумейко. Освоение Львовско-Волинского угольного бассейна.— «Уголь Украины», 1961, № 1, стор. 16.

³² Б. Кушнир и П. Дунаевский. Львовско-Волинский угольный бассейн в семилетке.— «Уголь Украины», 1959, № 8, стор. 18.

цей процес був механізований на всіх 18 шахтах басейну³³. Отже, уже на кінець другого року семирічки Львівсько-Волинський басейн мав один з найвищих у країні рівень механізації вуглевидобутку.

Найдосконалішою формою механізації виробничих процесів, її вищим ступенем є автоматизація. Будучи головною передумовою постійного зростання суспільного виробництва і різкого підвищення продуктивності праці, автоматизація і комплексна механізація водночас є «матеріальною основою для поступового переростання соціалістичної праці в комуністичну»³⁴. Тому парторганізації нового вугільного басейну приділяли виняткову увагу цій справі. Вже 1959 р. на автоматичне й дистанційне управління переведено понад 30 стаціонарних шахтних машин і установок³⁵, тоді як за всі попередні роки було автоматизовано лише 15³⁶.

Технічний прогрес у вугільній промисловості — це і нова гірнична техніка. У досліджуваний період її дедалі більше надходило на шахти басейну. Керуючись рішеннями липневого Пленуму ЦК КПРС (1960 р.) партійні, профспілкові і комсомольські організації з перших місяців семирічки виконання планів запровадження нової техніки взяли під суворий і неослабний контроль.

На зміну одним машинам у лави надходили інші, досконаліші. Вуглевидобувні комбайни «Донбас-1», «Кіровоць», «ЛГД», починаючи з 1960 р., були замінені «Донбас-1К» і «Донбас-2», а їх, у свою чергу витісняють високопродуктивні комплекси 1К-52М. Питома вага вугілля видобутого комплексами 1К-52М в басейні зросла з 5,6% у 1962 р. до 35% у 1965 р., а річна економія в результаті впровадження нової техніки становила близько 2 млн. крб.³⁷ Значно зросла продуктивність праці.

За роки семирічки на підприємства Львівсько-Волинського басейну надійшло багато різних типів конвейерів, нових потужних електровозів, прохідницьких комбайнів і породонавантажувальних машин та ін. Нововолинські шахтарі першими у країні освоїли, а потім і вдосконалили складний агрегат-установку Уральського заводу важкого машинобудування для проходження вертикальних стволів шахт способом буріння. Цим повністю усувалася підземна праця робітників і досягався високий рівень механізації трудомістких робіт³⁸. Великою підмогою гірникам став змонтований на шахті № 4 «Нововолинська» єдиний у тресті «Нововолинськвугілля» автоматичний диспетчерський пульт³⁹.

Шахти Львівсько-Волинського басейну мають досить складні гірничо-геологічні умови. Тому вони стали не тільки місцем впровадження, але й випробування нової техніки. Так, тут вперше у Радянському Союзі випробувано вуглевидобувний комбайн «Кіровоць», експериментальну бурову установку «БУГ-1», а також транспортери, конвейери тощо.

Завдяки турботам Комуністичної партії і Радянського уряду на кінець семирічки у шахтах Львівщини та Волині працювала потужна сучасна техніка, що надходила сюди з промислових підприємств Донбасу, Москви, Ленінграда, Свердловська, Горького та інших міст країни.

³³ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-1458, оп. 11, спр. 17, арк. 135.

³⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 58.

³⁵ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 163.

³⁶ «Радянська Волинь», 9 січня 1965 р.

³⁷ Ю. З. Шпекторов. Перші підсумки економічного експерименту, К., 1967, стор. 7.

³⁸ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 168, арк. 123.

³⁹ «Радянська Волинь», 22 жовтня 1965 р.

Зростання вуглевидобувних потужностей на шахтах Львівсько-Волинського басейну видно з таблиці *:

Марки комбайнів	Кількість комбайнів, що працювали в різні роки				
	1961	1962	1963	1964	1965
ІК-52М і ІК-52Ш	2	13	28	43	66
„Донбас“	116	173	202	153	115
Всього	151	246	306	268	238

Таким чином, якщо 1958 р. на шахтах басейну працювало 45 вуглевидобувних комбайнів, то за перші п'ять років семирічки — у 6,8 рази більше. 1965 р. порівняно з 1963 р. загальна кількість вуглевидобувних комбайнів зменшилась за рахунок малопотужних «Донбас» і «Кіровець», зате набагато зросло число високопродуктивних і більш досконалих ІК-52М та ІК-52Ш. Протягом 1959—1965 рр. у Львівській та Волинській областях, крім вугільної, не було іншої так щедро оснащеної технікою галузі промисловості. Запровадження у виробництво нової більш досконалої гірничої техніки вело до змін не тільки у технічному озброєнні, але й у технології вуглевидобутку. Досвід роботи багатьох шахт країни, зокрема, на Львівщині й Волині, показав, що так звана суцільна система розробки вугільних пластів застаріла, а найбільш відповідною сучасному технічному оснащенню шахт є стовпова, із зворотним ходом. За ініціативою парторганізації нова прогресивна система розробки вперше в басейні була застосована 1958 р. на 6-й Нововолинській шахті ⁴⁰, 1960 р. — на більш як 85% лав ⁴¹.

До застосування нової прогресивної технології партійні комітети і первинні парторганізації підходили творчо. Вони своєчасно побачили великий резерв підвищення продуктивності праці і зниження собівартості у збільшенні довжини лав і стовпів. Здійснений у 1962 р. на шахті № 3 «Великомостівська» перехід на подовжену комплексно-механізовану стоп'ятдесятиметрову лаву дав, порівняно із звичайною, великий економічний ефект: навантаження на комбайн і продуктивність праці майже подвоїлись, а собівартість вугілля знизилась більш як на 20% ⁴².

Спеціалісти підраховали, що якби всі шахти басейну стали працювати подовженими лавами, це дало б додатково лише по тресту «Нововолинськ вугілля» 250 тис. т палива на рік ⁴³. Але перехід на подовжені лави і стовпи відбувався повільно, плани зривалися. У 1964 р. на конференції Червоноградської міської парторганізації зазначалося, що пересічно по тресту «Червоноградвугілля» стовпи нарощено не на 200 м, як планувалось, а тільки на 42 ⁴⁴. Шахти не змогли дати більш високої продуктивності праці, не добрали десятки тисяч карбованців економії від зниження собівартості видобутку.

У роки семирічки на шахтах Львівсько-Волинського басейну народи-

* Складена автором за даними фондів книг комбінату «Укрзахідвугілля» за 1961—1965 рр.

⁴⁰ В. Пономарев. Как мы повышаем производительность труда. Партийная работа в промышленности, К., 1959, стор. 242.

⁴¹ ЛОДА, ф. Р-1458, оп. 6, спр. 36, арк. 24.

⁴² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 9997, оп. 1, спр. 5, арк. 152—153.

⁴³ «Радянська Волинь», 21 січня 1965 р.

⁴⁴ «Львовская правда», 28 січня 1965 р.

лось ряд нових цінних починань, спрямованих на вдосконалення технології вуглевидобутку: робота без ніш, виймання вугілля з ціликів, впровадження установок для нагнітання води у пласт тощо.

Вирішального значення у боротьбі за технічний прогрес, за підвищення продуктивності праці на шахтах басейну набирало не тільки збільшення кількості і типів вуглевидобувних машин, а й освоєння нової техніки. На перший план висувалось завдання досягнення високої ефективності використання техніки, оскільки продуктивність машин і механізмів, особливо вугільних комбайнів, залишалась одним з найбільш слабких місць у господарській діяльності шахт.

В освоєнні і кращому використанні нової техніки попереду йшли комуністи. Так, усі 15 комуністів дільниці №2—3 третьої Великомоствської шахти на чолі з партгрупоргом І. Лейком вважали своїм партійним дорученням освоєння потужного вуглевидобувного комплексу 1К-52М. Для працівників дільниці було організовано спеціальні курси по вивченню нового комбайна та передового досвіду. Місяці наполегливої праці дали наслідки. У липні 1963 р. бригада, очолювана М. С. Школяренком, встановила всесоюзний рекорд продуктивності праці, видобувши 32753 т вугілля⁴⁵.

Велика організаторська та ідейно-виховна робота партійних, профспілкових і комсомольських організацій, дух новаторства і соціалістичного змагання за комуністичне ставлення до праці породили на шахтах басейну ряд цінних починань і визначних рекордів. Це — виправлення на робочих місцях гідравлічним пресом деформованого металічного кріплення, створення на всіх видобувних ділянках підземних складів інструментів і запчастин, що швидко виходять з ладу, перехід бригад на самообслуговування та ін.⁴⁶

У березні 1959 р. бригада заслуженого шахтаря УРСР О. Розборського на комбайні «ШБМ» встановила всесоюзний рекорд — пройшла 410,2 *пог. м* горизонтальних гірничих виробок. У ході соцзмагання рекорд декілька разів поліпшувався самим автором і бригадами Д. Тимощука, Б. Кучаускаса, С. Семенчука. У вересні 1965 р. бригада О. Розборського знову встановила всесоюзний рекорд, пройшовши 1052,4 *пог. м* бортового штреку. Це дозволило на 5 місяців раніше строку підготувати нову видобувну ділянку⁴⁷. Не відставали від прохідників і бригади очисних вибоїв. Досвід кращих бригад Львівсько-Волинського басейну, а також донецьких шахтарів по освоєнню вузькозахватного комплексу 1К-52М перенесено на 3-ю «Великомостівську» шахту, де 1963 р. два рази обновлювався рекорд басейну по видобутку вугілля: у липні бригада М. Школяренка видобула 32753 т, а в жовтні бригада М. Костіна — 40345 т. При цьому було встановлено всесоюзні рекорди продуктивності праці на одного робітника очисного вибою (відповідно 22,5 т і 23,3 т⁴⁸). Високої і сталої продуктивності вугільних комбайнів протягом багатьох років добились 3-я, 4-а, 6-а «Великомостівські» та 6-а, 8-а, і 9-а «Нововолинські» шахти. Високопродуктивно працювали породонавантажувальні машини на шахтах тресту «Нововолинськвугілля» та прохідницькі комбайни загалом по басейну.

Хоч продуктивність вугільних комбайнів за 1959—1965 рр. зросла

⁴⁵ «Львовская правда», 17 листопада 1963 р.

⁴⁶ «Львовская правда», 26 квітня 1965 р.; «Радянська Волинь», 7 січня 1961 р.; «Львовская правда», 23 листопада 1961 р.; Партархів Волинського обкому КП України, ф. 3964, оп. 1, од. зб. 6; ф. 9, оп. 3, од. зб. 453; ф. 1, оп. 1, од. зб. 444; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 2310, арк. 25.

⁴⁷ «Радянська Волинь», 21 листопада 1965 р.

⁴⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2922, оп. 1, од. зб. 365, арк. 26.

по басейну у 2 рази, а породонавантажувальних машин понад 2,5 рази *, порівняно з іншими басейнами гірничі потужності, особливо вуглеводобувних комплексів, використовувалися недостатньо, а продуктивність машин залишалась низькою. Численні джерела й аналіз діяльності парткомів і парторганізацій Львівсько-Волинського басейну вказують на такі основні причини недостатнього використання техніки, її низької продуктивності: відсутність справжнього догляду, низький рівень кваліфікації механізаторів, часті поломки й аварії машин і механізмів та зв'язані з цим простота, слабка організація ремонтної служби і погане забезпечення підприємств запчастинами, недостатньо швидке впровадження передового досвіду. Серйозною перешкодою були також недоліки в організації праці і роботі внутрішнього транспорту. Партійні організації ряду шахт не проводили постійної і цілеспрямованої ідейно-виховної і організаторської роботи серед механізаторів, не завжди дбали про зміцнення їх рядів за рахунок комуністів. Прошарок комуністів, зайнятих на роботах з механізмами, залишався незначним. Не можна, звичайно, не зважити й на такі об'єктивні причини, як складність гірничо-геологічних умов Львівсько-Волинського вугільного басейну, відсутність ефективного вугільного комбайна для даних умов, недостатня надійність і довговічність устаткування для забезпечення комплексної механізації робіт, низька якість машин. Довгий час в шахтах працювали недосконалі для їх умов вугільні комбайни «Донбас» і «Кіровоць»⁴⁹, а більш потужні комплекси почали надходити пізніше.

При всіх труднощах, недоліках і недоробках на шахтах Львівсько-Волинського вугільного басейну на кінець семирічки досягнуто великих успіхів. 28 вересня 1964 р. партійні збори комбінату «Укрзахідвугілля» зазначали, що за рівнем механізації виймання вугілля і проходження гірничих виробок басейн посів перше місце у країні⁵⁰. 1965 р. дві шахти — 6-у Великомоствіську і 9-у Нововолинську перетворено на дослідно-показові підприємства з комплексно-механізованим і автоматизованим виробничим циклом, а 4 із 18 шахт басейну видобували вугілля лише комплексно-механізованими лавами. У 1965 р. 53 комплексно-механізованих лав шахт басейну, що становили понад 45% від загальної кількості діючих очисних вибоїв, дали 50% вуглевидобутку.

Боротьба Львівського і Волинського обкомів, парткомів вугільних районів, а також первинних парторганізацій, господарських керівників і колективів вугільних підприємств за технічний прогрес, за здійснення комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів дали відчутні наслідки. Плани вуглевидобутку обидва трести басейну виконували і перевищували протягом семирічки, а всі шахти — починаючи з 1963 р. Вуглевидобуток 1959—1965 рр. зріс понад 5 разів і в 1965 р. становив 9807 тис. т⁵¹. Ще 1963 р. продуктивність праці досягла рівня, передбаченого контрольними цифрами на останній рік семирічки. Середньомісячна продуктивність праці робітника по видобутку вугілля становила у 1965 р. по басейну 43,6 т і порівняно з 1958 р. майже подвоїлась, перевищивши передбачену контрольними цифрами на 30,9%⁵².

* Підраховано автором на основі даних, наведених у книзі «Технико-экономические показатели работы комбината «Укрзападуголь» за 1959—1965 гг.» (Сокаль, 1966, стор. 36—41).

⁴⁹ Архів Української Республіканської Ради профспілок, ф. 34, оп. 1, спр. 18, арк. 42.

⁵⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2963, оп. 1, спр. 3, арк. 72.

⁵¹ Технико-экономические показатели работы комбината «Укрзападуголь», 1959—1965 гг., стор. 21.

⁵² Там же, стор. 44.

З ІСТОРІЇ КОМСОМОЛУ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ (1920—1945 рр.)

С. І. КОМАРНИЦЬКИЙ, Ю. П. ЛЯПУНОВ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії зробила величезний вплив на розвиток революційних подій і створення перших комуністичних молодіжних організацій на Буковині. Трудящі маси Буковини під керівництвом комуністів, терплячи тяжкі страждання і зазнаючи суворого окупаційного режиму, введеного урядом боярської Румунії, піднялися на жорстоку боротьбу проти соціального і національного гноблення, за возз'єднання з УРСР. Із зброєю в руках повставали вони проти загарбників. Так, у січні 1919 р. відбулося відоме в історії Хотинське повстання проти румунських окупантів. Румунські бояри кинули на його придушення кілька дивізій і жорстоко розправилися з учасниками виступу¹. 17 листопада 1919 р. в Чернівцях повстали солдати 113-го полку, більшість особового складу якого становили українці, жителі буковинських сіл. Солдати вимагали демобілізації та створення буковинської республіки². Це повстання також було жорстоко придушене.

Вірними помічниками комуністів у боротьбі проти соціального та національного гноблення, за возз'єднання з Радянською Україною були буковинські комсомольці. У травні 1919 р. в Чернівцях виникла Спілка інтернаціональної робітничої молоді. Ця марксистська молодіжна організація боролася за інтереси робітничої молоді, виховувала у неї любов та симпатії до Країни Рад. Спілка діяла в складі соціал-демократичної партії, ідейно примикала до лівих соціал-демократів. Вона об'єднувала юнаків і дівчат віком 14—18 років і видавала свою газету — «Робітнича молодь»³.

Спілка мала свою бібліотеку з творами Маркса, Енгельса, Горького, організовувала спеціальні заняття для вивчення марксизму. Коли лідери правих соціал-демократів (Гайдош, Григорович, Дан) побачили, що діяльність Спілки набуває дедалі революційнішого характеру, вони заборонили її⁴.

У серпні 1920 р. під час визвольного походу Червоної Армії у Східну Галичину, агенти сигуранци неодноразово повідомляли про масовий перехід юнаків на Радянську Україну, де вони добровільно вступали до Червоної Армії. Активну участь брала робітнича молодь у загальному страйку в Чернівцях у жовтні 1920 р., зокрема в створенні страйкових пікетів, а також проведенні агітаційної роботи серед населення міста⁵.

В 1921 р. при Компартії Буковини була утворена секція соціалістичної молоді, до якої входили молоді робітники фабрик і майсте-

¹ Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Українською РСР, Чернівці, 1958, стор. 137, 154.

² Там же, стор. 180—181.

³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 107; Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 6, оп. 1, спр. 90, арк. 228.

⁴ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 107.

⁵ ЧОДА, ф. 12, оп. 1, спр. 1544, арк. 2—3; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 107.

рень, службовці приватних підприємств та організацій, студенти й учні. Члени її вивчали політекономію, твори класиків марксизму-ленінізму. З вересня 1923 р. секція прийняла назву Спілки комуністичної молоді. До новоутвореного комітету Спілки увійшли Б. Кац, А. Візел та З. Шауляк⁶.

Наляканий розмахом революційного руху, румунський уряд 23 липня 1924 р. розпустив Компартію Румунії, Спілку Комуністичної Молоді Румунії та інші легальні комуністичні організації. Комуністам і комсомольцям довелося продовжувати свою революційну діяльність у глибокому підпіллі.

У 1925 р. був вироблений статут Спілки комуністичної молоді Румунії. Один примірник його зберігся у фонді Чернівецької квестурні поліції. Згідно із статутом на Буковині були створені виробничі осередки. Вони розгорнули активну діяльність на Чернівецькому заводі «Прутул», фабриках «Постоверія Роміне», «Геркулес» та інших підприємствах, також в Кіцмані, Хотині, Садгорі, Бергометі, Вижиці та інших містах і селищах⁷. В березні 1926 р. буковинські комсомольці почали видавати свою газету «Молодий комуніст».

Популярність комсомолу серед молоді міста і села увесь час зростала. Чернівецька буржуазна газета «Голос Буковини» вмістила на своїх сторінках кореспонденцію під назвою «Учні шкіл на службі комуністичних ідей». «До недавньої події в Чернівецькій гімназії № 4,— писала газета,— коли один із старшокласників заявив, що він не визнає батьківщини (болярської Румунії.— С. К., Ю. П.) і допустив образу на адресу армії, потрібно додати ще один характерний випадок, що відбуває пануючий в цій установі дух... Спіймали учня 7-го класу, який розповсюджував прокламації української соціалістично-більшовицької газети «Боротьба» серед українських селян запрутської території, оголошеної зоною стану облоги»⁸.

У травні 1927 р. на Буковині були створені обкоми Компартії і Спілки комуністичної молоді. Водночас утворилися підпільні комсомольські групи в Сторожинці, Садгорі, Черногузах, Боянах. Того ж року в Хотині почала діяти підпільна організація «Червоний школяр», що об'єднувала революційних учнів міста. Одним з найактивніших її членів був Йосип Кліш, який у грізні роки другої світової війни став національним героєм Франції у боротьбі з фашизмом. Організація, як і інші нелегальні комсомольські осередки Хотинщини, керувалася в своїй діяльності «Регуламентом» (статутом), виробленим Бессарабським обкомом комсомолу в 1925 р. Об'єднання учнівської молоді — «Революційні учні» існувало також у Чернівцях⁹.

Наприкінці 1928 р. буковинські комсомольці значно активізувались. Вони брали участь у виборчій кампанії 1928 р., у створенні унітарних профспілкових, молодіжних та жіночих організацій, у проведенні дня робітничі. Широкою популярністю користувалися у молоді газети «Молодий лєнінець» і «Казарма» — органи ЦК комсомолу Румунії, що вели революційну пропаганду серед молодих робітників, селян і солдатів.

⁶ В. Тюков, Р. Копелович. З історії комсомолу на Буковині.— «Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР», 1958, № 4 (34), стор. 53; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 107.

⁷ ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 1278, арк. 12.

⁸ «Glasul Bucowinei», 17 квітня 1927 р.

⁹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 107; ЧОДА, ф. 501, оп. 1, спр. 49; ф. 118, оп. 2, спр. 7599, арк. 1—30; «Радянська буковина», 25 жовтня 1958 р.; 3 серпня 1965 р.

По всій Буковині розповсюджувалися численні листівки та відозви з закликами до боротьби проти капіталістичного гніту, фашистської реакції, проти підготовки імперіалістичної війни. Одна з таких листівок була знайдена в передмісті Чернівців — Клокучі 19 липня 1929 р. Вона закликала робітників і селян до участі в політичній демонстрації під гаслами: «Війна — імперіалістичній війні!», «На захист Радянських Соціалістичних Республік!»¹⁰. 1 серпня 1929 р. учасники антивійськової демонстрації в Чернівцях з лозунгами «Геть армію!», «Геть війну!» рушили до будинку суду. Поліція оточила і розігнала їх. Було заарештовано 70 чоловік, яких поліцаї жорстоко побили¹¹.

8 січня 1930 р. у м. Чернівцях відбулася демонстрація протесту проти судового процесу над заарештованими поліцією 24 членами унітарних профспілок. У виступі брали активну участь комсомольці та молодь. Близько 100 чоловік, зібравшись у парку Шіллера, рушили до приміщення суду. На транспаранті, який несли Роман Семчишин і Євген Штефюк, було написано: «Вимагаємо визволення заарештованих товаришів!», «Хліб для безробітних», «Геть війну проти Радянського Союзу!». Поліція розігнала демонстрантів і арештувала 43 чоловік¹². 23 січня 1930 р. їх судили.

Юнаки і дівчата мужньо й стійко трималися на процесі. Після оголошення вироку засуджені заспівали «Інтернаціонал». Ні погрози поліції, ні гумові дубинки не примусили молодих борців замовкнути.

Комсомол Буковини брав активну участь у підготовці й проведенні пролетарських свят. Так, 5 жовтня 1930 р. в усіх містах Буковини, зокрема в Чернівцях і Садгорі, відбулись мітинги, присвячені Міжнародному дню молоді, під гаслом: «Проти війни і фашизму, за роззброєння і соціалізм!»¹³. У квітні 1931 р. на території Буковини була широко розповсюджена листівка ЦК Компартії і ЦК комсомолу Румунії з нагоди 1 Травня, яка закликала робітників, селян, а також молодь організовувати першотравневі демонстрації, мітинги, страйки. В першотравневі дні 1931 р. за доносом учителя Браду поліція заарештувала групу учнів початкової школи с. Бергомет. Їх звинувачували у проведенні комуністичної пропаганди, розповсюдженні революційних листівок, знайдених на вулицях села¹⁴.

Світова економічна криза 1929—1933 рр. викликала значне поширення революційного руху на Буковині. У виданій в 1932 р. листівці Буковинський комітет комсомолу закликав молодь боротися «проти зменшення заробітної плати, проти звільнення робітників... За однакову заробітну плату при 6-годинному робочому дні підліткам! Проти палочної системи на фабриках і в казармах! За скасування плати за навчання! За відкриття шкіл для національних меншостей! За право організації трудящої молоді! За легальність комсомолу! За право на самовизначення всіх пригноблених націй аж до відокремлення! Геть війну проти Радянського Союзу!»¹⁵. Комсомольці проводили значну пропагандистську роботу серед солдатів румунської армії, зокрема через газету «Казарма». Власті жорстоко переслідували комуністів і комсомольців. Особливо посилювалися репресії напередодні революційних свят під час масових виступів трудящих. Але, незважаючи на ці утиски, комуністичні листівки, написані німецькою, румунською та

¹⁰ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1519, арк. 84.

¹¹ Боротьба трудящих Буковини..., стор. 263.

¹² ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1578, арк. 67.

¹³ «Glasul Bucowinei», 23 січня 1930 р.; «Socialismue», 26 жовтня 1930 р.

¹⁴ Боротьба трудящих Буковини..., стор. 297—300. «Vorwärts», 5 травня 1931 р.

¹⁵ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1854, арк. 84.

українською мовами, з'являлися у різних містах Буковини, підпільники перерізали телефонні проводи, чинили інші диверсії проти поліцейського режиму¹⁶.

Свято шанувала буковинська молодь пам'ять великого вождя трудящих В. І. Леніна. 20 січня 1932 р. на чернівецькій фабриці «Постоверія Роміне» комсомольці організували мітинг, присвячений пам'яті В. І. Леніна. На мітингу, як вказувалося у протоколі слідства, складеному комісаром чернівецької квестури поліції, комсомольці закликали робітників до солідарності та боротьби проти капіталістичного гноблення¹⁷.

У 30-х роках в Чернівецькому університеті розгорнув активну роботу Революційний комітет студентів м. Чернівців — підпільна комсомольська студентська організація. До складу комітету входили делегати від факультетських осередків. Керували ним Леонте Реуті, Андріан Сирота, Вальтер Роль та Ісідор Саламандер — згодом бійці інтербригад у Іспанії. В червні 1932 р. сигуранца викрила цю організацію і заарештувала близько 40 студентів і студенток¹⁸.

Уночі 5 листопада 1932 р. на околицях Чернівців були розповсюджені листівки Буковинського комітету комсомолу до 15-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цього разу поліції вдалося затримати й заарештувати розповсюджувачів прокламацій, а також розгромити друкарню газети «Молодий комуніст». 10 листопада 1932 р. були проведені масові арешти робітників і учнів. У приміщенні Спілки комуністичної молоді поліція виявила велику кількість підпільних газет, брошур та листівок.

В 1934 р. окупанти знову ввели стан облоги на Буковині. 12 лютого 1934 р. сигуранці за допомогою провокаторів вдалося викрити в Чернівцях підпільні обласні і міські комітети Компартії Румунії та комсомолу. У вересні в Чернівцях відбувся судовий процес над 150 комуністами і комсомольцями. Буржуазна преса підняла навколо нього страшенний галас, вимагаючи жорстокого покарання підсудних¹⁹.

Але окупанти не могли зупинити революційного руху серед молоді. З новою силою розгорнули свою діяльність комсомольські організації в Чернівцях, Сторожинцях, Хотині, а також у багатьох містечках та селах Буковини. 30 квітня 1934 р. в гімназії містечка Липкани Хотинського повіту були знайдені 3 комуністичні прокламації під назвою «Стінна газета Липканської червоної гімназії», а також декілька брошур «До всіх робітників і селян у військовій формі». Червоні прапори, комуністичні гасла, листівки з'являлися на дорогах і в селах²⁰.

В жовтні 1935 р. у трибуналі м. Хотина слухалася справа п'яти юнаків і дівчат з с. Бабин та містечка Липкани, яких обвинувачували в розклеюванні комуністичних листівок. У 1937 р. було заарештовано 55 учнів Хотинського ліцею, членів комсомольської організації «Червоний школяр», які проводили роботу в населених пунктах Єдинці, Кристинешти, Бричани, Секуряни (нині Сокиряни), Гвоздівці та в м. Хотині. Зокрема один з керівників цієї організації Пантелеймон Білоус створив комуністичний осередок у с. Бузовиця²¹.

¹⁶ «Glasul Bucowinei», 10 листопада 1931 р.

¹⁷ Боротьба трудящих Буковини..., стор. 329—331.

¹⁸ «Glasul Bucowinei», 8 липня 1932 р.; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 108.

¹⁹ ЧОДА, ф. 501, оп. 1, спр. 49, арк. 1—8.

²⁰ Боротьба трудящих Буковини..., стор. 395—396, 400—401.

²¹ Там же, стор. 399; ЧОДА, ф. 501, оп. 1, спр. 49, арк. 1—8.

Але ніщо не могло перешкодити наростанню національно-визвольного руху. Ноти Радянського уряду про возз'єднання Бессарабії та Північної Буковини з Радянською Україною стали по-справжньому щасливими вістями для трудящих краю. На заклик обласних комітетів Компартії і комсомолу 28 червня 1940 р. у Чернівцях відбулася грандіозна демонстрація. Разом із своїми старшими товаришами комсомольці звільняли в'язнів, підіймали червоні прапори, розповсюджували листівки, вставали на охорону підприємств та народного майна, щоб запобігти його пограбуванню і вивозу окупантами.

VII сесія Верховної Ради СРСР одностайно прийняла 2 серпня 1940 р. закон про включення Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР. Комсомол Буковини узяв найактивнішу участь у виборах до місцевих органів влади — Рад депутатів трудящих, а також до Верховної Ради СРСР і УРСР по Чернівецькій області. 1473 комсомольці та 2977 чоловік з числа передової молоді працювали агітаторами і пропагандистами, 289 комсомольців та 282 представника неспілкової молоді були обрані до окружних та дільничних виборчих комісій²². Значну допомогу подавали комсомольці партійним і радянським органам у проведенні розподілу поміщицьких земель, націоналізації промислових підприємств та налагодженні виробництва, реорганізації учбових закладів на засадах радянської школи. На той час в Чернівецькій області за обліковими даними було 164 000 неписьменних та 78 120 малописьменних²³. Перед комсомолом стояли важливі завдання щодо ліквідації цього явища.

Зростали й ряди комсомольців. Якщо на початку 1941 р. в Чернівецькій області налічувалось 264 первинні комсомольські організації з кількістю членів 2300 чоловік, то на 1 червня 1941 р. було вже 416 первинних організацій, які об'єднували 4115 комсомольців²⁴.

Кращі представники молоді були висунуті на керівну господарську, радянську, кооперативну та культурно-освітню роботу. В міських та районних радах працювало 49 комсомольців, 13 обрано головами, а 43 — секретарями сілрад, призначено 114 — завідуючими клубами, 283 члени ВЛКСМ працювало вчителями. Близько 300 юнаків і дівчат виїхало на роботу на будови Радянського Союзу²⁵.

Буковинські комсомольці брали найактивнішу участь у колективізації сільського господарства та організаційно-господарському зміцненні колгоспів, у розгортанні ідейно-виховної роботи, підвищенні технічних знань буковинської молоді. На початок 1941 р. комсомольські активісти прочитали 320 лекцій, 345 доповідей, провели 760 бесід та 500 індивідуальних консультацій. Питання комуністичного виховання молоді, ліквідації неписьменності, роботи клубів та гуртків політосвіти широко висвітлювались на сторінках газети «Комсомолец Буковини». У березні 1941 р. в області було створено 170 агротехгуртків, до яких залучено 3543 члени з числа бідняцько-середняцької молоді²⁶.

Комсомол Буковини гартувався у надзвичайно складних умовах соціалістичної перебудови. Але творча праця трудящих краю була перервана віроломним нападом німецько-фашистських загарбників. З першого ж дня війни на території області розгорнулися запеклі бої з ворогом. Сотні й тисячі буковинських комсомольців добровільно

²² Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 1, од. зб. 27, арк. 7; од. зб. 4, арк. 15—16.

²³ Там же, од. зб. 4, арк. 8.

²⁴ Там же, ф. 1, оп. 5, од. зб. 97, арк. 57; од. зб. 289, арк. 6.

²⁵ Там же, ф. 21, оп. 1, од. зб. 27, арк. 5—6.

²⁶ Там же, од. зб. 263, арк. 1.

вступали в ряди Червоної Армії. Тільки за перші чотири дні війни в райкоми комсомолу, військкомати та на призовні пункти надійшло близько 1500 заяв від молоді²⁷.

6 липня 1941 р. німецько-румунські війська захопили Чернівці. За домовленістю з Гітлером фашистський диктатор Румунії Антонеску включив територію Радянської Буковини до складу Румунії. Загарбники встановили жорстокий режим терору і сваволі. Заступник губернатора Буковини Марінеску відверто заявляв: «Я заспокоюся тільки тоді, коли знатиму, що в Чернівцях залишилися лише румуни та німці, для людей іншої нації тут немає місця». Окупанти закатували або вбили майже 10 тис. чоловік, а матеріальні збитки завдані ними народному господарству області, становили понад 1,5 млрд. крб.²⁸ Але жорстокий фашистський режим не зламав волі радянських людей до боротьби за свою свободу і незалежність.

Хоча залишені Хотинським райкомом партії для налагодження підпільної роботи серед молоді П. Журбанський та І. Шитіков у перші ж дні окупації були заарештовані і страчені, їх справи продовжили інші. У серпні 1941 р. в окупованому Хотині за ініціативою Кузьми Галкіна та Володимира Манченка була створена підпільна комсомольська організація²⁹, до якої увійшли також І. Чеботар, О. Непомнящий, М. Салтанчук, Д. Семенчук та ін. Підпільники розділилися на чотири групи: дві бойові, диверсійну та агітаційно-пропагандистську³⁰.

Комсомольці збирали зброю, боеприпаси, помітно збільшувалося й число борців: до їх лав були прийняті О. Герасимов, М. Тамполар, О. Боднарчук, О. Галиць, Ю. Решетник. Хотинських підпільників підтримувало населення навколишніх сіл. Учитель с. Атаки Короткий допоміг налагодити радіоприймач. До речі, в цьому селі розташовувався один з таємних складів боеприпасів, що їх мала в своєму розпорядженні організація. З комсомольцями активно співробітничав писар румунської примарії Михайло Фостій з с. Чепоноси, що недалеко від Хотина. З його допомогою підпільники випустили 6 друкованих листівок загальним тиражем 600 примірників³¹.

Гідну зустріч підготували радянські патріоти 24-й річниці Великого Жовтня. Вранці 7 листопада в центрі міста зібрався великий нагромадження людей — на телефонному стовпі майорів червоний прапор. Телефонний зв'язок між Хотином і Чернівцями було припинено на цілу добу. В фотовітрині навпроти приміщення румунської поліції комсомольці поставили портрет В. І. Леніна, а над входом у міський парк повісили лозунг: «Хай живе Радянська Армія!». Через кілька днів М. Салтанчук розкидав у кінотеатрі багато листівок з текстом: «Не підкоряйтесь німецьким загарбникам! Ховайте хліб! Не давайте вивозити юнаків і дівчат на каторгу до Німеччини. Зривайте накази гітлерівців! Радянська Армія прийде! Перемога буде за нами!»³²

Фашистська охрнка збивалася з ніг, але виявити підпільників не могла. 13 грудня 1941 р. К. Галкін і В. Манченко здійснили замах

²⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, оп. 1, 5, 13, од. зб. 182, арк. 1—3.

²⁸ Див. про це: «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 66; Радянська Буковина, 1940—1945. Документи і матеріали, стор. 228—229.

²⁹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, од. зб. 253, арк. 33; оп. 1, од. зб. 212, арк. 1—2.

³⁰ «Радянське життя», 24 грудня 1946 р.

³¹ Чернівецький краєзнавчий музей, ф. Хотинське комсомольське підпілля, папка № 8, ін. № 4493-III-764 (Спогади М. Д. Фостія); Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 70, арк. 35—36; оп. 25, од. зб. 12, арк. 7.

³² Н. И. Супруненко, Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956, стор. 155.

на комісара сигуранци Сміду, але не досягли успіху. Наступного дня шеф поліції видав наказ про нагороду у 20 тис. лей тому, хто назве імена терористів, але донощиків не виявилось. Тоді сигуранца заарештувала 20 заложників³³.

Тимчасом діяльність організації дедалі активізувалася. 21 грудня 1941 р. о 4-й годині дня О. Галиць, О. Непомнящий і О. Герасимов підпалили військову казарму.

Будинок К. Галкіна перетворився на бойову штаб-квартиру підпільників. Тут комсомольці збирались на політичні заняття, вивчали військову справу, одержували завдання, звітували про їх виконання. Свято 1 Травня 1942 р. вони зустріли новими бойовими ділами — пошкодили телефонний зв'язок, по всьому місту вивісили червоні прапори і розклеїли листівки.

Після довгих пошуків поліції нарешті вдалося натрапити на слід підпільників. З 9 серпня 1942 р. протягом двох тижнів у місті проводилися інтенсивні обшуки, арешти. Були заарештовані Галкін, Непомнящий і Салтанчук та багато інших членів організації — понад 50 чоловік, а виявлену зброю поліція везла на чотирьох підводах³⁴.

З архівних документів відомо, що кривавий кат румунського народу Антонеску особисто цікавився слідством у справі підпільної комсомольської організації в Хотині. Як вказувалося в секретному розпорядженні генеральної дирекції поліції і сигуранци Чернівецькому обласному інспекторату, маршал Антонеску вимагав, щоб до «українців-комуністів Кузьми Галкіна, Володимира Манченка та інших... було застосовано найвищу міру покарання». За рішенням Чернівецького військово-польового суду члени комсомольського штабу В. Манченко, К. Галкін, О. Непомнящий, М. Салтанчук, Д. Семенчук були страчені, підпільники О. Герасимов, М. Тамполар, І. Чеботар, В. Звенигородський, О. Боднарчук, М. Фостій, О. Галиць — засуджені до вічного ув'язнення, Ю. Решетник, І. Трофа — до 5 років каторги, А. Осипов — до 2 років³⁵.

За особливі заслуги, мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. секретареві хотинської підпільної комсомольської організації Кузьмі Івановичу Галкіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Знайдені в останні роки документи і матеріали Чернівецького облдержархіву та партархіву Чернівецького обкому КП України свідчать, що в роки Великої Вітчизняної війни комсомольські групи діяли також у Новоселиці, Сокирянах, Кельменцях та інших райцентрах області. Так, у Новоселицькому районі до підпільної групи входили депутат міськради М. І. Деду, комсомолец А. В. Дроздовський, вчитель фізкультури Б. П. Коцюбинський, робітник залізничної станції Новоселиця М. П. Черепецкий та інші³⁶.

Після перемоги Червоної Армії під Сталінградом і на Орловсько-Курській дузі посилилася діяльність підпільних комсомольсько-патріотичних організацій і груп. Створена ще в 1942 р. у с. Іванівцях Кельменецького району комсомольцями І. С. Чепурняком і М. В. Рудим комсомольська організація, до якої входили М. В. Семенюк, В. П. Шевчук, В. В. Адамчук, І. М. Корогда, М. С. Рябой, В. Г. Корнієць

³³ ЧОДА, ф. Р-662, оп. 1, спр. 87, арк. 256.

³⁴ «Радянське життя», 24 жовтня 1952 р.

³⁵ ЧОДА, ф. 858, оп. 2, спр. 17, арк. 22, 24.

³⁶ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 133, арк. 5.

у 1943 р. нараховувала вже 12 членів. Вони розкидали листівки, знищували жандармів, захоплювали зброю. Комсомольці с. Іванівців встановили зв'язок з підпільниками молдавського м. Бричани. Звідти вони привозили газети, листівки, нелегальну літературу. Все це потім розповсюджували в Іванівцях, Новоселиці, Романківцях та інших селах Кельменецького і Сокирянського районів. Восени 1943 р. І. Чепурняк і М. Рудий встановили зв'язок з розвідницею Українського штабу партизанського руху В. І. Бережною. Підпільники збирали дані про розміщення німецько-румунських військ у районі м. Могилева-Подільського та м. Атаки МРСР. Зібрані відомості передавались по рації на «велику землю»³⁷.

Посилилася діяльність підпільних груп і в м. Чернівцях. Народні месники влаштовували диверсії на підприємствах і залізницях, розповсюджували листівки та зведення Радінформбюро³⁸.

Отже, в суворі часи окупації комсомольці несли в маси слово партії, розповідали населенню правду про події на фронтах війни, із зброєю в руках вели боротьбу з фашизмом.

Після визволення радянськими військами Чернівецької області у березні 1944 р. комсомольці Буковини під керівництвом комуністів стали на відбудову зруйнованого народного господарства, брали активну участь у знищенні бандерівських банд³⁹.

Нині комсомол і молодь Радянської Буковини своєю самовідданою працею продовжують велику справу будівництва комунізму, за яку віддавали своє життя молоді патріоти краю в боротьбі проти іноземних загарбників.

³⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 133, арк. 1—10.

³⁸ ЧОДА, ф. 30, оп. 2, спр. 157, арк. 127, 154.

³⁹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1—2.

БРАТЕРСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ МОНГОЛЬСЬКОГО НАРОДУ З РАДЯНСЬКИМ НАРОДОМ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Л. О. ЛЕЩЕНКО

Розгортання всесвітньої боротьби проти імперіалізму, відстоювання корінних життєвих інтересів міжнародного робітничого класу та інших трудящих верств, всебічний захист завоювань соціалізму — ось сфери дії заснованого на вченні Маркса — Леніна пролетарського інтернаціоналізму — могутнього фактора прогресу сучасності. У грізні дні другої світової війни міжнародний робітничий і комуністичний рух спрямовував усі свої зусилля на підтримку першої в світі соціалістичної держави робітників і селян — СРСР. Активну участь у цьому русі брав монгольський народ, який продемонстрував найщиріші симпатії і подав всебічну допомогу великому радянському народові у його титанічному двобої з фашизмом.

Висвітлення руху антифашистської солідарності народу Монголії з радянським народом у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. допомагає краще зрозуміти спільність їх життєвих інтересів у боротьбі проти сил світової реакції, за збереження і зміцнення позицій соціалізму. Кліка Мао Цзе-дуна, намагаючись перекроїти політичну карту Далекого Сходу, свідомо закриває очі на історичні факти, які переконливо свідчать, що міцні радянсько-монгольські дружні відносини завжди ставали непереборною перешкодою на шляху любителів міжнародних авантур — японських самураїв чи китайських мілітаристів.

В роки другої світової війни Монгольська Народна Республіка була єдиним союзником СРСР, що скинув кайдани соціального і національного гніту і з радянською допомогою здійснював перехід від феодалізму безпосередньо до соціалізму. Братерські відносини між СРСР і МНР ґрунтувалися на укладеному 12 березня 1936 р. договорі про взаємну допомогу, що ефективно служив справі захисту радянсько-монгольських кордонів на Далекому Сході. Учасниками руху антифашистської солідарності з СРСР виступали в Монголії всі верстви населення — арати, робітники, службовці державних установ, військовослужбовці, школярі старших класів та учні училищ тощо. В авангарді руху йшли члени Монгольської Народно-Револьюційної партії (МНРП), які невтомно боролися за повну реалізацію лінії Комінтерну, спрямованої на консолідацію зусиль усіх патріотів проти фашистських агресорів як в Азії, так і в Європі.

Тільки-но стало відомо про акт зухвалої агресії фашистської Німеччини, по всій Монголії прокотилась хвиля багатолюдних мітингів солідарності з радянським народом, трудящі висловлювали щирі почуття симпатії і підтримки СРСР, бажання подати йому всебічну допомогу. Уряд МНР заявив про вірність зобов'язанням, що випливали з договору про взаємодопомогу з СРСР, і запропонував направити на радянсько-німецький фронт монгольські регулярні військові частини. Вони не прибули туди лише тому, що було визнано за доцільне не послаблювати оборонний потенціал Монголії в зв'язку з реальною за-

грозою нападу японських мілітаристів на МНР і радянський Далекий Схід. У жовтні 1941 р. посол МНР у Москві в зв'язку з закінченням роботи конференції трьох великих держав — СРСР, США і Великобританії — передав радянському народові палкий революційний привіт від уряду і народу Монгольської Народної Республіки. У привітанні підкреслювалось, що «народи Радянського Союзу прийняли на себе найважчі удари кровожерливих німецьких загарбників. Але сили Радянського Союзу, його Червоної Армії зростають, зростає і єдиний антифашистський фронт. Монгольський народ, який йде з вами в одних лавах, буде всіляко допомагати зміцненню цього фронту»¹.

Невеликий², але мужній монгольський народ не обмежувався висловленням солідарності з СРСР. Трудящі Монголії розгорнули широку кампанію на підтримку радянського народу, збирали кошти у фонд оборони МНР і СРСР. «Наш народ,— зазначалось у постанові Президії Малого Хуралу, Ради Міністрів МНР і Президії ЦК Монгольської Народно-Революційної партії, прийнятій у квітні 1942 р.,— зв'язаний узами кровної дружби з радянським народом, був, є і буде в перших лавах трудящих всього світу, які піднялись на захист своєї вітчизни — Союзу Радянських Соціалістичних Республік»³.

Допомогу СРСР у його відсічі фашистським агресорам народ Монголії вважав своєю кровною справою, тому все життя країни проходило під гаслом «Все для фронту, все для перемоги!» З метою збільшення випуску продукції для фронту за патріотичним починанням працівників промкомбінату в Улан-Баторі по всій країні робітники почали працювати і у вихідні дні. Збір коштів у фонд оборони перетворився у яскраву політичну демонстрацію солідарності монгольських трудящих з радянським народом. «Немає почеснішого обов'язку для кожного арата, для кожного патріота, який любить свою батьківщину, дорожить свободою і незалежністю, завойованих нами за допомогою наших радянських братів,— вказувалось у зверненні Ради Міністрів МНР до монгольського народу від 12 травня 1942 р.,— ніж всебічна допомога великій визвольній справедливій війні з фашизмом»⁴.

Монгольські патріоти створили окремий фонд коштів на побудову танкової колони «Революційна Монголія», яку 25-а сесія Малого Хуралу 17 січня 1942 р. вирішила передати як подарунок Червоній Армії, відправляли посилки бійцям — червоноармійцям⁵. В МНР проводились також державні закупки коней для створення і поповнення бойових кінних частин Червоної Армії.

Навесні 1942 р. в розпал кампанії по збору коштів численні представники монгольських трудящих виступали з палкими патріотичними промовами. Так, працівник Центрального аймачного управління Тубдун-Даржа заявив на зборах, що він безкоштовно передає Західному фронту як подарунок Червоній Армії купленого за 1500 тугриків найкращого скакуна. Так само зробив працівник Хорло. Член партії з Баян-Дельгер сомона⁶ Дамдін-Пурбо разом з патріотичним листом відпра-

¹ Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы. Сборник VI. Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение, против фашистской агрессии, за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии (1938—1945), (далі — Международная солидарность трудящихся...), М., 1962, стор. 360.

² В роки другої світової війни населення МНР налічувало близько 760 тис. чол.

³ Международная солидарность трудящихся..., стор. 433.

⁴ Советско-монгольские отношения. 1921—1966. Сборник документов, М., 1966, стор. 132.

⁵ Там же, стор. 131.

⁶ Тогочасний адміністративний поділ МНР був такий: 18 аймаків (областей), 316 сомонів (районів), 2673 баги (низові організації влади). Баги налічували 60—85 юрт (господарств).

вив червоноармійцям свого найкращого коня і крім того виділив 10 коней у фонд побудови танкової колони⁷.

Побажали передати своїх коней частинам Червоної Армії, якими командував Г. К. Жуков, дружина працівника маслокомбінату Центрального аймака Цінегмід, арат Сергалун сомона Долгорун-Шараб, працівник аймуправління Пунцок-Бальжир, працівниця аймспілки Одсоржима та інші. Працівники Центрального аймака Лупсан-Гомбо, Дамдін та інші зобов'язались до повного знищення Червоною Армією фашистів відраховувати в фонд оборони СРСР 25% своїх окладів та дводенні заробітки⁸. Чимало трудящих вносили сотні тугриків готівкою.

Того ж року арат 2-го бага Дарханхан сомона Сухебаторського аймака Таров продав 15 коней, а 5 кращих іноходців подарував Червоній Армії. Передовий мисливець Гурванзагал сомона Східного (Чойбалсанівського) аймака Айлтгуй, який продав 17 коней, а 2 скакуни подарував, заявив: «Шкода, що у мене мало коней. Тільки 19 підійшли для радянського фронту. Від усього серця бажаю кіннотникам Червоної Армії швидше розгромити дощенту фашистів»⁹.

На зборах громадськості 1 квітня 1942 р., на яких виступав Лувсан — заступник прем'єр-міністра, глава урядової делегації, що виїздила до СРСР, було вирішено надіслати разом з пам'ятним Червоним Прапором і рапортом Західному фронту необхідну кількість коней для укомплектування одного загону Червоної Армії. «Все це є свідченням того, — вказувалось у резолюції зборів, — з якою ненавистю і презирством ставиться наш народ до спільного ворога — німецького фашизму, і з якою щирою любов'ю і симпатією — до Червоної Армії Радянського Союзу, яка, ведучи героїчні бої, знищує ненавистного ворога»¹⁰. Влітку 1942 р. успішно пройшла закупка понад 100 тис. коней для Червоної Армії, зокрема, 6417 були подаровані¹¹.

Монгольські трудящі в початковий, найважчий для СРСР період Великої Вітчизняної війни зібрали значні кошти у фонд оборони СРСР та на побудову танкової колони. Загалом до червня 1942 р. було зібрано готівкою 3082 886 тугриків, відправлено подарунків червоноармійцям до 24-ї річниці Жовтневої революції і 24-ї річниці Робітниче-Селянської Червоної Армії вартістю 4,5 млн. тугриків, а також надіслано на виробництво танків 100 тис. американських доларів та 300 кг золота¹².

Подарунки радянським воїнам на Західному, Калінінському, Волховському та інших фронтах передавали партійно-урядові делегації МНР. Після повернення з Радянського Союзу вони ділилися своїми враженнями на зборах громадськості. Монгольська преса, особливо газета «Унен», систематично публікувала звіти делегатів, листи з фронтів Вітчизняної війни та інші матеріали¹³.

Зміцненню дружби і братерства монгольського народу та народів СРСР допомагало здійснення культурних контактів між обома країнами. Повпред МНР в СРСР Ж. Самбу 29 січня 1942 р. від імені Монголії та монгольських кінопрацівників передав як дарунок Всесоюзному товариству культурних зв'язків з закордоном (ВТКЗ) кіноленту «Нова Монголія». У квітні 1942 р. ЦК МНРП і Уряд МНР вручили уповноваженому ВТКЗ в Монголії фотоальбом «20 років МНР». В свою чергу

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 18, спр. 262, арк. 186.

⁸ Там же, арк. 187.

⁹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 567—568.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 18, спр. 262, арк. 187.

¹¹ Советско-монгольские отношения. 1921—1966. Сборник документов, стор. 136.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 18, спр. 262, арк. 185.

¹³ Там же, арк. 72.

керівництво ВТКЗ у травні 1942 р. передало Ж. Самбу 60 комплектів фотонарисів, що відображали епізоди героїчної боротьби радянського народу проти гітлерівських загарбників на фронтах Великої Вітчизняної війни. А в жовтні 1942 р. голова правління ВТКЗ В. Кеменов подарував прем'єр-міністрові, Герою і Маршалу МНР Чойбалсану бібліотеку радянських книг, брошур та альбомів¹⁴.

1943 р. став переломним у ході Великої Вітчизняної війни. На початку лютого Радянська Армія завершила розгром гітлерівських військ на Волзі, а влітку — здобула перемогу в грандіозній битві на Курській дузі. Після Сталінграда всьому світові стало ясно, що крах нацистських агресорів неминучий і це тільки питання часу. Війна переходила у нову фазу — вигнання загарбників з радянської території, визволення поневолених фашистами народів і остаточний розгром агресорів. Впевненість у перемозі надихала волелюбні народи на подвоєння зусиль для наближення торжества миру на земній кулі. І на цьому етапі найяскравіші зразки солідарності з радянським народом демонстрували трудящі братньої Монголії.

Про те, якого важливого значення надавала МНР справі підтримки Радянського Союзу в антифашистській боротьбі, свідчили неодноразові візити в той час до СРСР провідних монгольських державних і партійних діячів. Наприкінці 1942 р. до Москви прибула монгольська делегація в складі понад 40 чол. на чолі з прем'єр-міністром, Маршалом МНР Чойбалсаном¹⁵. Делегація передала радянським воїнам 4 ешелони подарунків (236 двовісних вагонів), серед яких були 30 115 хутряних коžuшків, 30 500 пар валянків, 31 257 пар хутряних рукавиць, 31 090 хутряних тілогрійок, 2290 шерстяних светрів, 2011 спальних мішків, 3050 хутряних дох, 2428 рулонів повсті, 240 пар хутряних унтів, 2335 пар повстяників, 7158 пар тапочок для госпіталів, 600 козачих сідел, 150 юрт, 316 т баранини, яловичини і свинини, 26 758 туш дзерен (степових антилоп), 92 т вершкового масла, 84,8 т ковбаси, 12 954 кг варення, 36,9 т карамелі, 70,4 т печива та інших кондвиробів, 50,6 т господарського мила, 150 шкіряних пальт, 150 пар хромових та 300 пар яловичих чобіт, 900 шерстяних підшлемників тощо¹⁶.

Делегація МНР, очолювана Чойбалсаном, перебувала в СРСР тривалий час (до початку лютого 1943 р.). 12 січня 1943 р. вона передала воїнам 112-ї танкової бригади Червоної Армії важкі танки, збудовані на кошти, зібрані монгольськими трудящими. В танковій колоні «Револуційна Монголія» кожний танк мав свою назву: 4 бойові машини носили імена видатних монгольських революціонерів «Сухе-Батор», «Бумаценде» та ін., були танки від усіх 18 аймаків, від робітників і службовців Промкомбінату, від монгольських жінок, профспілок, працівників народної освіти, прикордонників, колишніх партизанів, піонерів та школярів, тощо. Уряд МНР зобов'язався матеріально забезпечувати 112-ю танкову бригаду до кінця війни¹⁷. Радянські танкісти з честю виправдали високе довір'я монгольських трудящих. У листопаді 1943 р. уряд МНР нагородив підшефну танкову колону бойовим орденом Червоного Прапора МНР, а багатьох танкістів — орденами і медалями¹⁸.

Згідно з побажанням трудящих у березні 1943 р. 26-а сесія Малого Хуралу МНР вирішила організувати збір коштів на авіаескадрилью

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 18, спр. 262, арк. 168, 215, 225, 240.

¹⁵ Там же, арк. 94.

¹⁶ Советско-монгольские отношения. 1921—1966. Сборник документов, стор. 136.

¹⁷ Там же, стор. 135—136.

¹⁸ Ф. С. Цаплин. Советско-монгольское сотрудничество в годы второй мировой войны, М., 1964, стор. 26.

«Монгольський арат» і передати її як дар Радянській Армії. «Доля монгольського народу, його біди і радощі нерозривно зв'язані з долею народів Радянського Союзу»,— заявив у виступі по радіо 4 серпня 1943 р. голова Президії Малого Хуралу МНР Бумаценде¹⁹. 23 лютого 1944 р. ескадрилья «Монгольський арат» була передана Червонопрапорному винищувальному авіаполку, яким командував Герой Радянського Союзу гвардії майор Соболев²⁰.

З патріотичним почином у березні 1944 р. виступили студенти МНР, що навчались у Москві. Вони зібрали 23 300 крб. на побудову танка «Монгольський студент» і закликали студентство своєї країни підтримати їх ініціативу. На побудову цього танка студенти державного університету МНР в Улан-Баторі зібрали 25 345 тугриків²¹.

Не припинявся збір коштів для подарунків червоноармійцям. На весну 1943 р. було відправлено їх на фронт загалом 8 ешелонів, з них 2 ешелони, що налічували 127 вагонів, доставлені до СРСР в березні 1943 р. делегацією на чолі з генеральним секретарем ЦК МНРП Ю. Цеденбалом: 12 тис. пар валянків, 12 тис. пар чобіт, 3 тис. пар черевиків, 10 тис. шинелей, 3066 ватних костюмів, 1 тис. кавалерійських сидел, 38 юрт, 628 велосипедів, 16 745 туш дзерен, 715 кабанів, 68 т вершкового масла, 80 т ковбаси, 65 т риби, 75 т кондвиробів, 30 т мила, 33 бочки червоного вина, 500 пар унтів, 132 ящики колективних подарунків та 16 973 індивідуальні посилки²². Ця делегація відвідала ділянку Західного фронту в районі Мценськ-Волхов, а частина делегатів виїжджала в район Курська. Найбільш відважні і ушлавлені радянські воїни одержали ордени і медалі МНР. За активну і ефективну допомогу радянському народові в його самовідданих боротьбі проти німецько-фашистських загарбників монгольські делегати були нагороджені орденами і медалями СРСР. В грудні 1943 р. інша монгольська делегація відвідала польовий аеродром Калінінського фронту, де голова Президії Малого Хуралу МНР Бумаценде нагородив кращого пілота-розвідника Володіна орденом Червоного Прапора МНР²³.

Звитяжні подвиги радянського народу на фронтах Великої Вітчизняної війни викликали у монгольських трудящих почуття захоплення й гордості за своїх радянських братів. Керуючись ширими інтернаціональними почуттями, багато монгольських патріотів виявляли бажання піти добровільцями на радянсько-німецький фронт. Так боець-ревсомолец Сайрбу заявив на зборах: «Німецький фашизм наш найлютіший ворог. Я хотів би зі зброєю в руках захищати радянську землю, як землю моєї Батьківщини. Прошу направити мене на фронт». З таким же проханням звернулись до свого командування 113 монгольських воїнів тільки одного прикордонного загону²⁴.

Повсюдно висловлювались заяви про необхідність зміцнення монголо-радянської дружби, про збільшення допомоги Червоній Армії. З великим піднесенням населення виконувало план закупок коней для Червоної Армії. За сотні кілометрів приганяли арати коней на огляд і придатних продавали по державній ціні, яка була значно нижчою за ринкову.

У 1942—1944 рр. було продано понад 300 тис. коней, а 35 тис.—

¹⁹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 567.

²⁰ Советско-монгольские отношения. 1921—1966. Сборник документов, стор. 138, 140.

²¹ Ф. С. Ц а п л и н. Назв. праця, стор. 26.

²² Советско-монгольские отношения. 1921—1966. Сборник документов, стор. 137.

²³ М. С. Капица, В. И. Иваненко. Дружба, завоеванная в борьбе (Советско-монгольские отношения), М., 1965, стор. 125.

²⁴ Ф. С. Ц а п л и н. Назв. праця, стор. 69—70.

подаровано²⁵. Тільки протягом 1944 р. монгольські трудящі подарували радянським кіннотникам 10 855 скакунів. Навіть найвідсталіша народність — оленярське плем'я цати, через агітаторів, що з великими труднощами діставалися у найвіддаленіші гірські райони, довідувалося про хід великої битви радянського народу проти фашизму і в міру своїх можливостей допомагало Червоній Армії²⁶. На початку 1945 р. з МНР бійцям Червоної Армії було відправлено величезний ешелон (127 двовісних залізничних вагонів) з подарунками: 20 тис. армійських кожухів, 2 тис. шинелей, 31 тис. пар валянків, 1800 пар чобіт, 221 т м'яса і м'ясопродуктів, 14 424 туші дзеренів, 67 т господарського мила й продуктів, 12 460 особистих подарунків. Водночас на потреби підшефної танкової бригади «Революційна Монголія» та авіаескадрильї «Монгольський арат» переводилось 2 млн. тугриків. «Просимо прийняти ці подарунки як символ міцної, непорушної дружби народів наших країн, як знак нашого стремління зробити внесок у загальну справу перемоги над ненависним ворогом», — зазначав прем'єр-міністр МНР Маршал Чойбалсан у телеграмі, надісланій 8 січня 1945 р. Радянському урядові²⁷.

Загалом у роки Великої Вітчизняної війни МНР подала радянському народові допомогу на досить велику суму — майже 60 млн. тугриків²⁸. Вона передала десятки тисяч коней як дар діючій армії і 40 тис. голів великої рогатої худоби, як допомогу визволеням від фашистських окупантів районам СРСР.

Дедалі тіснішали зв'язки між обома країнами в галузі культури. В цьому напрямку велику роботу проводило Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном (ВТКЗ). Доречно зазначити, що в роки війни уповноважений ВТКЗ по МНР був водночас інструктором агітпропвідділу ЦК Монгольської Народно-Революційної партії. Неослабний інтерес викликала постійно діюча Центральна виставка Великої Вітчизняної війни, що відкрилася 1 травня 1943 р. в Улан-Баторі. До кінця війни її відвідало понад 100 тис. чоловік²⁹.

На численні патріотичні листи монгольських трудящих надходили відповіді воїнів Червоної Армії з різних фронтів Вітчизняної війни. Листування здійснювалось або безпосередньо, або ж через агітпропвідділ ЦК МНРП, де листи перекладались з монгольської мови на російську чи навпаки³⁰.

Перемогу Радянського Союзу над фашистською Німеччиною монгольський народ святкував як свою власну. 9 травня 1945 р. в Улан-Баторі на площі Сухе-Батора відбулась масова демонстрація трудящих, в якій брало участь практично все населення столиці МНР, а також військово-службовці народно-революційних військ, радянські і китайські спеціалісти, що працювали в установах і на підприємствах Улан-Батора. «Прийшов кінець небаченим в історії битвам, — заявив на цих торжествах генеральний секретар ЦК МНРП Ю. Цеденбал, — священна, справедлива справа перемогла, настало велике свято перемоги... Ні з чим не можуть бути порівняні подвиги радянського народу, що виніс на своїх плечах весь тягар війни проти гітлерівських загарбників. Ці подвиги ніколи не будуть забуті. Діяння радянського народу ввійдуть у віки...»³¹. На честь історичної перемоги доблесної Червоної Армії 9 травня 1945 р. в Улан-Баторі було дано святковий салют.

²⁵ Ф. С. Цаплин. Назв. праця, стор. 26.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 18, спр. 263, арк. 4, 14.

²⁷ Международная солидарность трудящихся..., стор. 699.

²⁸ М. С. Капица, В. И. Иваненко. Назв. праця, стор. 128.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 18, спр. 263, арк. 13; спр. 264, арк. 145.

³⁰ Там же, спр. 262, арк. 73.

³¹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 728—729.

Піднесений настрій монгольських трудящих у зв'язку з перемогою Радянського Союзу висловила в листі до газети «Унеп» від 12 травня 1945 р. робітниця-ударниця 1-ої промислової артілі м. Улан-Батора Должин. «Ми, монгольські трудящі,— писала вона,— твердо вірили в перемогу радянського народу і вперто трудилися, виконуючи свої зобов'язання. В роки війни я виконувала роботу за двох-трьох чоловік, шила одяг, який монгольський народ надсилав на фронт як подарунки. І ось результати нашої праці! Ми перемогли...»³².

9 серпня 1945 р. СРСР, виконуючи свій союзницький обов'язок перед США і Великобританією, вступив у війну з Японією з метою якнайшвидшого приборкання далекосхідного агресора. Другого дня війну японським мілітаристам оголосив уряд МНР. Участь Монголії у війні проти японських самураїв стала найвищим проявом антифашистської солідарності монгольського народу, його вірності договору про взаємодопомогу з СРСР. Хвилюючий мітинг, що відбувся в Улан-Баторі увечері 10 серпня 1945 р., схвалив заклик до всіх трудящих МНР подати всебічну підтримку радянським і монгольським військам у їх визвольній війні проти агресора. «Кожен монгол, який живе в нашій вільній країні і за її межами,— заявив на мітингу маршал Чойбалсан,— знає, що як в історичному минулому, так і тепер, японські імперіалісти завжди були найлютішим ворогом свободи і незалежності монголів. Наш народ завоював свою свободу і незалежність завдяки братній допомозі героїчного радянського народу і його Червоної Армії. Ця братня допомога була нам надана у найтяжчі періоди боротьби з іноземними імперіалістами і поневолювачами нашого народу...»³³. Тисячі учасників мітингу бурхливими оплесками зустріли слова Чойбалсана про те, що воїни Народно-революційної Армії разом з Червоною Армією ведуть наступ, визволяючи древні монгольські землі і тимчасово окуповані Японією території. Багатолюдні мітинги аратів відбулись також у всіх аймачних центрах Монголії.

МНР виставила у війні проти японських імперіалістів добре навчену і оснащену новітньою технікою армію, що налічувала 80 тис. чол. В серії могутніх блискавичних ударів радянських збройних сил проти японських агресорів у Маньчжурії серйозну допоміжну роль відіграли монгольські війська. Головна ударна сила японського мілітаризму — мільйонна Квантунська армія — була вщент розгромлена. 2 вересня 1945 р. Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію.

Спільна боротьба СРСР і МНР проти фашистських агресорів, братерська допомога монгольських трудящих народам СРСР в період Великої Вітчизняної війни є яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму, хвилюючою сторінкою радянсько-монгольської дружби, гартованої в битвах в інтересах миру і соціалізму.

³² Международная солидарность трудящихся..., стор. 729.

³³ Там же, стор. 744.

РУСЬКО-УГОРСЬКИЙ СОЮЗ IX Ст. У СВІТЛІ ЛІТОПИСІВ

Г. І. МАГНЕР

У міжнародних відносинах Київської Русі чимале місце належало зв'язкам з сусідньою Угорщиною. «Повість временних літ» повідомляє, що до Святослава в Переяславець на Дунаї надходили «из Чех же, из Угорь сребро и комони»¹. Цікава також вказівка Іоакимівського літопису. Хоч вона й не має паралелей в інших джерелах, однак, певно, не випадково свідчить про те, що Святослав воював на Дунаї, «имея помось от тестя, князя угорского»². В 1031 р. син короля Стефана Угорського, що князував у Біхарську, звався «руським князем» — «dux Ruizogum»³. Збереглися дані про династичні шлюби між угорським королем Андрієм і дочкою Ярослава Мудрого Анастасією, королевичем Лодіславом і дочкою Святополка Ізяславича — Предславою (1104 р.), королем Коломаном і дочкою Володимира Мономаха Євфемією (1112 р.). В Іпатіївському та інших літописах міститься ряд повідомлень про допомогу угорського короля Гейзи II руським князям в середині XII ст. Галицький Ярослав Осмомисл був одружений з дочкою угорського короля, і від цього шлюбу народилася Єфросина Ярославна, дружина Ігоря Новгород-Сіверського, оспівана в «Слові о полку Ігоревім».

Де ж шукати джерела русько-угорських зв'язків? М. Н. Тихомиров звернув увагу на угорську легенду про те, що «руські прийшли до Карпатських гір разом з угорцями під проводом угорського вождя Альми, як пише в своїй хроніці відомий нотар короля Бели»⁴. «Повість временних літ» під 898 р. повідомляє: «В лето 6406. Идоша угри мимо Киев горою, еже ся зоветь ныне Угорское, и пришедше к Днепру стаха вежами, беша бо ходяща аки се половци. Пришедше от вьстока и устремишася черес горы великия яже прозвашася горы Угорьския»⁵ (Карпати).

Це свідчення одні дослідники вважають вірогідним⁶, інші ставляться до нього з недовірою. Так, Д. С. Лихачов висловлює сумнів з приводу того, що між уграми, коли вони проходили поблизу Києва, і місцевими племенами не було сутички. На його думку, літописець скористався топонімічною легендою, що пояснювала назву гори Угорської проходженням тут угрів. «Тимчасом,— пише дослідник,— ця назва могла мати й інше походження: наприклад — як місце стоянки угорських купців. Можливо, що літописець у своєму джерелі гору Угорську під

¹ Повість временных лет (далі — ПВЛ), ч. I, М.—Л., 1950, стор. 48.

² В. Н. Татищев. История Российская, т. I, М.—Л., 1962, стор. 111.

³ М. Н. Тихомиров. О происхождении названий «Русь» и «Русская земля». — Советская этнография, ч. VI—VII, М.—Л., 1947, стор. 73.

⁴ М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 73.

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 21.

⁶ В. Н. Татищев. Назв. праця, т. I, стор. 279; К. Я. Грот. Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века, Спб., 1881, стор. 260—261; І. П. Крип'якевич. Рец. на кн.: М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ.— УІЖ, 1964, № 1, стор. 139—140; О. С. Стрижак. Про що розповідають географічні назви, К., 1967, стор. 86.

Києвом вважав за Угорські гори — Карпати, через які справді перевалили угри на своєму шляху»⁷. О. О. Шахматов також припускає, що ця джерельна згадка заснована на географічній термінології⁸.

З такою думкою важко погодитися. Насамперед, жодного конкретного факта, який спростовував би літописне свідчення, дослідники не наводять. Вони висловлюються лише в плані тих чи інших можливостей. Реальною підставою для сумнівів є тільки відсутність сутичок угрів з місцевим населенням. Але й це не виключено.

Звичайно, угорці, рухаючись з Східної Європи до Карпат і Дунаю, мусили пройти через території, заселені східнослов'янськими племенами. Але відомостей про якісь їхні конфлікти з останніми в той час немає ні в історичних джерелах, ні в народних переказах. Інакше це знайшло б своє відображення в літопису, як, наприклад, розповіді про битви з печенігами⁹.

Брак будь-яких даних про зіткнення східних слов'ян з уграми дає серйозні підстави вважати, що цього не трапилось. Особливо, коли врахувати, що угри, за свідченнями візантійських джерел, рухалися на захід під тиском печенігів — ворогів Русі.

Цілком зрозуміло, що зіткнення водночас і з печенігами, і з слов'янськими племенами для угрів могло б бути катастрофічним. Отже, на нашу думку, вони уникали конфлікту з місцевим населенням і домовлялись про те, щоб їм дали вільно пройти на захід. Таку згоду можна було дістати там, де східні слов'яни мали найкращу суспільну організацію, тобто в Києві. Крім того, саме через це місто проходили найзручніші на той час шляхи як на схід, так і на захід. Слід відзначити, що тут в 1240 р. пройшла не менш численна орда Батия, і ця подія також знайшла своє відображення в назві іншої гори — Батиевої на Солом'янці. Під Києвом були налагоджені й постійні переправи через Дніпро, що для угрів мало особливе значення.

Щодо київського князя*, то він, з огляду на спільного ворога — печенігів, вважав, певно, недоцільним воювати з уграми, які не мали агресивних намірів (взагалі міжнародні відносини в давнину складались за принципом: «вороги моїх ворогів — мої друзі»). Більш далекоглядним було дати уграм можливість поселитися на південно-західних рубежах Русі і використати їх потім як заслон від нападів кочівників на Правобережжя поміж Дніпром і Дністром. Справді, за даними Константина Багрянородного, останнім місцеперебуванням племені з-за Карпат перед тим, як воно пішло на Тису і Дунай, була земля Ателкузу (Ателкуцу, Етелькоц), тобто «країна на Дністрі» (цю ріку називали Атель або Етель ще в XIV ст.) чи межириччя Бугу й Дністра**. Дослідники вважають, що країна Ателкузу, північна межа якої проходила від Дніпра нижче Києва по берегу р. Рось до Дністра й Пруту, включала в себе південно-західну частину Київщини, південно-східну

⁷ Д. С. Лихачев. Комментарии к «Повести временных лет». — ПВЛ, ч. II, стор. 256.

⁸ А. А. Шахматов. «Повесть временных лет» и ее источники. — Труды отделения древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР, т. IV, Л., 1940, стор. 83.

⁹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. IX, М., 1965, стор. 9. * Згідно з «Повістю временних літ» угри пройшли поблизу Києва за часів Олега. Однак літописна хронологія його князювання (879—912 рр.), заснована на епічному числі 33 роки, невірогідна (див. А. А. Шахматов. Несколько замечаний о договорах Олега и Игоря с греками. — «Записки Неофилологического общества при Петроградском университете», вып. VIII, Пгр., 1915, стор. 392; В. А. Пархоменко. Начало христианства Руси IX—X вв., Полтава, 1913, стор. 81—87, 90—91; Б. А. Рыбаков. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи, М., 1963, стор. 165).

** Атель — ріка, коз (угорськ.) — середина, проміжок (К. Я. Грот. Назв. праця, стор. 257).

Поділля та Бессарабію, а в українських степах доходила до Херсона. Отже, її мешканці були близькими сусідами руських, а відсутність відомостей про якісь сутички з останніми свідчить про мирні відносини між цими народами. Залишити Ателкузу уграм довелося під натиском печенігів та їх союзників — болгар.

Таким чином, можливість проходження угрів поблизу Києва цілком реальна. Вірогідним є і літописне повідомлення про цей факт. Дуже сумнівно, щоб літописець переплутав Угорські гори — Карпати з Угорською горою під Києвом. Він як освічена людина й історик не міг припуститися такої серйозної помилки і, не маючи достатніх підстав, фантазувати з приводу стоянки угрів на Дніпрі, порівнювати їх з половцями тощо. Докладність наведеного ним опису свідчить скоріше на користь того, що це переказ якоїсь топонімічної легенди. Але якщо назва згаданої гори справді походить не від того, що тут побували угри, а від місця стоянки купців, то й легенда пов'язувалася б з останніми. Адже міські жителі, знаючи, що під Києвом зупинялися угорські купці, мали б на увазі саме їх, а не далеких предків цього племені, які тут ніколи не бували.

Цілком можливо, що купці з Угорщини, приїжджаючи до Києва, за традицією розташовувались на тому ж місці, де колись стояли табором їхні предки, мабуть, ця обставина навіть сприяла закріпленню назви «Угорское». Але сама її поява, природно, є результатом проходження угрів, про яке розповідає «Повість временних літ».

Ще одне джерело — «Гессенська хроніка» німецького історика XVII ст. Вільгельма Діліха¹⁰ повідомляє про рух угорців до Центральної Європи, причому тут особливо підкреслюється, що вони пройшли через руські землі без воєнного конфлікту. Переказуючи відповідне місце хроніки, В. Н. Татищев писав: «Через роксоланів, Московію, сарматів і через інші народи без війни в Паннонію пройшли. Головний вождь їхній був Алмо»¹¹ (тобто Альма з угорського переказу). Татищев пов'язує це повідомлення з розповіддю руського літопису, де також стверджується мирний характер походу угрів¹².

Свідчення таких різних за походженням джерел, як «Повість временних літ», угорська й німецька хроніки, твори Константина Багрянородного, не суперечать одне одному, збігаються в головному, вказуючи на дружні зв'язки між угорцями й руськими, а також взаємно доповнюються у деталях. Так, за руським літописом, угри пройшли через околиці Києва не як вороги, а були пропущені без перешкоди і стали табором біля Дніпра, під самим містом, очевидно, домовившись про це з київським князем. Отже, не дивно, що в дальшому їх поході брали участь руські воїни. Те, що угри потім поселилися в Ателкузу, в безпосередній близькості від Києва, свідчить про наявність їх політичного союзу з руськими, який склався, очевидно, на основі боротьби обох народів з печенігами. За народним переказом, руські воїни вирушили разом з угорцями до Карпат, що дозволяє зробити висновок про воєнний характер цього союзу.

Крім назви «Угорское», сліди перебування дружнього племені збереглися ще в одному найменуванні з мікротопонімії давнього Києва — «Олмин двор». Хто ж такий *Олзма*, що виступає в «Повісті временних літ»? Цей літопис, розповідаючи під 882 р. про прихід Олега в Київ, повідомляє: «И убиша Асколда и Дира, и несоша на гору, и погребоша и (т. е. його, Аскольда. — Г. М.) на горе, еже ся ныне зоветь Угорьское, где ныне *Олмин двор*; на той могиле поставил *Олзма* церковь»

¹⁰ W. Dilich. Hessische Chronik, Kassel, 1605.

¹¹ В. Н. Татищев. Назв. праця, т. II, стор. 295.

¹² Там же, т. I, стор. 279.

святого Николу, а Дирова могила за святою Ориною»¹³ (за церквою св. Ірини).

У коментарях Д. С. Лихачова сказано: «Хто такий був цей Ольма — будівник церкви Миколи, чий двір був від неї неподалік, — неясно»¹⁴. В іменному покажчику до «Повісті» його названо просто «княнином». Невідомий Ольма не викликав особливого інтересу дослідників, на їх думку, — це один з київських бояр, який історично нічим не відзначився. «Двори київських бояр як свого роду топографічні віхи, — писав Д. С. Лихачов, — неодноразово згадуються в «Повісті временних літ» і в наступному Київському літопису (пор. під 945 р.: «идеже есть ныне двор Гордятин и Никифоров... идеже есть ныне двор Воротиславль и Чюдин»)»¹⁵.

Відсутність у літопису будь-яких пояснень до імені Олми («на той могиле поставил Ольма церковь святого Николу») вказує, що він був відомий киянам не тільки в зв'язку із спорудженням храму. Оскільки ж про інші результати діяльності Олми не згадується, можна припустити, що його знали не як історичного діяча, а сучасника, господаря великого двору, знатну особу в місті. Однак час побудови ним церкви в літопису безпосередньо не вказаний, і лише слово «ныне» дає підставу вважати, що її будівник був сучасником літописця.

В Комісійному списку Новгородського першого літопису, близькому, як показав О. О. Шахматов, до Початкового літописного зводу, немає слова «ныне» поруч з назвою «Олмин двор»: «И погребоша Асколда на горе, еже ся ныне Угорское наричеть, *идеже есть двор Олмин*, на тои могиле постави Олма церковь святого Николу, а Дариева могила за святою Ириною»¹⁶.

Характеризуючи цю редакцію, В. А. Пархоменко писав, що за нею Ольма не є сучасником літописця, а його двір відомий останньому скоріше як топографічно-історична назва даної місцевості¹⁷. Якщо це так, і Олмин двір — не господарство конкретного власника, то відомість самого Олми в Києві можна пояснити лише тим, що він був історичним діячем і уславився чимось визначнішим, ніж будівництво церкви. Але тоді зовсім незрозуміло, чому його діяльність не знайшла належного відображення в літопису.

Як бачимо, це повідомлення в редакції Початкового зводу має суперечливий характер: з точки зору стилістичної відсутність слів-характеристик до імені засновника церкви св. Миколи свідчить про те, що його особу добре знали; з точки зору історичної — в літопису не наведено про нього жодних подробиць, бо таких відомостей, очевидно, не було. Несумісність цих припущень схиляє до думки, що тут йдеться не про одну, а дві різні особи, що власник «Олмина двора» і засновник церкви св. Миколи помилково ототожнені між собою.

Щоб з'ясувати спочатку, кому саме належав цей двір, доцільно встановити походження імені Олма. Загадкова не тільки особа його носія, але й національна належність імені: воно не є греко-християнським, не схоже на норманські, які не мали відповідного граматичного закінчення на голосний *a* (пор. варязькі імена, перелічені в договорах Олега й Ігоря з греками). Не можна його визнати й суто руським, бо воно не має відповідників серед давньоруських коренів. Очевидно, розгадку слід шукати в самому літописному тексті. З нього випливає, що

¹³ ПВЛ, ч. I, стор. 20.

¹⁴ Д. С. Лихачев. Назв. праця, стор. 252.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М.—Л., 1950, стор. 107.

¹⁷ В. А. Пархоменко. Назв. праця, стор. 73.

Олмин двір був «на горі, еже ся ныне *Угорское* наричеть». Звідси можна зробити висновок, що обидві назви мають спільне походження і що Олма та інші мешканці його двору були угорцями (імена на голосний, зокрема на *а*, у них звичайні: Ласло, Ракоці, Бела, Гейза, Калма, Залка і т. ін.).

Характерно, що і С. О. Геденов, заперечуючи факт проходження угрів поблизу Києва, вбачав, проте, в Олмі угорця. Щоправда, цей учений приписував угорське походження самому князю Оскольду*. Намагаючись пояснити назву «Угорское», він особливо підкреслював той факт, що в літопису її вперше згадано не в описанні руху угрів (під 898 р.), а в розповіді про поховання князя (під 882 р.). На цій підставі дослідник твердив, нібито літопис пов'язує назву «Угорское» з похованням тут Оскольда, який, мовляв, був угорцем¹⁸. Для С. О. Геденова безперечним є факт, що Олма жив у Угорському вже в християнський період, бо літописець згадує про будівництво ним церкви на Оскольдовій могилі (це здавалось Геденову ще одним доказом на користь угорського походження і Олми, і Оскольда).

Визнаючи достовірність появи угрів під Києвом у IX ст., можна припустити, що Олма був одним з них, а назви «Угорське» та «Олмин двір» виникли одночасно. Але оскільки угорські купці й пізніше тут зупинялись, Олма міг бути таким купцем і мати своє господарство в цій місцевості чи заїжджий двір для іноземців. Отже, існує два припущення, які потребують перевірки: або Олма зупинявся під Києвом у IX ст., або він жив там пізніше. На користь другого, здається, свідчить та обставина, що йому належав двір. Хіба могло це бути під час проходження угрів поблизу Києва? До позитивної відповіді на поставлене запитання приводить аргументація С. О. Геденова, який заперечував пояснення назви гори тим, що тут пройшли угорці.

Цілком слушно він зазначає: «Адже ясно, що Угорським могло бути названо тільки те місце, де угри зупинялися на кілька днів, можливо, на кілька тижнів, а не всі ті, по яких вони проходили, йдучи поблизу Києва»¹⁹. Справді, своє найменування гора дістала, певно, лише завдяки тому, що угорці перебували тут протягом досить тривалого часу (подібно до того, як Угорські гори — Карпати названі так, бо це плем'я поселилося біля них).

За літописом, угри не тільки йшли по горі, але й стали табором на Дніпрі. Але Геденов вважає це недостатнім. Посилаючись на слова літописця («Идоша угри мимо Киев горою, еже ся зоветь ныне Угорское, и пришедьше к Днепру стаха вежами»), він запитує: «Чи було це місце горою... або берегом..., ясно, що угри зупинились вежами не на ньому, а пройшовши повз нього. Звідки ж для цієї гори або частини берега назва Угорское?»²⁰. Заперечення дослідника саме своєю

* Форма *Оскольд* замість більш поширеної — *Аскольд* тут і далі вживається у відповідності з давньоруською вимовою — «оканням», з написанням, яке часто зустрічається в літописах, не виключаючи Лаврентіївського («и уведа Олег, яко *Оскольд* и Дир княжита»), а також зважаючи на руську етимологію цього імені. Досить імовірно, що воно утворене з допомогою префікса *о* від основи *сколд* (пор. у «Толковом словаре» В. І. Даля: «*сколдыра*, *скалдыра* — скряга, *сколдырить* — копить, скряжничать, приберегать»). Звідси значення цього імені — «оберегаемый, сокрытый». Форма *Аскольд* характерна для говірок з «аканням», вона й досі зберігається в білоруській мові (див. М. Р. Суднік. Слоўнік асабовых уласных імен, Мінск, 1965, стор. 19). Немає підстав вважати цю форму первісною і скандинавською за походженням (М. Ю. Брайчевский. Когда и как возник Киев, К., 1964, стор. 159). Отже слід визнати єдино правильним написання *Оскольд*, вживане рядом істориків — від В. Н. Татішева до сучасних дослідників, зокрема Б. О. Рибаківа.

¹⁸ С. А. Геденов. Варяги и Русь, ч. I, Спб., 1876, стор. 231.

¹⁹ С. А. Геденов. Назв. праця, ч. II, стор. XL—XLI.

²⁰ С. А. Геденов. Назв. праця, ч. I, стор. 230.

скрупульозністю уточнює обставини: воно доводить, що гора не дістала б своєї назви, якби угри стояли тільки під нею. Мабуть, деякі з них зупинились і на горі. Але якщо Олмин двір було поставлено на ній під час проходження угрів, то чому ж найменування «Угорское» пов'язувалось з місцем розташування двора, а не табору? Очевидно, тому що він і становив центр всього угорського табору, домінував над ним. Адже в кочових умовах це не могло бути господарське подвір'я якогось постійного житла. Двір належав, певно, знатній особі (в тому розумінні, як, наприклад, вживаються вирази «при княжому дворі», «царедворець», «Вот едет могучий Олег со двора» і т. ін.). Отже, його власника — Олму слід вважати вождем племені, воєначальником угрів і, очевидно, головним їх керівником, оскільки в руських джерелах збереглася згадка лише про нього. Якщо Олма — видатний діяч в історії угрів, то саме в ній потрібно шукати підтвердження зробленим висновкам.

За угорським переказом, вождя племені, який привів його до Карпат разом з руськими, звали Альма. Як свідчить «Гессенська хроніка», він очолював угрів і під час їх походу через руські землі. Згідно з нашим припущенням (побудованим без врахування цих даних, а лише шляхом зіставлення назв «Угорское» та «Олмин двор» в літопису) Олма був головним воєначальником угрів. Залишається тільки порівняти форми *Олѣма* і *Альма* з точки зору фонетики.

Характерною рисою давньоруської вимови було «окання», внаслідок чого в іншомовних іменах голосні на початку слова тяжіли на руському ґрунті до *о* (пор. запозичені з грецької мови особові імена Андрій, Ірина, Євфимія з їх давньоруськими варіантами — *Ондрей*, *Орина*, *Офимья*; іменам половецьких ханів *Асинь* і *Атерак* відповідали форми *Осень* та *Отрок* тощо). Угорський щілинний передньоязичний *l* за твердістю-м'якістю не розрізняється і тому може передаватися як твердий (Ольма) і м'який *л* (Альма, Ольма — в пізнішому руському оформленні). Таким чином, імена Ольма і Альма збігаються.

Очевидно, фонетичні зміни в топографічній назві «Олмин двор», яка в первісному варіанті мала форму «Алмин двор», відбулися пізніше. В Устюзькому літописному зводі, що звичайно іменується «Архангелогородським літописцем», збереглася «більш давня і більш повна редакція Початкового зводу, відбиття якої ніде більше не зустрічається»²¹. Тут, у цій найдавнішій редакції, ім'я Альми дано без змін: «...и убиша Аскольда и Дира. И несше на гору Аскольда, еже ныне наречется Угорское, иде же есть двор Альмин»²² (в одному із списків — «Алмин») ²³.

Фонетичні дані й літописні свідчення переконують у тому, що Олма і Альма — це одна особа. Безсумнівно, що язичник, вогнепоклонник Олма (Альма) не міг поставити церкву св. Миколи на Оскольдовій могилі. Необхідно з'ясувати тепер, хто й коли поставив її і чому цей акт приписується Олмі.

Є лише два писемних джерела, які дають уявлення про час побудови згаданої церкви. Це Іоакимівський літопис, створений в Новгороді в XVII ст. шляхом копіїзації різних за часом руських та іноземних джерел, який частково дійшов до нас в складі «Истории Российской» В. Н. Татищева²⁴, та Київський синопсис. Другий в початковій своїй

²¹ Устюжский летописный свод, М.—Л., 1950, стор. 5.

²² Там же с, стор. 21.

²³ Летописец, содержащий в себе Российскую историю от 852 до 1598 года, то есть по кончину царя и великого князя Феодора Иоанновича, М., 1781, стор. 7.

²⁴ С. К. Шамбинаго. Иоакимовская летопись.— «Исторические записки», 1947, № 21, стор. 265, 270.

частині є скороченням хроніки Феодосія Сафоновича, ігумена Золото-верхо-Михайлівського монастиря. СинOPSIS, виданий в Києві 1674 р., спирається на «Повість временних літ» та на інші джерела, частина яких не дійшла до нас.

В Іоакимівському літопису є вказівка, що Оскольд був похований «на горі, иде же стояла церковь святого Николая, но Святослав разруши ю, яко речется»²⁵. Можна припустити, що згадка ця стосується не XVII ст., бо в той час у Новгороді про зруйнування 700 років тому київської церкви ніхто вже не пам'ятав і не розповідав. Повідомлення про це було списано з якогось більш раннього джерела компілятором-укладачем Іоакимівського літопису.

Про вірогідність народного переказу судити важко, але ясно, принаймні, що в свідомості народу згадана церква пов'язувалась з іменем Святослава. Очевидно, вона (скоріше це була каплиця-«божниця святого Николы», як її названо в деяких літописних текстах) споруджувалась ще до офіційного хрещення Русі, найімовірніше за князювання християнки Ольги. Вказівки Іоакимівського літопису й Київського синопису щодо визначення часу побудови збігаються. В другому з цих джерел Ольга цілком певно названа як засновниця церкви: «И погребоша Осколда на горе, на ней же по том великая княгиня Ольга, окрестившия, первую церковь святого Николы в Киеве постави»²⁶. Крім того, в розповіді про похід княгині до Царгорода і хрещення її також повідомляється: «Возвратившия же великая княгиня Ольга первоначальная от святого крещения мати российская Елена в Киев, много россом к Христу обрати и... первую от себе церковь святого Николая на Оскольдовой могиле постави»²⁷.

Проте обидва ці джерела не вважаються авторитетними, і довести, що саме Ольга побудувала «божницю», можна було б лише тоді, коли б вдалося встановити помилку в літопису, внаслідок якої спорудження церкви приписано Олмі. Між іншим, до цієї думки схилився ще М. О. Максимович²⁸. Підтвердження чи спростування її можуть дати лише літописні тексти.

Характерно, що в Лаврентіївському списку ім'я засновника церкви пропущено, сказано тільки: «... кде ныне Ольмин двор, на той могиле поставил церковь святого Николу»²⁹. Ім'я «Ольма» вставлено в текст О. О. Шахматовим на підставі Комісійного списку Новгородського першого літопису, а також Іпатіївського літопису³⁰. Можливо, що цей пропуск не випадковий, а зумовлений неясністю даного місця для упорядника Лаврентіївського списку. Текст «Повісті временних літ» збережений тут дуже сумлінно³¹. Саме цим пояснюються пропуски незрозумілих місць. Так, під 862 р. у Лаврентіївському літопису не вказано, в якому місті сів Рюрик, безперечно, через те, що літописець користувався різними джерелами, де виявились розбіжності між другою і третьою редакціями «Повісті». За другою, Рюрик «седе в Новгороде», за третьою — в Ладозі³².

²⁵ В. Н. Татищев. Назв. праця, т. I, стор. 110.

²⁶ Киевский синопис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева. Пятое издание Киевское, исправнейшее, К., 1836, стор. 27.

²⁷ Там же, стор. 37.

²⁸ М. А. Максимович. Обзорение старого Киева.— Собр. соч., т. II, К., 1877, стор. 92.

²⁹ ПСРЛ, т. I, М., 1962, стор. 23.

³⁰ А. А. Шахматов. «Повесть временных лет», т. I, Пгр., 1916, стор. 23.

³¹ Д. С. Лихачев. Археологический обзор списков «Повести временных лет». — ПВЛ, ч. II, стор. 154, 179—180.

³² ПВЛ, ч. II, стор. 128, 155.

Отже, цілком можливо, що переписувач, зіставляючи тексти, помітив у них невідповідність: в одних було сказано, що церкву поставив Олма, а в інших — Ольга. Літописець, маючи перед собою два однаково можливих варіанти, вилучив неясне слово, щоб не ввести читача в оману.

В Іпатіївському літопису так само ім'я Олми тут пропущено. Потім чиясь рука закреслила в фразі «на той могилі поставив божницю святого Николы» слово «божницю» і написала над ним: «Олма церковь»³³. Це пізніша вставка, зроблена з тих самих міркувань, якими керувався й О. О. Шахматов.

Пропуск імені Олми є і в Львівському літопису³⁴ і в Сімеонівському³⁵, який являє собою фрагменти знищеного в 1812 р. Троїцького літопису. В «Літописці Переяславля Суздальського» сказано — «на той могилі поставиша церковь святого Николу»³⁶, в Густинському літопису — «посем на том месте создана бысть церковь святого Николы»³⁷. В Супрасльському списку пропущена вся ця фраза, збереглася лише згадка про могилу Діра за церквою св. Ірини³⁸, а у Володимирському літописі немає і «Олмина двора», речення уривається на словах «иже зовется Угорское»³⁹.

Комісійний список Новгородського першого літопису, який взяв за основу в даному випадку О. О. Шахматов, хоч і близький до Початкового зводу, але зроблений пізніше Лаврентіївського, в XV ст. (останній — у 1377 р.) і в написанні окремих слів (імен, застарілих виразів тощо) менш точний. Помилка в його тексті там, де згадується засновник церкви св. Миколи, цілком імовірна. Тим більше це стосується інших, пізніших за Лаврентіївський літописів, в яких узказано ім'я Олми. Такими є, наприклад, «Софійський временник», Воскресенський, Ніконівський, Вологодсько-Пермський, Ніканорівський літописи, Ермітажний список⁴⁰. Очевидно, в них помилково замінено ім'я *Ольга* на *Ольма* під впливом написаних поруч слів «Олмин двір». Переписувачам «Повісті временних літ» здалося, мабуть, імовірнішим, що церква біля Олмина двора поставлена його власником, про Ольгу ж в «Повісті» мова йде лише через кілька аркушів. Якщо літопис потрапляв до рук не дуже освіченого монаха і він починав переписувати, не читаючи перед цим всього тексту, то вважав ім'я Ольга (Олга) вжитим тут помилково попереднім переписувачем і «виправляв» його на «Ольма» (Олма). В дальшому ця заміна переходила до інших списків, у тому числі й тих, що уже існували раніше.

В одному з списків Софійського першого літопису — «Горюшкинском летописце» було накреслено: «Идеже есть двор Олгин, на той могиле поставиша Олга церковь святого Николу», згодом «Олгин» і «Олга» підчищено і «виправлено» на «Ольмин» і «Олма»⁴¹.

У деяких літописах ім'я княгині збереглося, зокрема в Тверському («иже ся зовет ныне Угорское, идеже есть двор Олгин, на той могиле

³³ ПСРЛ, т. II, М., 1962, стор. 15.

³⁴ ПСРЛ, т. XX, I пол., Спб., 1910, стор. 44.

³⁵ Там же, т. XVIII, Спб., 1913, стор. 9.

³⁶ Летописец Переяславля Суздальского, изд. К. М. Оболенского, М., 1851, стор. 6.

³⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 239.

³⁸ ПСРЛ, т. XVII, Спб., 1907, стор. 4.

³⁹ ПСРЛ, т. XXX, М., 1965, стор. 15.

⁴⁰ Софийский временник, изд. П. Строева, М., 1820, стор. 14; ПСРЛ, т. VII, Спб., 1856, стор. 270; т. IX—X, М., 1965, стор. 15; т. XXV, М.—Л., 1949, стор. 341; т. XXVI, М.—Л., 1959, стор. 16; т. XXVII, М.—Л., 1962, стор. 19.

⁴¹ ПСРЛ, т. V, Спб., 1851, стор. 89.

постави *Олга* церковь святого Николу») ⁴², Типографському ⁴³. В «Літописці Переяславля Суздальського» та Львівському літопису двір названо «Ольгин», а ім'я засновника церкви, як згадувалось вище, пропущено.

Та й в самому Комісійному списку є одна деталь, що свідчить на користь імені Ольга в протографі цього списку. Тут сказано: «*постави* Олма церковь», а не «*поставил*», як у Лаврентіївському літопису. Ця безвідносна щодо роду форма 3-ї особи давньоруського аориста, який зник на XIV ст., очевидно, збереглася від Початкового зводу, де вона сполучалася з жіночим ім'ям Ольга. В Тверському, Типографському літописах і зараз читаємо: «*Постави Олга* церковь».

В усіх руських джерелах, де названо засновника церкви св. Миколи, його особа ототожнена з власником двора: це — або Олма (Альма), або Ольга. Очевидно, в авторському тексті стояли обидва імені, тоді можна було не боятися змішати їх, бо читач знав, про кого йдеться. В дальшому, коли з феодалізацією Русі літописання зосередилось в різних феодальних центрах, більш-менш віддалених від Києва, літописці уніфікували ці імена: в одних випадках віддавалася перевага Олмі, в інших — Ользі.

«Ольгин двор» у деяких джерелах — це явна помилка. Княжий двір був у центрі Києва, а заміська резиденція Ольги — у Вишгороді. Двір в Угорському, звичайно, Олмин (Альмин), а не Ольгин. Водночас не викликає сумнівів те, що церква в районі Олмина двора була побудована Ольгою, а не язичником Альмою. Ім'я княгині переписувачі помилково замінили на «Ольма» внаслідок графічної схожості і суміжності в тексті з топонімом Олмин двір.

Отже, підтверджується повідомлення Київського синопису про спорудження церкви св. Миколи великою княгинею Ольгою, що дає підстави для відновлення її імені в літописному тексті.

В зв'язку з побудовою християнської культової споруди на могилі Оскольда дослідники неодноразово висловлювали думку про його християнське віросповідання ⁴⁴. Обґрунтовано заперечував проти цього лише Є. Є. Голубинський, стверджуючи, що Олма поставив церкву саме тут, бо могила містилась на його дворі і являла собою зручне місце для спорудження божниці ⁴⁵. Таке припущення здавалось б вірогідним, коли б не те, що засновницею церкви насправді була Ольга, яка не могла б її побудувати на могилі язичника. Як свідчить цей факт, вона цілком свідомо прагнула увічнити пам'ять Оскольда — свого попередника в справі християнізації Русі ⁴⁶.

Таким чином, можна зробити висновок, що під іменем Олми в літопису поєднані дві особи, а наявність Олмина (Альмина) двору на горі Угорській виключає сумніви в мирному характері походу угрів під проводом Альми й існуванні русько-угорського союзу в IX ст. Дальше вивчення цього питання становить значний науковий інтерес.

⁴² ПСРЛ, т. XV, М., 1965, стор. 33.

⁴³ ПСРЛ, т. XXIV, Пгр., 1921, стор. 7.

⁴⁴ В. Н. Татищев. Назв. праця, т. I, стор. 110, 117; Е. Р. Ф. (єпископ Ризький Філарет). История русской церкви, т. I, М., 1848, стор. 11; М. А. Максимович. Об участии и значении Киева в общей жизни России.— Собр., соч., т. II, К., 1877, стор. 8; В. А. Пархоменко. Назв. праця, стор. 68—91; Б. А. Рыбаков. Древняя Русь..., стор. 172.

⁴⁵ Е. Е. Голубинский. История русской церкви, т. I, первая половина, М., 1901, стор. 38.

⁴⁶ Детально про це див. В. А. Пархоменко. Назв. праця.

РЕФЕРЕНДУМ 1926 р. В НІМЕЧЧИНІ Й БОРОТЬБА КПН ЗА ЄДИНИЙ НАРОДНИЙ ФРОНТ

В. Д. КУЛЬБАКІН

В 1925—1926 рр. у Німеччині під керівництвом КПН виник могутній демократичний рух проти планів реакції, спрямованих на те, щоб протягти закон про виплату мільярдних компенсацій Гогенцоллернам та іншим князям, вигнаним з країни після листопадової революції. Скориставшись сприятливою обстановкою (обранням реакціонера Гінденбурга президентом Веймарської республіки, перебуванням при владі правобуржуазного уряду Лютера та загальним зміцненням позицій панівних кіл буржуазії), князі пред'явили 1925 р. нахабну вимогу — повернути їм конфісковане у них майно.

Пруський уряд Брауна підписав угоду з Гогенцоллернами, згідно з якою колишні монархи знову вступали у володіння десятками тисяч гектарів кращих земель, їм поверталися замки, лісові угіддя та інші цінності загальною вартістю у кількасот мільйонів марок¹. Слідом за Прусією почали готувати такі договори й уряди інших земель. Водночас колишні володарі наполягали на збереженні пенсій, виплачуваних їм з 1919 р. за рахунок державного бюджету. Наскільки великими були ці суми, свідчать такі дані. Вільгельм II фон Дорн щороку одержував 600 тис. марок, герцог Майненген — 495, великий герцог Мекленбурзький — 390 тис. і т. д. Поряд з цим скинуті монархи, принци та їхні численні родичі мали від держави свої генеральські та офіцерські пенсії, що лягали немалим тягарем на плечі німецького народу².

Єдиною партією, що рішуче виступила проти нахабних домагань князів і проти виплати їм величезних пенсій, була Комуністична партія Німеччини. Ще у квітні 1925 р. КПН опублікувала відозву «До всіх трудящих», у якій вимагала конфіскації майна усіх колишніх князів, вигнання антидемократичних елементів з чиновницького апарату й усунення монархічного президента. В резолюції X з'їзду КПН вказувалося на небезпеку зростання монархічних настроїв серед монополістичної буржуазії й великих землевласників. З'їзд закликав комуністів зосередити зусилля на боротьбі за єдиний народний фронт, завдати рішучої поразки підступам юнкерства, добитися повної і беззастережної конфіскації колишнього князівського майна, боротися за підвищення життєвого рівня трудящих³.

Доречно тут зауважити, що КПН рішуче і послідовно виступала на захист селянства перед загрозою нового наступу дворянсько-монархічної реакції. Комуністична фракція у рейхстагу запропонувала обговорити питання про надання слабким господарствам безпроцентного кредиту на

¹ «Die Rote Fahne», 2 грудня 1925 р.; Deutscher Geschichtskalender, 1925, Bd. II, Leipzig, 1927, стор. 180; Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin, 1966, Bd. 4, стор. 109.

² «Mitteilungen des Ausschusses zur Durchführung des Volksentscheides für Entschädigungslose Enteignung der Fürsten», 13 червня 1926 р., № 15. Щоб уявити собі розміри цих сум, досить зіставити їх з пенсіями, що їх одержували прості люди в Німеччині. Робітник, що втратив працездатність на 30%, мав лише 100 марок на рік. Сім'їному безробітному виплачувалося 780 марок на рік, а несім'їному — 360.

³ Beschlüsse des X. Parteitag des Kommunistischen Partei Deutschland, Berlin, 1925, стор. 42, 49.

100 млн. марок. Водночас вона наполягала на видачі позик органам місцевого самоуправління для потреб житлового будівництва на селі, вимагала надати трудящим селянам кошти для придбання добрив, сортового насіння та ін. Комуністи боролися за встановлення 8-годинного робочого дня для сільськогосподарських робітників та ін.⁴ Проте рейхстаг не без допомоги правих соціал-демократів відхилив ці пропозиції комуністів.

25 листопада 1925 р. фракція КПН у рейхстагу внесла проект закону про конфіскацію князівського майна й розподіл його серед трудящих селян та орендарів. Конфісковані гроші комуністи запропонували асигнувати на збільшення допомоги жертвам війни. Ліси, рудники, фабрики та інше нерухоме майно мало перейти у власність урядів земель, а житлові будинки — у розпорядження муніципалітетів. У князівських палацах, замках і парках комуністи пропонували влаштувати дитячі будинки, школи, санаторії та ін.⁵

Депутати від правих партій (народної, баварської народної, християнсько-демократичної та центру), а також представники фашистської партії висловилися на користь затвердження договору прусського уряду, виступивши проти вимог комуністів. Шейдеман від імені СДПН запропонував відхилити проект комуністів як «суто агітаційний». Проект демократичної партії про часткове відшкодування князівського майна також було відхилено. Таким чином, договір, укладений урядом Брауна, набрав сили закону.

Прагнучи перешкодити цим підступам реакції, ЦК КПН вирішив провести всенародне голосування (референдум) з питання безвідплатної конфіскації колишньої князівської власності на користь трудящих. 2 грудня 1925 р. ЦК КПН опублікував підписаний Ернстом Тельманом відкритий лист до керівництва СДПН, виконкомів Загальнонімецького об'єднання вільних профспілок (АДГБ), Загальнонімецької спілки службовців (АФА), Спілки державних службовців (АДБ), а також до керівництва Спілки червоних фронтовиків та Спілки імперського прапора («рейхсбаннер»). Комуністи закликали усі ці організації до спільних дій у період підготовки й проведення референдуму⁶.

Того ж дня ЦК КПН у зверненні до німецьких робітників чітко визначив завдання революційного класу — одностайно виступити проти реакції. «Потрібно, щоб члени нашої партії роз'яснювали значення єдності волі й дій з мільйонами соціал-демократичних та християнських робітників, щоб вони охопили своєю діяльністю всі фабрики й заводи країни»⁷.

Кампанія за проведення плебіситу була загальнодемократичним рухом, що не ставив перед собою мету зламати капіталістичну машину, а лише прагнув покінчити з феодальними пережитками, дати відсіч реакції у її спробах реставрувати ненависну народів монархію. Така платформа давала можливість робітничим партіям утворити єдиний народний фронт.

Офіційне керівництво СДПН відповіло на цей заклик КПН мовчанкою. Лише центральний орган партії газета «Форвертс» вмістила статтю, де висловлювались різні «аргументи» проти плебіситу, який, мовляв, надто дорого коштуватиме німецькому народові⁸. Щоправда, у

⁴ «Die Rote Fahne», 5 грудня 1925 р.

⁵ «Die Rote Fahne», 26 листопада 1925 р.; Verhandlungen des Reichstags, 1924, Bd. 405, Berlin, 1926, стор. 1539.

⁶ «Die Rote Fahne», 4 грудня 1925 р.

⁷ Там же.

⁸ «Vorwärts», 4 грудня 1925 р.

цій статті й слова не було про те, уві що обійдеться задоволення претензій позбавлених влади і маєтків аристократів. Відстоюючи пропозицію демократичної партії про часткове задоволення вимог князів, «Форвертс» замовчувала той факт, що лідери СДПН — адже саме вони очолювали прусський уряд, а також входили до урядів інших земель — уже давно проголосували за повну їх компенсацію. Усіма своїми діями лідери СДПН показували, що вони не збираються виступати проти монархічної реакції, а понад усе бояться бути запідозреними у бажанні діяти спільно з комуністами.

За таких умов КПН вирішила звернутися до рядових соціал-демократів через голову правих лідерів партії. Лозунг Компартії — «Жодного гроша князям!» — дістав широку підтримку не тільки серед робітників та безробітних, а й серед службовців, чиновників, десятків тисяч розорених війною селян і навіть дрібних капіталовкладників. З комуністами солідаризувалося багато низових соціал-демократичних організацій, реформістських профспілок, незадоволених політикою своїх лідерів. Збори членів СДПН та Спілки металістів у Галле й Штутгарті, будівельників Аахена, взуттєвників Хемніца, поштових службовців Мерзебурга та інші висловили одностайне схвалення позиції КПН⁹. 3 грудня Галльський комітет АДГБ звернувся до центрального правління з вимогою перешкодити спробам уряду задовольняти претензії князів. 6 грудня пропозиції КПН одноголосно підтримала конференція профспілок Гессена, Гессен-Нассау та Вальдека. Вона представляла 220 тис. робітників¹⁰.

Під тиском широких мас трудящих — членів профспілок і СДПН — реформістські лідери вже не наважувалися відверто виступати проти референдуму. Низові партійні функціонери, провінціальні газети відверто стали на платформу комуністів у цьому питанні, багато з них вимагали від правління АДГБ узяти на себе роль «посередника» між СДПН та Компартією. Масові мітинги, організовані спільними зусиллями місцевих осередків КПН, СДПН та профспілок, проходили у багатьох містах Німеччини, грандіозні демонстрації протесту відбулися, зокрема, в Галле, Мюльбургу, Берліні та майже у всіх великих містах Рурської області. Перед демонстрантами виступали Е. Тельман, В. Пік, Штеккер, Гешке та інші відомі діячі КПН¹¹.

Очолювана правим соціал-демократом Зеверінгом прусська поліція вживала усіх засобів, щоб спровокувати криваві сутички, але робітники й червоні фронтовики трималися стійко і ні на які провокації не відповідали. Марними були й спроби поліцей-президента Берліна соціал-демократа Гржезінського зштовхнути червоних фронтовиків з поліцією і цим дати привід для кривавого втручання у мирну демонстрацію¹². Такі дії соціал-демократичних лідерів викликали незадоволення політикою правого керівництва серед рядових членів СДПН та реформістських профспілок. 17 грудня комітети АДГБ у Трептові (Берлін), а 23 грудня у Вейде (Тюрінгія) висловилися за всенародне голосування й зажадали від центрального правління спілки та соціал-демократичної фракції рейхстагу включитися в активну підготовку референдуму.

З подібними вимогами виступила наприкінці грудня бреславльська група «рейхсбаннера», а також соціал-демократичні функціонери Лейпцига, Гамбурга, Галле, Плауена, Франкфурта-на-Одері та інших міст¹³.

⁹ «Die Rote Fahne», 8, 10 грудня 1925 р.

¹⁰ «Klassenkampf» (Halle), 16 грудня 1925 р.; Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, стр. 444; «Die Rote Fahne», 10 грудня 1925 р.

¹¹ «Die Rote Fahne», 28 грудня 1925 р.

¹² «Die Rote Fahne», 14, 15 грудня 1925 р.

¹³ H. K a r l. Die deutsche Arbeiterklasse im Kampf um die Enteignung der Fürsten, 1925—1926, Berlin, 1957, стр. 12, 17.

У січні 1926 р. кампанія за проведення референдуму поширилася на більшість міст Німеччини. 6 січня відбулася конференція численних політичних та культурних організацій країни. Вона обрала Комітет дії (відомий під назвою — комітет Кучинського), що здобув широку популярність серед прихильників руху. Під гаслами цього комітету згуртувалися Незалежна соціал-демократична партія, Соціалістична спілка, організація Пролеткульту, значна кількість місцевих об'єднань реформістських профспілок, Міжнародна спілка жертв війни і праці, організації Міжробдопу (міжнародна робітнича допомога), Спілка червоних фронтовиків, КПП (її представляв у комітеті Ернст Шнеллер), товариство пролетарських атеїстів, пацифістська студентська спілка. З буржуазно-демократичних організацій до них приєдналися німецька ліга прав людини (один з її представників — Роберт Кучинський і очолив цей комітет), імперська спілка дрібних підприємців, секція міжнародної жіночої ліги за мир та ряд інших дрібних осередків¹⁴.

Лідери СДПН відмовилися приєднатися до масового руху, очолюваного комітетом Кучинського. Вони докладали чимало зусиль, щоб скомпрометувати рух за референдум і, зокрема, не допустити залучення до нього радикальних буржуазних кіл. Правий соціал-демократ Нерпель, секретар правління АДГБ, у широко розрекламованій «приватній бесіді» навіть відстоював право князів на їх приватну власність, оскільки вони, мовляв, одержали її у спадщину, так само, як і промисловці. «Комітет Кучинського,— проголошував цей соціаліст,— з таким же успіхом міг би вимагати й конфіскації майна промисловців...»¹⁵. Подібними заявами праві соціал-демократи прагнули залякати найбільш радикальні кола буржуазії, що виступали за ліквідацію феодальних пережитків у країні.

Позиція правого керівництва СДПН значною мірою прояснюється, коли врахувати, що саме у цей час воно виступало за створення уряду «великої коаліції» (тобто соціал-демократів і представників буржуазних партій, в тому числі й Народну партію, що не входила у Веймарський блок) і прагнуло забезпечити собі підтримку членів партії.

Боротьба за єдиний фронт відвертала увагу низових соціал-демократичних організацій в інший бік і значно послаблювала авторитет правого керівництва серед рядових членів партії і профспілок. Підтримуючи лозунги КПП про необхідність референдуму, рядові соціал-демократи рішуче виступали проти союзу СДПН з великою буржуазією. Під тиском мас навіть соціал-демократична фракція рейхстагу змушена була висловитися проти входження СДПН у «велику коаліцію» і 87 голосами проти 33 відхилила цю пропозицію¹⁶.

Тимчасом, рух за проведення плебіситу дедалі зростав. За цих умов комітети навіть таких найбільших організацій АДГБ, як Берлінська та Гамбурзька, мусили визнати правильним проект закону про безвідплатну конфіскацію князівського майна¹⁷. 9 та 10 січня у 60 найбільших населених пунктах Німеччини проходили нові робітничі демонстрації, під час яких проголошувались вимоги негайно провести плебісцит. Бурхливу діяльність розгорнули комітети єдності, до яких входили представники всіх прихильників референдуму незалежно від їх партійності або політичних переконань. Проте праві лідери СДПН продовжували саботувати усі заходи прогресивних організацій Німеччини.

¹⁴ «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 7, стор. 94; «Правда», 13 січня 1926 р.; «Die Rote Fahne», 10 січня 1926 р.; «Neues Deutschland», 23 січня 1926 р.

¹⁵ «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 7, стор. 94.

¹⁶ «Wocheninformation», № 2, Berlin, 15 січня 1926 р., стор. 1 (18).

¹⁷ «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 7, стор. 95.

16 січня правління партії відхилило пропозицію комітету Кучинського зустрітися з його офіційним представником для переговорів про спільну підготовку до референдуму. Того ж дня було вирішено скласти соціал-демократичний проект, що передбачав задоволення незаконних домагань князів¹⁸. Праві лідери СДПН прагнули внести його у рейхстаг на противагу комуністичному законопроекту. Проте це вже була остання спроба відвертого опору масам.

Рух за плебісцит набув такого розмаху, що дальший його саботаж міг привести лідерів СДПН до остаточної ізоляції і втрати авторитету серед широких мас трудящих. Це змусило їх різко змінити тактику. Редактору газети «Форвертс», правому соціал-демократові Ф. Штампферу довелося визнати, що «партія стоїть зараз перед невідворотною дилемою — або вона має відмовитися від своєї ініціативи й залишити керівництво рухом у руках комуністів, або шукати з ними угоди»¹⁹. Виходячи з цього, 19 січня 1926 р. після двомісячного саботажу правління СДПН прийняло офіційальну постанову про приєднання до початого КПН руху за плебісцит.

Проте, заявивши про своє приєднання до руху, лідери СДПН залишили за собою право вести самостійну агітацію за спільно внесений законопроект. Цим керівництво партії намагалося зайвий раз показати, що її «зближення з комуністами» є тимчасовим явищем. КПН погодилася на ці умови і цим допустилася серйозної тактичної помилки, оскільки праві соціал-демократи практично одержали можливість зривати єдність дій робітничого класу. Лідери партії, у чиїх руках зосередилася вся агітаційно-пропагандистська робота серед соціал-демократичних робітників, усіляко перешкоджали єдності дій знизу, що успішно розгорталася на першому етапі боротьби за референдум. Комуністи ж були фактично позбавлені можливості викривати зрадницьку політику угодовців із «союзної» КПН соціал-демократичної партії.

1927 р. у звітній доповіді XI з'їзду КПН Ф. Денгель указував, що комуністи не мали ніякої користі від спільних дій з соціал-демократичним партійним керівництвом. «Ми прагнули до спільних дій з соціал-демократичними робітниками, але мало думали про спільні дії з керівництвом соціал-демократичної партії»²⁰.

22 і 23 січня 1926 р. відбулися переговори між представниками СДПН, КПН та комітету Кучинського. Праві соціал-демократи зробили ще одну спробу протягти свою програму хоча б часткового задоволення претензій князів, але, зустрівши опір прогресивних сил, у тому числі й маси рядових членів своєї партії, змушені були прийняти вироблений Компартією проект з незначними доповненнями²¹. 25 січня представники від трьох організацій — Кучинський (Німецька ліга прав людини), Тельман (КПН), Вельо та Людвіг (СДПН) вручили законопроект разом з клопотанням про дозвіл на збирання підписів під петицією міністрів внутрішніх справ.

Вироблення спільного законопроекту і внесення його на розгляд уряду було великою перемогою Компартії, усього робітничого класу Німеччини. Прагнучи розвинути й розширити єдність дій робітників, КПН запропонувала керівництву СДПН пов'язати позапарламентський народний рух за плебісцит з наступними виборами до рейхстагу й добитися рішучої зміни у співвідношенні сил у законодавчому органі на

¹⁸ Der Reichstag, 1924—1928; 4 Jahre Kapitalistische Klassenpolitik, Berlin, стор. 182.

¹⁹ Fr. Stamfer. Die vierzehn Jahre der deutschen Republik, Hamburg, 1953, стор. 485.

²⁰ Bericht über die Verhandlungen des XI. Parteitages der Kommunistischen Partei Deutschlands, Berlin, 1927, стор. 33, 35.

²¹ «Vorwärts», 24 січня 1925 р.

користь робітничого класу і демократизації парламенту. Проте лідери СДПН, нехтуючи настроями широких мас трудящих, відхилили пропозиції Компартії²². Вони боялися поривати з буржуазними партіями, оскільки перемога лівих сил на виборах неминуче привела б до посилення позицій комуністів і поразки правого керівництва реформістської соціал-демократії. Поведінка лідерів СДПН фактично означала саботаж ідеї єдності дій робітничого класу.

Однак протидія правих соціал-демократів руху за референдум уже не могла перешкодити його дальшому розвитку. 26 січня правовий комітет рейхстагу прийняв запропонований комуністами законопроект, згідно з яким усі питання про домагання князів мали вирішуватись залежно від результатів всенародного голосування²³.

У кінці січня — на початку лютого 1926 р. по всій країні створювалися об'єднані комісії по проведенню референдуму, комітети єдності. Поряд з представниками робітничих партій і організацій до них входили посланці селян, буржуазних партій та дрібнобуржуазних верств населення²⁴.

Хоч соціал-демократична партія брала участь у спільній масовій кампанії (її організації провели 32 920 відкритих зборів і розповсюдили 108 млн. примірників різних видань),²⁵ реформістські лідери продовжували дотримуватися дворушницької лінії. Уже на початку лютого «Форвертс» розгорнула відкриту кампанію проти спільних дій з комуністами. З номера в номер партійний журнал «Соціал-демократіше пресе» закликав голосувати за проект буржуазних партій про часткове задоволення домагань князів. 6 лютого «Форвертс» опублікувала статтю, в якій говорилося, що соціал-демократична партія відхиляє будь-які спільні дії з комуністами. В ряді міст лідерам СДПН та АДГБ вдалося перешкодити створенню комітетів єдності, а подекуди й примусити соціал-демократів вийти з комітетів, що вже розгорнули свою діяльність²⁶.

У відповідь на ці провокаційні дії ЦК КПН звернувся з відозвою до трудящих Німеччини, у якій закликав не допустити підриву єдиного фронту. Викриваючи підступи правих лідерів соціал-демократії та реформістських профспілок, їх атаки проти вже створеного єдиного фронту пролетаріату, Компартія вела копітку роботу по згуртуванню зусиль пролетаріату, спрямуванню усіх прогресивних сил як комуністів, так і соціал-демократів, на розв'язання невідкладних завдань робітничого руху, закликала комітети єдності до активних дій не лише у підготовці референдуму, а й у боротьбі проти реакційних заходів уряду проти трудящих²⁷.

Проти підступної політики правих лідерів СДПН, що «понад усе прагнули зберегти життя реакційним урядам» і навіть «узяти на себе відповідальність за їх дії»²⁸, виступали не тільки комуністи. Навіть президент рейхстагу Пауль Лебе рішуче заперечував необхідність компромісного вирішення питання про князівське майно²⁹. Про свою

²² Н. Карл. Назв. праця, стор. 26; «Правда», 29 січня 1926 р.; Unter der roten Fahne. Erinnerungen alter Genossen, Berlin, 1958, стор. 253—254.

²³ «Mitteilungen des Ausschusses zur Durchführung des Volksentschädigungslose Enteignung des Fürsten», № 5, 20 лютого 1926 р.

²⁴ Н. Карл. Назв. праця, стор. 327.

²⁵ Fr. Osterroth, D. Schuster. Chronik der deutschen Sozialdemokratie, Hannover, 1963, стор. 316.

²⁶ «Vorwärts», 3, 6 лютого 1926 р.; «Коммунистический Интернационал», 1926, № 8, стор. 123.

²⁷ «Die Rote Fahne», 6 лютого 1926 р.

²⁸ Там же.

²⁹ «Volkswacht» (Breslau), 5 лютого 1926 р.; «Vorwärts» 9 лютого 1926 р.

згоду з комуністичним проектом заявив лівий соціал-демократ Курт Розендельє та ряд інших відомих діячів СДПН. Дедалі голосніше заявляли про своє незадоволення позицією правого керівництва широкі маси рядових соціал-демократів.

За таких умов прихильникам компромісу довелося відмовитися від свого лозунгу і включитися у підготовку референдуму. У своїй промові на пленумі ВККІ у березні 1926 р. Ернст Тельман з цього приводу говорив: «Нашим першим успіхом стало те, що соціал-демократія вимушена була з необхідності погодитися на вимоги не часткової, а повної і безвідплатної експропріації князівського майна»³⁰.

У квітні 1926 р. на переважній більшості підприємств були утворені комітети єдності. Дедалі більшого розмаху набирали масові демонстрації. В результаті проведеної комуністами роботи ширився рух за референдум і на селі³¹. Під натиском об'єднаних сил буржуазний уряд Лютера змушений був установити строки збирання підписів під народною петицією — з 4 по 17 березня 1926 р. Водночас реакція спрямувала всі свої зусилля, щоб перешкодити демократичному проведенню референдуму. Службові особи, особливо з числа монархістів, намагалися будь-що зірвати збір підписів, а центральний і земельні уряди не вживали ніяких заходів щодо цих протизаконних дій. Щоправда, Зеверінг (міністр внутрішніх справ Прусії) на словах попередив поліцейських службовців та чиновників, а на ділі подавав їм усіляку підтримку.

Буржуазні партії готували спільний компромісний проект, намагаючись протягнути його через парламент і зірвати проведення плекбіситу. Лідери СДПН виношували плани приєднання до цього «пакту». У відозві, опублікованій напередодні кампанії за збирання підписів, реформісти підкреслювали своє негативне ставлення до роботи комітетів єдності. Соціал-демократична партія, писала газета «Форвертс», виступає самостійно і не потребує посередництва так званих комітетів єдності³². Поступово соціал-демократичне керівництво, що уклало лише формальну угоду з комуністами, фактично відійшло від активної участі у проведенні кампанії. Вся організаційна робота лягла на плечі комуністів.

В таких тяжких умовах Компартія виявила високу організованість, уміння мобілізувати всі сили для успішного проведення попереднього голосування. Навіть у багатьох селах, де був особливо великий вплив демократичної партії та партій центру, підписи під хартією поставило від 70% до 100% жителів, що мали право голосу³³. Незважаючи на протидію урядових органів та поліції, комітети єдності зібрали замість 4 млн. 12 523 939 голосів, на 2 млн. більше, ніж зібрали на виборах 1924 р. КПН, СДПН та НСДПН разом³⁴. Це була нечувана перемога сил народного фронту, створеного німецькими комуністами. Зрештою, вона привела до відставки уряду Лютера.

Результати попереднього голосування приголомшили реакціонерів. У відповідь вони розгорнули шалену кампанію терору і переслідувань, закликавши собі на допомогу фашистських молодиків, «сталевий шолом» і, звичайно, поліцію. Спеціально утворений блок реакційних партій, так званий «діловий комітет», почав видавати листівки, спрямовані проти комітетів єдності. За заздалегідь продуманими планами по

³⁰ «Internationale Pressekorrespondenz», 1926, № 33, стор. 514.

³¹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, стор. 119.

³² «Vorwärts», 3 березня 1926 р.

³³ «Die Rote Fahne», 10 березня 1926 р.

³⁴ Der Reichstag, 1924—1928; 4 Jahre Kapitalistische Klassenpolitik, стор. 184.; Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1926, Berlin, 1926, стор. 452.

країні провадилися антикомуністичні мітинги, демонстрації чорносо-тенних, монархічних та фашистських елементів. Робітників та селян, що висловлювалися на користь референдуму, цькували, їм погрожу-вали локаутами, позбавленням кредитів і навіть відлученням від церк-ви. За даними буржуазної преси ця антинародна кампанія обійшлася прихильникам князів у 22 млн. марок³⁵.

Перед лицем нового наступу об'єднаних сил реакції КПП зверну-лася до керівництва СДПН та реформістських профспілок з пропози-цією провести 1 Травня 1926 р. спільну демонстрацію у Берліні та ін-ших містах країни. Цей крок знайшов широку підтримку серед рядових соціал-демократів та членів профспілок. Робітники багатьох під-приємств Берліна, Померанії, Тюрінгії та інших місцевостей Німеччини приймали резолюції з закликом до всіх робітників, незалежно від їх партійної належності, вийти на вулицю і взяти участь у об'єднаних мі-тингах на честь 1 Травня³⁶. Але, нехтуючи волею мас, праві лідери СДПН та АДГБ відхилили цю пропозицію КПП і заборонили місцевим організаціям брати участь у спільних демонстраціях з комуністами³⁷.

Проте й цього разу широкі маси не пішли за своїми реформіст-ськими лідерами. Робітники — соціал-демократи багатьох міст висту-пили 1 Травня разом з комуністами. Так, у Берліні у демонстрації взяло участь понад 250 тис. трудящих. Вони йшли під лозунгами Ком-партії — «Геть саботажників всенародного голосування!», «Не допусти-мо нового наступу підприємців на заробітну плату робітників!» та ін.³⁸

Новий канцлер (який прийшов на зміну Лютеру) Вільгельм Маркс розпочав свою діяльність із заяви, що він добиватиметься часткового задоволення «законних вимог князів». Як і його попередник, В. Маркс знайшов у цьому підтримку правих лідерів соціал-демократії. Проте не рахуватися з результатами попереднього голосування уряд не міг. Проведення плебісциту було призначено на 20 червня 1926 р. І знову реакція розгорнула шалене цькування прогресивних сил. У опубліко-ваних величезними тиражами відозвах керівництво національної народ-ної та господарської партій, а також партії центру погрожувало вжити якнайсуворіших заходів щодо тих членів їх партій, які наважаться взяти участь у голосуванні³⁹. Підтримувані поліцією фашистські загони штурмовиків нападали на червоних фронтовиків і робітників-комуністів, зчиняли бійки з рядовими соціал-демократами та рейхсбаннерівцями, вдиралися до виробничих ділянок і влаштовували там погроми. Особ-ливо жорстокі репресії були спрямовані проти комуністів. Члени КПП — депутати баварського ландтагу — навіть були позбавлені пар-ламентської недоторканності⁴⁰.

Велику послугу реакції зробив «приватний лист» президента Гін-денбурга колишньому міністру внутрішніх справ у королівському уря-ді Пруссії фон Лебелю. Прагнучи залякати дрібнобуржуазні верстви населення, Гінденбург писав, що відчуження князівського майна супе-речить природі існуючого в Німеччині ладу, що перемога референдуму може спричинитися до «дальшого відчуження приватної власності»⁴¹. Реакція скористалася цим листом як маніфестом. Його було розповсю-

³⁵ «Коммунистический Интернационал», 1926, № 8, стор. 120, 125, 126.

³⁶ «Die Rote Fahne», 9 квітня 1926 р.

³⁷ M. Köling. Der Kampf der KPD... für die Einheitsfront in den ersten Jahren der relativen Stabilisierung.—«Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», № 1, 1954, стор. 23; H. Karl. Назв. праця, стор. 35.

³⁸ «Правда», 6 травня 1926 р.

³⁹ Der Reichstag, 1924—1928..., стор. 184—185.

⁴⁰ «Die Rote Fahne», 8, 9, 12, 13, 16 червня 1926 р.

⁴¹ H. Karl. Назв. праця, стор. 89—90.

джено величезними тиражами, листівками з текстом листа обклеєно стіни будинків, паркани, афішні тумби.

У відповідь на нові атаки реакції активізував свою діяльність фронт прогресивних сил. 20 травня ЦК КПН звернувся до комітету Кучинського і керівництва СДПН з пропозицією організувати спільний контроль за проведенням плебісциту, провести в Берліні демонстрацію протесту проти зухвалого листа Гінденбурга⁴². Але реформістські лідери відхилили це звернення. Більше того, «Форвертс» опублікувала ряд статей, у яких солідаризувалася з посланням президента-монархіста. Розгорнулася нова кампанія цькування тих соціал-демократів, що виступали за єдність дій з комуністами⁴³.

Проте, незважаючи на всі підступи реакції та зрадницьку лінію керівництва СДПН, рух за референдум дедалі розгортався. Наприкінці травня 1926 р. під час проведення другого зльоту союзу червоних фронтовиків у Берліні відбулася 200-тисячна демонстрація трудящих, що йшли під лозунгами КПН. Під впливом зростаючої активності мас об'єднання німецьких профспілок (АДГБ, АФА та АДБ) звернулося з відозвою до всіх членів профспілки взяти участь у завершальній стадії референдуму. Це дало новий поштовх зміцненню руху. Кількість комітетів єдності по всій країні зросла. На місцях проходили об'єднані засідання представників КПН, СДПН, профспілок, «рейхсбаннера» та інших організацій, де вироблялася програма спільних дій. До руху приєдналися навіть деякі католицькі організації, що йшли за партією центру⁴⁴.

Під впливом масового руху робітників посилилася й політична активність прогресивної інтелігенції. На захист прав трудящих виступили письменники та художники — Й. Бехер, Н. Дункер, А. Ейнштейн, З. Якобсон, М. Пехштейн, Е. Пікатор, К. Тухольський, Н. Цілле, К. Кольвіц та інші, що допомагали своїми творами формувати свідомість народу⁴⁵.

15 599 797 виборців (39,3% усіх громадян, що мали право голосу) взяли участь у плебісциті 20 червня 1926 р. З 15 040 тис. визнаних дійсними бюлетенів 14 455 184 голосів (36,4% усіх німецьких виборців і майже 50% тих, що брали участь у останніх виборах до рейхстагу) були подані на користь безвідплатної конфіскації князівського майна. За цю програму голосувало майже 4 млн. прихильників буржуазних партій⁴⁶. Вперше в історії Веймарської республіки програма комуністів і соціал-демократів зібрала таку кількість голосів. Це було величезним успіхом виробленої комуністами тактики єдиного робітничого і народного фронту, створеного за ініціативою Комуністичної партії Німеччини.

* * *

Отже підсумки плебісциту означали велику перемогу прогресивних сил Німеччини. Виступаючи на VI пленумі ВККІ, Е. Тельман указував, що комуністам удалося перейти в наступ, зберегти за собою керівну роль і примусити СДПН і АДГБ приєднатися до організації народного референдуму⁴⁷. VII пленум ВККІ, що проходив у листопаді 1926 р., відзначав, що успішна мобілізація мас, а також вдале керівництво бо-

⁴² «Die Rote Fahne», 13 червня 1926 р.

⁴³ Vorwärts», 6 червня 1926 р.; «Коммунистический Интернационал», 1926, № 8, стор. 123.

⁴⁴ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, стор. 120; «Известия», 26 травня 1926 р.

⁴⁵ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, Berlin, 1966, стор. 116.

⁴⁶ Der Reichstag 1924—1928..., стор. 186; Der Reichstag 1924—1928..., стор. 186.

⁴⁷ Э. Т е л ь м а н. Избранные статьи и речи, т. I, стор. 234.

ротьбою проти зрадницької політики лідерів соціал-демократії були найважливішими досягненнями німецьких комуністів⁴⁸.

КПН докладала чимало зусиль, щоб поєднати боротьбу проти монархічної реакції з класовою боротьбою проти буржуазії. «Ми пішли на цю боротьбу проти всієї буржуазії»,— відзначив Е. Тельман⁴⁹. Але основна маса німецьких робітників ще не була готова перейти від боротьби проти феодальної реакції до боротьби проти буржуазії. Компартія Німеччини не завжди враховувала цю особливість робітничого руху в країні і нерідко відштовхувала значну частину робітничого класу, що перебувала під впливом соціал-демократичної партії, передчасними лозунгами, до здійснення яких німецький пролетаріат ще не був підготовлений.

Підбиваючи підсумки всенародного голосування у грудні 1926 р., ЦК КПН відзначав, що досягнуті партією успіхи мали бути більшими, якби їй не заважали рецидиви сектантства і «лівого фразерства» — заклики лівацьких елементів до повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. Ці лозунги перешкоджали встановленню більш тісної єдності дій трудящих⁵⁰. Хибність цих позицій особливо виявилася під час кампанії за скликання Всенімецького конгресу трудящих, що її КПН розгорнула у грудні 1926 р. Зіткнувшись з відвертою протидією керівництва СДПН та АДГБ, позиції і вплив якого були ще досить сильними серед переважної більшості робітників — соціал-демократів і членів реформістських профспілок, КПН не змогла заручитися їх підтримкою. Заклик до робітників виходити з СДПН і вступати до Компартії не відповідав реальній дійсності. Як відзначав на VII пленумі ВККІ О. В. Куусінен, — «маси до цього ще не дозріли»⁵¹.

Проте, незважаючи на ці прикрі недоліки і помилки, могутній народний рух за референдум позначився на дальшому розвитку пролетарської боротьби в Німеччині, перетворенні КПН у масову революційну марксистську партію нового типу. Досвід, набутий у ході цієї кампанії, відіграв величезну роль у згуртуванні усіх прогресивних сил німецького робітничого класу, яке завершилося створенням у 1946 р. Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

⁴⁸ «Коммунистический Интернационал» в документах..., стор. 640.

⁴⁹ Э. Т е л ь м а н. Назв. праця, стор. 267.

⁵⁰ «Die Rote Fahne», 7 липня 1926 р.

⁵¹ VII расширенный пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. I, М.— Л., 1927, стор. 127.

До 25-річчя Народної Польщі

БОРотьБА ПОЛЬСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ ЗА ЗМІЦНЕННЯ ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІАТУ В 1947—1948 рр.

М. Д. КУЛИКІВСЬКИЙ

Зразу ж після визволення польських земель від фашизму на них було встановлено диктатуру пролетаріату у формі народної демократії¹. Однак для торжества нового ладу необхідно було зміцнити єдність рядів робітничого класу Польщі та його союз з трудящим селянством. У цьому напрямі проводила плідну роботу Польська робітнича партія, яка вказувала, що лише створення монолітної марксистсько-ленінської партії, забезпечення її керівної ролі в державі, демократичний централізм, суворі партійна дисципліна, ідейно-політична та організаційна єдність є запорукою успішної побудови соціалізму. Ще на I з'їзді ППР В. Гомулка підкреслював, що «монолітний фронт робітничого класу, єдність дій Польської робітничої партії і Польської соціалістичної партії є найміцнішою основою робітничо-селянського союзу, є невід'ємною умовою його сили...»².

Співробітництво між ППР і Польською соціалістичною партією (ППС) вступило в нову фазу після перемоги фронту народної демократії на виборах до сейму в січні 1947 р. ППР неухильно боролася за організаційне об'єднання з ППС на теоретичній основі соціалізму³. Звичайно, враховувалося, що ППС мала дещо відмінну ідеологічну базу, революційні традиції, що в її рядах перебувало чимало опортуністів, тому було здійснено чистку її рядів від чужих справі робітничого класу кар'єристів і нестійких елементів.

Тісне співробітництво між ППР і оновленою ППС в рамках демократичного блоку поглиблювалося в процесі революційно-демократичних перетворень, у боротьбі за селянські маси, за зміцнення народно-демократичного складу. Воно знаходило своє втілення в різних формах. Однією з них були спільні збори первинних парторганізацій, де обговорювалися конкретні завдання пролетаріату в боротьбі за зміцнення революційних завоювань. Безперечно, це сприяло ідеологічному зближенню обох партій на ґрунті марксизму-ленінізму, що мало велике значення. Адже частина членів ППС пропонувала об'єднатися на платформі «революційного комунізму» і «демократичного соціалізму», тобто ідейного компромісу між теорією марксизму-ленінізму і збанкрутілим соціал-демократизмом, опортунізмом. ЦК ППР дав рішучу відсіч таким спробам. У рішеннях квітневого (1947 р.) пленуму ЦК, а також виступах В. Го-

¹ Wł. Gomułka. PPR wiernie i dobrze służyła klasie robotniczej i całemu narodowi polskiemu.— «Trybuna Ludu», 21 січня 1962 р.

² «Głos Ludu», 9 грудня 1945 р.

³ Wł. Gomułka. W walce o demokrację Ludową, t. II, Warszawa, 1947, стор. 260.

мулки на сторінках партійної преси в кінці травня 1947 р. наголошувалося, що організаційне об'єднання обох партій може відбутися лише на основі марксизму-ленінізму і спільно виробленої революційної програми будівництва соціалізму в Польщі⁴. У гострій боротьбі з правими елементами в ППС налагоджувалося співробітництво між обома робітничими партіями. У воеводствах та повітах проходили об'єднані збори. Тільки протягом останніх трьох місяців 1947 р. їх відбулося в країні близько 1,5 тис.⁵ В ході ідеологічних дискусій зростала політична свідомість членів обох партій. Такі дискусії сприяли поглибленню монолітного робітничого фронту, зміцненню співробітництва між ППР і ППС і розширенню союзу робітничого класу з трудовим селянством. Активну боротьбу з правими в ППС за збереження чистоти ідейних основ марксизму-ленінізму проводили організації ППР і ППС у Краківському, Вроцлавському та інших воеводствах. Скрізь налагоджувалось спільне навчання партійних активістів⁶.

ЦК ППР надавав важливого значення підготовці та ідейному загартовуванню партійних кадрів. Протягом 1946—1947 рр. пройшли на 3-місячних і піврічних курсах при ЦК ППР підготовку 3 тис. чол. Поряд з цим у воеводських партшколах навчалося понад 10 тис. працівників партапарату і секретарів первинних організацій⁷. Ці кадри відіграли важливу роль у піднесенні ідейно-політичного і теоретичного рівня членів партій, зміцненні партійного, державного апарату та керівної ролі робітничого класу в системі народно-демократичної держави.

Агітаційно-політична робота ППР сприяла дедалі більшому впливу в ППС групи лівих соціалістів на чолі з Ю. Циранкевичем, А. Рапацьким, К. Русінеком та іншими, яка прагнула до тісного співробітництва з Польською робітничою партією, організаційної та ідеологічної єдності на ґрунті марксизму-ленінізму. Про це свідчили, зокрема, рішення Головної Ради ППС від 30 червня 1947 р. і XXVII з'їзду, що відбувався в грудні 1947 р. у Вроцлаві⁸.

Зміцнення диктатури пролетаріату не обмежувалося лише боротьбою за створення єдиної марксистсько-ленінської партії. Зростала роль місцевих органів народної влади, розширювалися й поглиблювалися зв'язки й співробітництво між робітничим класом і трудовим селянством. Так, у травні 1947 р. ЦК ППР в інструкції до воеводських і повітових комітетів вимагав ужити всіх заходів, щоб заборонити політичну діяльність на селі реакційних недобитків і банкрутів з польського стронництва людового (ПСЛ). На це ж вказав від імені ЦК ППР на засіданні сейму 20 червня 1947 р. З. Клішко⁹.

На початку 1947 р. у багатьох воеводствах серед депутатів гмінних Рад народових на посадах солтисів і войтів перебувала значна кількість членів ПСЛ. Наприклад, у Краківському — серед войтів було 48% членів ПСЛ, а серед солтисів 52,9%. Революційно-демократичні сили на чолі з ППР провели велику роботу по зміцненню органів народної влади. Так, на липень 1948 р. у повітових і міських Радах народових

⁴ N. Kołomiejczyk, B. Syzdek. Partie robotnicze w Polsce w latach 1944—1948.— Z dziejów najnowszej historii Polski Ludowej, Warszawa, 1966, стр. 259; «Głos Ludu», 25 травня 1947 р.

⁵ В. Гомулка. О деятельности ЦК ППР.— «Правда», 8 грудня 1947 р.

⁶ Arch. KW PZPR w Poznaniu, I (I) 3; Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR (далі — AZHP), 295/XII — 33, арк. 64.

⁷ «Правда», 8 грудня 1947 р.

⁸ Очерки истории народной Польши, М., 1965, стр. 211.

⁹ AZHP, 295/VII — 7, арк. 226; W walce o sojusz robotniczo-chłopski. Wybór dokumentów i materiałów 1944—1949, Warszawa, 1963, стр. 269.

залишилося лише 1,3% членів ПСЛ, у гмінних — 1,5%, а представництво робітничих партій зросло відповідно до 59,2% і 49,1%¹⁰.

Зміцнення провідної ролі робітничого класу свідчило про зростання до нього довір'я широких селянських мас, про піднесення його політичної активності. Це було одним з переконливих доказів дальшого зміцнення диктатури пролетаріату, розширення й поглиблення союзу робітничого класу і трудового селянства.

ППР налагодила також тісне співробітництво з радикальною селянською партією — Стронніцтво людове (СЛ). На спільних зборах місцевих організацій ППР і СЛ обговорювалися господарські питання, вироблялися заходи по зміцненню партійних рядів, велася активна боротьба з реакційною верхівкою ПСЛ. Так, у серпні 1947 р. у Краківському воєводстві проходила спільна конференція ППР і СЛ, яка перетворилася на політичну маніфестацію союзу робітничого класу й трудового селянства в спільній боротьбі з реакцією. В липні 1947 р. в десяти воєводствах країни пройшли спільні наради активів ППР і СЛ. Представники обох партій засудили підступні дії пееселівського керівництва й намітили конкретні шляхи для дальшого зміцнення робітничо-селянської єдності¹¹. Протягом серпня 1947 р. з ініціативи бюро воєводського комітету ППР відбулися спільні активи ППР і СЛ в усіх повітах Познанського воєводства. Зміст резолюцій, що приймалися на цих активах, свідчив про дальше поглиблення союзу робітничого класу і трудового селянства¹². Тісне співробітництво між ППР і СЛ зрештою сприяло еволюції Стронніцтва людowego у революційну селянську партію, що спільно з ППР і ППС встановлювала й будувала народно-демократичну Польщу.

В умовах дальшого розвитку народно-демократичного ладу поставало питання про ідеологічну і організаційну єдність ППР і ППС. Оpubлікований 24 березня 1948 р. спільний циркуляр ЦК ППР і ЦВК ППС накреслив практичні завдання по підготовці об'єднання ППР і ППС у єдину марксистсько-ленінську партію. Резолюція спільного засідання ЦК ППР і ЦВК ППС від 3 квітня 1948 р. наголошувала, що в робітничому русі Польщі почався новий етап — етап практичної підготовки об'єднання в єдиній робітничій партії на фундаменті ідеології марксистсько-ленінізму¹³.

Протягом квітня 1948 р. в усіх воєводствах були проведені спільні збори активу ППР і ППС, на яких опортуністичні елементи у ППС зазнали цілковитої поразки. Тільки протягом першої половини квітня 1948 р. у Краківському воєводстві відбулося 50 міжпартійних нарад активу за участю понад 12 тис. членів обох партій, у Варшавському — понад 6 тис. «Низовий актив ППС, — говорилося у звіті Поморського воєводського комітету ППР від 9 квітня 1948 р., — прихильно і з задоволенням дивиться на перспективу об'єднання»¹⁴. Після квітневої постанови, а особливо вересневого (1948 р.) пленуму Головної ради ППС, коли від керівництва партією було усунуто групу правих опортуністичних лідерів, ліві революційні сили в партії значно зміцнили свої позиції. У декларації ЦВК ППС від 22 вересня 1948 р. було дано правильне

¹⁰ AZHP, 295/XII — 1, арк. 22; Arch. KW PZPR w Krakowie, 1 (VI) 42; AZHP, 295/XII — 1; 295/VII — 7, арк. 309.

¹¹ Arch. KW PZPR w Krakowie, 1 (VIII) 2, арк. 41.

¹² «Głos Ludu», 27 липня 1947 р.; Arch. KW PZPR w Poznaniu, 1 (IV) 11, 1 (V) 12.

¹³ AZHP, 295/VII — 118; «Głos Ludu», 4 квітня 1948 р.

¹⁴ «Głos Ludu», 7 травня 1948 р.; Arch. KW PZPR w Krakowie, 1 (VIII) 113; Arch. KW PZPR w Warszawie, 1 (IV) 3, 1 (V) 8; AZHP, 295/IX — 92.

визначення народно-демократичного ладу і підкреслювалось, що влада «народної демократії — це революційний шлях соціалізму»¹⁵.

Резолюція Головної ради і декларація ЦВК свідчили, що керівництво ППС остаточно очистилось від нестійких елементів і твердо стало на ґрунт марксизму-ленінізму, як в питанні єдності робітничого руху, так і в питанні будівництва соціалістичного суспільства в країні.

Важливою віхою на шляху об'єднання зусиль робітничого класу і зміцнення диктатури пролетаріату був липневий (1948 р.) Пленум ЦК ППР, який розробив програмні положення майбутньої єдиної марксистсько-ленінської робітничої партії. Після цього розгорнулася кампанія очищення рядів цих партій від ворожих і кар'єристських елементів. Тільки восени 1948 р. з ППР було виключено 23 тис. (3%), а з ППС — 82 тис. чол. (18%)¹⁶.

Бойовим ядром майбутньої робітничої партії мала стати ППР, авангардна роль якої обумовлювалася, насамперед, її марксистсько-ленінською програмою, що передбачала задоволення корінних інтересів трудящих. Вона найпослідовніше боролася за згуртування всіх прогресивних сил країни, об'єднання політичних організацій робітничого класу, міцний союз з трудовим селянством.

На II з'їзді ППР, який відбувся 14 грудня 1948 р., наголошувалося, що об'єднання обох партій стало можливим завдяки розвінченню реформістської та націоналістичної ідеології ППС, завдяки перемозі ленінської ідеї союзу робітничого класу і трудового селянства, який став основою перемоги народної демократії в Польщі¹⁷. На Об'єднаному з'їзді ППР і ППС (15—21 грудня 1948 р.) була створена Польська об'єднана робітничая партія — єдина марксистсько-ленінська партія робітничого класу на шляху будівництва соціалізму.

Досвід боротьби польського робітничого класу і трудового селянства за встановлення і зміцнення народно-демократичного ладу переконливо свідчить, що без переходу політичної влади до рук робітничого класу, керованого партією комуністів, неможливе повалення й знищення експлуататорських класів і будівництво соціалізму. Встановлення диктатури пролетаріату в Польщі в формі народної демократії підтвердило ленінське положення, що при переході різних націй до соціалізму кожна з них внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, дасть величезне багатство і різноманітність політичних форм, «але суть буде при цьому неминуче одна: *диктатура пролетаріату*»¹⁸.

¹⁵ Uchwały Rady Naczelnej PPS, Deklaracja CKW PPS, Warszawa, 1948, стор. 17, 71.

¹⁶ N. Kołomiejczyk, B. Syzdek. Назв. праця, стор. 207.

¹⁷ «Głos Ludu», 15 грудня 1948 р.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 57; т. 25, стор. 373.

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Л. Г. ФЕДОРЕНКО

Формування нової соціалістичної інтелігенції є однією із загальних закономірностей соціалістичної революції та її складової частини — культурної революції, необхідним фактором побудови комуністичного суспільства. «Без поради, без керівної вказівки людей освічених, інтелігентів, спеціалістів,— писав В. І. Ленін,— обійтися не можна»¹. Це питання Володимир Ілліч вважав дуже важливим, особливо в перехідний період від капіталізму до комунізму². В капіталістичному суспільстві інтелігенція, вказував він, «займає своєрідне становище серед інших класів, примикаючи почасти до буржуазії щодо своїх зв'язків, поглядів та ін., почасти до найманих робітників, в міру того, як капіталізм все більше і більше віднімає самостійне становище у інтелігентів, перетворює його в залежного наймита, загрожує знизити його життєвий рівень»³. Наведена ленінська характеристика може бути застосована до всіх країн. Але по-різному виявляється в них соціальна двоїстість інтелігенції, тяжіння її до буржуазії чи до пролетаріату, співвідношення між прогресивними і реакційними силами. Все це залежить від конкретних історичних умов, рівня економіки, специфічних особливостей розвитку тієї чи іншої нації, що в свою чергу зумовлює особливості формування інтелігенції після соціалістичної революції.

Певною своєрідністю і складністю визначається розв'язання цієї проблеми в Польській Народній Республіці.

Буржуазно-поміщицька Польща була відсталою аграрною країною з незначною кількістю спеціалістів сільського господарства й промисловості. Основну масу старої польської інтелігенції становили вчителі, лікарі, юристи, економісти, митці, службовці державних установ. Великих втрат зазнала вона в період фашистської окупації, коли гітлерівці свідомо знищували польське населення, в тому числі інтелігенцію. Серед закатованих ними було 4 400 відомих вчених, артистів, художників, письменників та ін.⁴ Внаслідок масового терору загинуло також 30% всіх науковців, 39% лікарів, майже 25% вчителів початкових шкіл⁵. Як правило, це були кращі представники польського народу, борці проти фашизму, за національне визволення і соціальний прогрес країни. Культурне життя на окупованій території занепало.

Ці обставини, безумовно, ускладнювали процес формування соціалістичної інтелігенції в Польщі після встановлення нового ладу. Виникнення і розвиток її, як показав досвід СРСР і країн народної демократії, відбуваються переважно двома шляхами: один з них — залучення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 369.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 151.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 177.

⁴ J. Szafranski. Straty Polski w II wojnie światowej.— Straty wojenne Polski w latach 1939—1945, Poznań—Warszawa, 1960, стор. 38; Пятнадцатилетие Народной Польши, Варшава, 1959.

⁵ Ст. Добосевич. Развитие просвещения, Варшава, 1955, стор. 8.

до соціалістичного будівництва і перевиховання інтелігенції, що сформувалась за буржуазного ладу; другий — створення нової, головним чином із середовища робітничого класу і трудящего селянства, на основі широкої підготовки кадрів через вузи і технікуми, висування їх на керівну роботу. Таке завдання особливо гостро постало перед польським пролетаріатом та його партією. Глибоко розкриваючи соціально-політичну сутть диктатури пролетаріату, В. І. Ленін вказував, що це «...особлива форма класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (дрібна буржуазія, дрібні хазяйчики, селянство, інтелігенція і т. д.), або більшістю їх, союзу проти капіталу, союзу з метою цілковитого повалення капіталу, цілковитого придушення опору буржуазії і спроб реставрації з її боку, союзу з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму»⁶.

Цими ленінськими настановами керувались польські комуністи в політиці співробітництва з старими спеціалістами, більшість яких партія вважала союзниками робітничого класу, враховуючи разом з тим неоднорідність польської інтелігенції. Частина її (досить значна), раніше тісно зв'язана з буржуазним урядом і реакційними партіями, зайняла відверто ворожу позицію щодо народної влади, виступала проти нових соціально-економічних перетворень, прагнула до реставрації буржуазних відносин. Друга, переважаюча частина, свідомість якої формувалась роками в умовах буржуазної Польщі під сильним впливом антикомуністичної та націоналістичної ідеології, не могла відразу зрозуміти революційних змін і ставилася до них вичікувально.

Нарешті, представники прогресивних кіл, що згруппувались навколо лівих партій ще в довоєнний період і особливо в роки війни, без вагань приєднались до народного фронту, активно включились у боротьбу із залишками фашизму і реакції, за демократію і соціалізм. Хоч кількісно ця частина польської інтелігенції була невеликою, але її роль і значення зумовлювались передусім моральним престижем відомих передових діячів науки, літератури, мистецтва, таких, як вчений Я. Дембовський, письменники Я. Івашкевич, Л. Кручковський, Є. Путрамент та інші. Саме вони складали ядро нової соціалістичної інтелігенції, яка докорінно відрізнялась від буржуазної не тільки соціальним становищем і характером діяльності, але і своєю ідеологією.

У цих колах і знаходила підтримку Польська робітничая партія, коли згуртувала трудящих на боротьбу проти фашистських окупантів, за соціальне і національне визволення. У зверненні «До польської інтелігенції» (липень 1942 р.) ППР писала: «В єдиному національному фронті поруч з робітником і селянином повинна виступити польська інтелігенція. Від самої інтелігенції залежить, чи візьме вона належну участь у будівництві кращого завтра країни, чи буде плентатися в хвості доживаючого свій вік світу експлуатації і насильства»⁷.

Виховуючи її революційну свідомість, комуністи навіть в умовах фашистської окупації вели активну пропагандистську роботу, широко використовували з цієї метою нелегальні журнали «Пшелом», «Порадник освятові», «Реалізац'є», а також «інтелігентські клуби»⁸. В результаті вже на той час значна частина польської інтелігенції співробітничала з ППР у створенні антифашистського народного фронту, перших органів влади трудящих — Рад народових.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

⁷ W dziesiątą rocznicę powstania PPR, Materiały i dokumenty (styczeń 1942—grudzień 1948), Warszawa, 1952, стор. 58—59.

⁸ «Nowe drogi», 1962, № 1, стор. 30—33.

Долаючи антиінтелігентські погляди серед частини членів партії, I з'їзд ППР у грудні 1945 р. визначив політику партії щодо старої інтелігенції. У своєму виступі секретар ЦК ППР В. Гомулка вказував, що не можна негативно оцінювати її загалом, бо, крім інтелігенції, «яка тісно зв'язана з реакцією, з старим світом, є його ідеологічним мозком», існує найбільша група, нерішуча і незадоволена, «але по суті своїй не реакційна. Ми...» — заявив керівник польських комуністів, — повинні допомогти цій інтелігенції в подоланні її хитань»⁹. Ці настанови були відображені у прийнятих рішеннях.

На першому етапі розвитку народної демократії численні представники польської науки, культури, освіти не могли повністю усвідомити значення революційних перетворень і органічно сприйняти нові завдання, нові вимоги, поставлені життям. І це природно. В. І. Ленін вважав наївним припущення, що наступного ж дня після перемоги пролетаріату інтелігенція стане комуністичною. Він підкреслював, що буржуазні спеціалісти повинні пережити внутрішню ломку, перш ніж вони будуть служити пролетаріату, народові¹⁰.

На заклик ППР і партій, що співробітничали з нею, відгукнувшись уже в перші роки народної влади технічна інтелігенція. Численні наради партійних комітетів з її представниками, значна індивідуальна робота, поліпшення матеріальних і побутових умов для спеціалістів сприяли тому, що більшість старої технічної інтелігенції була залучена до соціалістичного будівництва.

Проте наявних кадрів не вистачало, а підготовка нових вимагала участі в цій справі старої польської професури, вчителів. Лише в результаті великих зусиль ППР і народного уряду вдалося подолати упередження цієї частини інтелігенції до співробітництва з новою владою у підготовці спеціалістів для народного господарства, в розв'язанні актуальних наукових завдань в інтересах соціалізму.

Беручи до уваги те, що командні висоти — в руках диктатури пролетаріату, В. Гомулка говорив про численні засоби впливу на стару інтелігенцію з метою запобігти проведенню реакційної діяльності¹¹. Одним з таких засобів I з'їзд ППР вважав посилення виховної роботи серед шкільної і студентської молоді. «Якщо будемо мати міцну опору серед молоді, — вказував В. Гомулка, — вона допоможе впливати на професорів»¹².

Партія здійснювала цю програму в умовах гострої класової боротьби. Частина спеціалістів вороже ставилась до народного устрою, саботувала його заходи. Для дезорганізації планового господарства країни буржуазія намагалася використати ряд старих економістів, що працювали в державних планових органах. Націоналістичні й реакційні елементи не зупинялись навіть перед кривавим терором, щоб залякати маси, зірвати соціалістичне будівництво в країні. Протягом 1945—1948 рр. вони вчинили 30 тис. нападів на комуністів і співчуваючих їм, закатували 16 тис. чол.¹³.

Вороги соціалістичного шляху розвитку спиралися в цей час ще на досить сильну економічну базу. В 1946 р. у Польщі діяла значна кількість приватних промислових підприємств, де працювало 300 тис. робітників. У промисловості державний сектор давав 76% продукції,

⁹ Wł. Gomułka. Artykuły i przemówienia, t. 1, Warszawa, 1962, с. 531—532.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 152—153.

¹¹ Wł. Gomułka. Назв. праця, т. 1, стор. 531—532.

¹² Там же, стор. 533.

¹³ J. Borkowski. Walka polityczna w Polsce w latach 1945—1948. — Z najnowszych dziejów Polski 1939—1947, Warszawa, 1961, стор. 425.

приватний — 20%, а в таких галузях економіки, як торгівля, сільське господарство, останній все ще переважав ¹⁴.

Довгий час реакційні кола мали і своє політичне угруповання — «Польське стронніцтво людове» (ПСЛ), керівник якого С. Міколайчик (колишній прем'єр польського еміграційного уряду в Лондоні) входив до складу Тимчасового уряду. Ворожі елементи всіма силами намагались перешкодити соціально-економічним перетворенням у країні, спекулюючи на труднощах цього періоду, вносячи дезорганізацію в ряди старої інтелігенції. В друкованих органах ПСЛ типовою рисою польського національного характеру проголошувався індивідуалізм, який нібито має знайти свій вираз у приватній господарській діяльності, а це неможливо в умовах соціалізму. Така пропаганда ускладнювала масово-політичну роботу комуністів.

Досить значним був вплив ПСЛ у перші роки народної влади серед учительства. Партія протидіяла спробам дезорієнтувати широкі кола вчителів і доклала зусиль, щоб залучити їх до роботи в новій, народній школі. «Якщо ми приділимо цьому завданню належну увагу, — говорив В. Гомулка, — то виростемо самі як партія» ¹⁵.

Вже в перші дні серпня 1944 р. представники Відділу народної освіти, створеного при Польському Комітеті Національного Визволення, почали переговори з керівниками місцевих організацій Спілки польських вчителів у визволених районах про їх співробітництво з демократичним табором. А проголошена в травні 1945 р. Декларація про співробітництво з Тимчасовим урядом ¹⁶ була першою важливою ідеологічною перемогою партії у завоюванні старої інтелігенції.

Але педагогічних кадрів все ще бракувало. В 1945 р. не вистачало 10 тис. вчителів початкових шкіл, а в наступному році, коли було додатково відкрито значну кількість учбових закладів, ця цифра зросла ще на 5 тис. Крім того, в школах працювало майже стільки ж вчителів, які не мали відповідної освіти ¹⁷.

Саме тому з перших днів після визволення від фашистської окупації партія і народний уряд приділили багато уваги підготовці працівників освіти. З метою прискорити цей процес було зменшено строки навчання в педагогічних ліцеях з трьох до двох років, організовано тримісячні курси для тих, хто мав середню освіту, а також курси підвищення кваліфікації, які протягом 1947—1948 рр. закінчили 20 тис. педагогів ¹⁸. Народна влада значно поліпшила матеріальні умови вчителів, з 1948 р. кілька разів підвищувала їх заробітну плату, яка вже в 1949 р. зросла в 2 з лишком рази порівняно з довоєнним періодом ¹⁹.

У своїй політиці в галузі освіти ППР виходила з того, що перебування школи на новій, соціалістичній основі може бути здійснена успішно тоді, коли учительська маса зрозуміє історичне значення перемоги революції, прийметься ідеєю соціалізму, активно сприятиме будівництву вільного від експлуатації суспільства. Як вказував В. І. Ленін, завдання нової педагогіки — пов'язати діяльність вчителів з завданням соціалістичної організації суспільства ²⁰.

Використовуючи досвід Радянської держави, спираючись на ленінську теорію культурної революції, польські комуністи проводили ве-

¹⁴ W. Bieńkowski. Nauka w Polsce współczesnej, Warszawa, 1948, стор. 150—151.

¹⁵ Wł. Gomułka. Назв. праця, т. 1, стор. 533.

¹⁶ J. Jakubowski. Odbudowa i reforma szkolnictwa polskiego. — Z dziejów Polski Ludowej, Warszawa, 1966.

¹⁷ Kultura Polski Ludowej, Warszawa, 1966, стор. 368.

¹⁸ Z dziejów Polski Ludowej, стор. 222.

¹⁹ «Trybuna Ludu», 4 січня 1949 р.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 400.

лику ідейно-виховну роботу серед шкільних працівників, залучали їх до лав партії, авторитет якої дедалі зростав. Якщо в 1946 р. серед членів ППР було лише 889 вчителів (близько 1% всіх цих кадрів), то в 1948 р. — 8170 (8,6%)²¹. «Завоювання цього загону інтелігенції для робітничого класу, для партії є необхідним і можливим», — вказувалось у відповідній постанові ЦК ППР²².

Важливою подією було прийняття Сеймом ПНР в 1956 р. спеціальної постанови про права і обов'язки вчителів. Все це сприяло тому, що вже в 1958 р., виступаючи на загальнопольській нараді працівників освіти, В. Гомулка мав підстави сказати: «Вчителі — це велика, віддана народові армія трудової інтелігенції»²³.

Вирішальна роль в ідейно-виховній роботі серед інтелігенції належала партійним організаціям, комуністам. У 1944 р. була створена Центральна партійна школа, яка з 1948 по 1957 р. підготувала і випустила понад півтори тисячі слухачів. Відкриту в 1960 р. Вищу школу суспільних наук протягом семи років закінчило 280 висококваліфікованих ідеологічних працівників. В країні діяла широка мережа політичних семінарів і гуртків. Партійним навчанням у 1945—1948 рр. було охоплено 150 тис. чол²⁴.

Для посилення свого впливу на інтелігенцію партія доручала комуністам керівництво найскладнішими ділянками господарського і культурного будівництва. Так, у 1948 р. 17,7% директорів гімназій були членами ППР, 22% — членами Польської соціалістичної партії (ППС); серед начальників шкільних відділів 44,2% належали до ППР і 23,4 — до ППС²⁵.

Велика увага приділялась поширенню і популяризації творів класиків марксизму-ленізму. В перші роки народної влади в країні почали перекладатись на польську мову і видаватись праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Протягом 1948—1950 рр. вийшло 1956 назв книг основоположників наукового комунізму загальним тиражем 10,8 млн. примірників²⁶.

З метою дальшого поглиблення пропаганди марксистсько-ленінських ідей ЦК ППР у січні 1946 р. прийняв постанову про створення наукового журналу для інтелігенції. «Журнал повинен підтверджувати творчий характер марксистського світогляду..., концентрувати увагу на конкретних, актуальних завданнях..., проводити атеїстичну пропаганду», — підкреслювалось в цій постанові²⁷. Таким виданням стала «Вспулчесна мисль», перший номер якої вийшов у липні 1946 р.

Значний ідеологічний вплив на польську інтелігенцію, особливо на творчу, справив журнал «Кузьніца». Він видавався з червня 1945 р. до 1950 р. групою літераторів — членів ППР і співчуваючих партії. До складу цієї групи входили С. Налковська, А. Добровольський, К. Брандис та інші видатні публіцисти і письменники, які виступали на захист нового суспільного ладу, проти реакції (зокрема діячів ПСЛ), боролись за революційне мистецтво. В дискусіях, організованих журналом, підкреслювалась відповідальність письменника перед народом, необхідність тісного зв'язку художньої творчості з життям, лунали заклики брати участь у суспільній боротьбі на боці прогресивних сил. Передові

²¹ PPR w liczbach od I do II zjazdu, Warszawa, 1959, стор. 24.

²² PPR. Rezolucji i odezwy, instrukcji i okólniki Komitetu Centralnego, VIII. 1944—XII. 1945, Warszawa, 1959, стор. 201.

²³ В. Гомулка. Статті и речи, М., 1959, стор. 178.

²⁴ PPR w walce o niepodległość i władze ludu, Warszawa, 1963, стор. 389.

²⁵ Partia w cyfrach od I do II zjazdu. 1945—1948, Warszawa, 1949, стор. 144.

²⁶ A. Bromberg. Książki i wydawcy, Warszawa, 1948, стор. 80—81.

²⁷ Rezolucji i odezwy, instrukcji i okólniki KC, I. 1946—I. 1947, Warszawa, 1961, стор. 17.

митці гостро полемізували з прихильниками фідеїстично-ідеалістичних літературних концепцій, що проголошувалися католицькими публіцистами на сторінках журналів «Тигоднік повшехни», «Дзісь і ютро».

Все це сприяло тому, що значна частина інтелігенції поступово оволодівала марксистсько-ленінською ідеологією. Багато відомих вчених і діячів мистецтва прийшли до марксизму і успішно застосовують його методологію у своїй спеціальній діяльності. Але необхідною умовою повного ідеологічного переродження старих спеціалістів є практика соціалістичного будівництва. Великий вплив на їх свідомість справляють успіхи в розвитку народного господарства і культури, їх особиста участь у побудові нового суспільства. Старі спеціалісти, вчить В. І. Ленін, побачивши на практиці успіхи пролетаріату, «будуть переможені морально, а не тільки політично відсічені від буржуазії»²⁸. Рухаючись вперед науку і мистецтво, вони на власному досвіді переконуються у вірності шляху, яким іде їх країна.

Вже протягом першого десятиріччя народної влади відбулися істотні зміни в поглядах польських вчених. «Все більша частина інтелігенції розуміє, що народна демократія створила всі умови для реалізації її історичної місії — служіння широким народним масам, служіння робітничому класу і селянству», — відзначала у своєму виступі на I з'їзді ПОРП Г. Бобінська²⁹.

Чимало наукових працівників пов'язали свої дослідження з виробничою практикою, з раціоналізаторським рухом серед робітників. Творче співробітництво науковців і колективів промислових підприємств рік у рік зростало й міцніло³⁰.

Великою подією в культурному житті країни було створення у 1951 р. Польської Академії наук, яка стала здійснювати керівництво всіма галузями знань і об'єднала у своєму складі 150 видатних вчених.

Ленінська політика ідейного виховання інтелігенції була випробувана під час розгорнутої боротьби проти ревізіонізму в Польщі у середині 50-х років. На III з'їзді ПОРП відзначалось, що в країні «поряд з великим інтелектуальним піднесенням в останні роки спостерігається негативне явище — посилений тиск буржуазної ідеології і різних течій буржуазної думки»³¹. Цей вплив позначився в галузі соціології, особливо в дослідженнях, присвячених класам і класовій боротьбі, місцю і ролі інтелігенції, зокрема нової, що сформувалась за народно-демократичного ладу. Ревізіоністи зводили наклеп на неї, звинувачуючи в «неосвіченості», «інтелектуальній деградації», перетворенні у клас бюрократії³². Вони дезорієнтували деякі групи польських письменників, представників мистецтва.

З ініціативи ПОРП протягом кількох років відбувалась широка дискусія з цих питань, яка мала своєю метою дати відсіч немарксистським поглядам. Орган ЦК ПОРП «Трибуна люду» різко засудив буржуазно-ревізіоністські спроби опорочити кадри пролетарської інтелігенції, підірвати її авторитет³³.

В наступні роки партія неухильно проводила курс на подолання антисоціалістичних сил, що знайшло вираз у рішеннях ЦК, постанові V з'їзду ПОРП. Зокрема на VII Пленумі ЦК вказувалось, що не мож-

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 152.

²⁹ «Трибуна Люду», 19 грудня 1948 р.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 255, арк. 84—85; Ст. Добосєвич. Назв. праця, стор. 29.

³¹ III съезд ПОРП. Материалы и документы, Варшава, 1959, стор. 77.

³² А. И. Арнольдov. Социализм и культура, М., 1962, стор. 130.

³³ «Трибуна Люду», 14 квітня 1957 р.

на протиставляти робітничий клас та інтелігенцію, заперечувати роль останньої в створенні нового ладу³⁴.

Викриття антимарксистських концепцій, рішуча і послідовна позиція польських комуністів у боротьбі з ревізіонізмом сприяли формуванню соціалістичної свідомості у польської інтелігенції, ширшому залученню її до соціалістичного будівництва.

Величезне значення в ідеологічному, а також в політичному переозброєнні старих спеціалістів мало створення нової інтелігенції з рядів робітничого класу і селянства. В. І. Ленін з перших днів Жовтневої революції пропонував широко висувати грамотних робітників на керівні посади, навчати їх на курсах, готуючи кадри для всіх галузей народного господарства і культури. Цими принципами керувались партія і народний уряд Польщі. Тільки протягом перших трьох років керівні пости в промисловості очолили 13 тис. робітників. Понад 250 з них стали директорами фабрик і великих промислових об'єднань, близько 400 виконували функції вищого технічного нагляду³⁵. Ці люди впливали на стару інтелігенцію своїм революційним ентузіазмом, передовим світоглядом, відданістю народові, партії, державі.

Одночасно велика увага приділялась підготовці висококваліфікованих кадрів спеціалістів через вузи і технікуми *. В 1945 р. були відкриті всі вищі учбові заклади довоєнного періоду (32), а також нові: університет, політехнічний інститут, центральна торгова школа — в Лодзі, політехнічний інститут у Глівіцах, університет в Торуні й ряд інших³⁶. Зараз в ПНР працює 76 вищих учбових закладів, в 2,5 раза більше, ніж до війни. В 1967/68 навчальному році в них проходило курс у 6 разів більше студентів, ніж у 1937/38 році³⁷.

Завдання соціалістичного будівництва вимагали докорінної перебудови вищої школи на новій, революційній основі. Цей процес ішов у напрямі її демократизації: зміни соціального складу студентів; очищення від реакційно настроєних, ворожих народові професорів і викладачів, залучення на їх місце прогресивних вчених; побудови навчальних програм в дусі діалектико-матеріалістичного світогляду, з урахуванням новітніх досягнень світової науки і техніки; тісного зв'язку теорії з життям, з практикою соціалістичного будівництва.

Було відкрито широкий доступ до школи дітям трудящих, чому сприяв ряд здійснених народною владою заходів (демократизація системи народної освіти і збільшення кількості учбових закладів, ліквідація плати за навчання, матеріальне забезпечення та ін.). Значну роль відіграє і нова шкільна реформа, що зараз успішно проводиться в країні.

Народна держава піклується про поліпшення становища студентів. Так, близько половини з них у 1967/68 навчальному році одержували стипендії. Крім державних, з 1960 р. введені так звані фондові стипендії, що виплачуються установами і підприємствами, зацікавленими у підготовці кадрів. В минулому навчальному році їх отримувало 11 980 студентів, 1940 чол. мали наукові стипендії³⁸. Значно зросла кількість

³⁴ «Правда», 28 жовтня 1956 р.

³⁵ «Trybuna Ludu», 8 січня 1949 р.

* Наведені тут і далі конкретні дані ілюструють процес поповнення інтелігенції через систему вищої школи.

³⁶ Польща в цифрах. 1944—1964, Варшава, 1964, стор. 101; Ст. Добосевич. Назв. праця, стор. 12.

³⁷ Rocznik statystyczny. 1967, Warszawa, 1967, стор. 430.

³⁸ A. Swiecki. Oświata i szkolnictwo w Polsce Ludowej, Warszawa, 1968, стор. 95.

студентських гуртожитків³⁹. Асигнування держави на матеріальну і соціальну допомогу студентам складали тільки в 1967 р. 1113 млн. злотих⁴⁰.

В результаті політики партії та уряду Народної Польщі в галузі освіти докорінно змінився соціальний склад студентів вузів. Якщо в 1939 р. вихідців з робітників і селян було серед них близько 15% (переважно діти заможних селян), то зараз — 45—50%⁴¹. Ці зміни за станом на 1965/66 навчальний рік ілюструє наведена таблиця:

	Денне навчання		Вечірнє навчання		Заочне навчання	
	кількість	в %	кількість	в %	кількість	в %
Всіх студентів вищих шкіл	152 362	100	28 315	100	58 202	100
з них:						
робітників	41 462	27,2	15 909	56,2	27 337	47,0
селян	25 947	17,0	5 915	20,9	17 981	30,9
розумових прац.	76 738	50,4	6 178	21,8	11 715	20,2
ремісників	—	4,4	284	1,0	874	
інших	—	1,0	29	0,1	245	0,4

У 1968/69 навчальному році тільки на денне навчання у вузи Польщі було прийнято 50,5% робітниче-селянської молоді, на 8,5% більше, ніж у попередньому році⁴². Отже, кадри польської інтелігенції рік у рік поповнюються за рахунок представників двох основних класів суспільства.

Велику роль у підготовці кваліфікованих працівників з середовища робітничого класу і селянства відіграє вечірнє і заочне навчання, яке набуває все більшого розвитку. Якщо в 1949/50 р. на вечірніх і заочних відділах навчалось лише 1,21% загальної кількості студентів, то в 1963/64 р. — 38,1%. Процент слухачів у цій мережі має зростати й далі, щоб задовольнити потреби народного господарства в спеціалістах⁴³.

Змінився характер освіти також за її профілями. Якщо до війни основна маса польського студентства спеціалізувалася в галузі гуманітарних наук, особливо юридичних, то тепер вища школа стала ближче до запитів соціалістичної промисловості й сільського господарства. В зв'язку з цим значно збільшилася кількість технічних та економічних учбових закладів, зокрема політехнічних інститутів⁴⁴. Якщо до війни в країні були лише медичні відділи при університетах, то нині Народна Польща має 10 медичних академій⁴⁵. Поліпшився і територіальний розподіл вузів, що раніше зосереджувались тільки в 7 найбільших центрах країни, а тепер вони є в 20 містах⁴⁶.

Кількість студентів, що оволодівали технічними спеціальностями, порівняно з 1937/38 роками зросла в 14 разів (з 7,6 тис. до 104,3 тис. чол.)⁴⁷. За час існування народної влади було підготовлено десятки тисяч спеціалістів промисловості й сільського господарства⁴⁸.

³⁹ Rocznik statystyczny. 1966, Warszawa, 1966, стор. 448; A. Swiecki. Назв. праця, стор. 96.

⁴⁰ A. Swiecki. Назв. праця, стор. 96.

⁴¹ «Вестник высшей школы», 1964, № 7, стор. 86.

⁴² A. Swiecki. Назв. праця, стор. 115.

⁴³ Kultura Polski Ludowej, стор. 398.

⁴⁴ Там же, стор. 384.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Rocznik statystyczny. 1966, стор. 433.

⁴⁷ V zjazd PZPR. Podstawowe materiały i dokumenty, Warszawa, 1968, стор. 142.

⁴⁸ Rocznik statystyczny, 1966, стор. 431

Все це привело до значних змін у професійній структурі польської інтелігенції на користь технічної, що мало велике суспільне значення. Технічна інтелігенція внаслідок своєї ролі в процесі виробництва найближче стоїть до робітничого класу. Вона, як підкреслював В. Гомулка на нараді партійного активу Варшави в березні 1968 р., «найглибше розуміє дійсні турботи і потреби нашої країни..., найміцніше зв'язана з соціалізмом»⁴⁹.

Серйозна увага водночас приділялась підготовці наукових кадрів. Якщо довоєнна Польща мала близько 3 тис. науковців, то зараз лише в вузах їх налічується 19 тис. Більше тисячі спеціалістів працює у відділеннях ПАН, науково-дослідних інститутах, яких у буржуазній Польщі не було⁵⁰.

Успішно вирішується в країні проблема сільської інтелігенції. За роки народної влади вона виросла якісно і кількісно. В 1961 р. на селі працювало 250 тис. спеціалістів з вищою і середньою освітою⁵¹, в 6 разів більше, ніж у 1937 р. Це агрономи, зоотехніки, інженери, механізатори, ціла армія вчителів, лікарів⁵². Відповідно до потреб сільського господарства в ПНР розширюється мережа вузів цього профілю. Якщо напередодні війни була лише Головна сільськогосподарська школа у Варшаві, то сьогодні діє 7 таких закладів.

Реформа вищої школи, що зараз успішно здійснюється у Польщі, охоплює як структуру вузів, так і зміст навчально-виховного процесу. Удосконалюються програми в інтересах посилення ідейно-виховної діяльності у вузах, підвищення політичної свідомості студентів. Цьому надається особливої ваги. З огляду на вирішальне значення марксистсько-ленінської теорії у вихованні молоді в соціалістичному дусі, у всіх вузах країни з 1962/63 навчального року введено курс марксистської філософії і політичної економії, а з 1964/65 р.— викладання основ політичних знань.

Проте, як показали антиурядові, антисоціалістичні виступи підбурюваних ревізійністськими елементами студентів Варшави в березні 1968 р., ідеологічна робота у вузах ще не відповідала поставленим вимогам. Вказуючи на це, партія при одностайній підтримці робітничого класу, селянства і трудової інтелігенції Польщі дала рішучу відсіч ворожим вилазкам. V з'їзд ПОРП, що відбувся у листопаді 1968 р., закликав підняти рівень роботи вузівських партійних і молодіжних організацій, професорсько-викладацьких колективів. В його рішеннях підкреслювалося, що «завданням вищої школи... є належна підготовка студентів до суспільного життя як свідомих, ідейно загартованих громадян Народної Польщі»⁵³.

Швидкій відбудові і наступному бурхливому розвитку вищої освіти в ПНР сприяла всебічна допомога Радянського Союзу. Багато радянських науковців і викладачів брали участь у семінарах, конференціях, організовуваних у польських вузах, ділилися своїм досвідом, давали консультації, розповідали про освітню справу в СРСР тощо⁵⁴. Чимало поляків проходили практику в учбових закладах нашої країни. За період 1955—1964 рр. радянські дипломи одержали 2204 польських студентів та 256 аспірантів⁵⁵.

⁴⁹ «Правда», 23 березня 1968 р.

⁵⁰ «Trybuna Ludu», 10 жовтня 1966 р.

⁵¹ B. Gołębiewski. Kultura i życie społeczne wsi, Warszawa, 1964, стор. 121.

⁵² Там же, стор. 122; «Nowa kultura», 27 серпня 1961 р.

⁵³ V zjazd PZPR. Podstawowe materiały i dokumenty, стор. 128.

⁵⁴ Г. Голянський. Высшее образование в ПНР.— «Вестник высшей школы», 1964, № 7.

⁵⁵ «Trybuna Ludu», 28 вересня 1967 р.

Тісна дружба і співробітництво зв'язують численні вузи обох країн, наприклад, Люблінський і Львівський, Київський і Краківський університети та ін. Польські і радянські вчені активно співробітничали на різноманітних з'їздах і конференціях, що проводяться в ПНР та в СРСР. Традицією став взаємообмін дослідних інститутів стажерами. У 1963—1966 рр. стажування в СРСР проходило 700 наукових працівників з Польщі ⁵⁶.

В ході соціалістичного будівництва в Польщі сформувалась нова, народна інтелігенція. За період 1945—1968 рр. польські вузи закінчило 453 тис. чол., майже у 5 разів більше, ніж за 1919—1939 рр. Близько 90% спеціалістів здобули вищу освіту за роки народної влади. Сучасна польська інтелігенція органічно зв'язана з робітничим класом і трудовим селянством: 35% становлять вихідці з робітників, 20% — із селян. Таким чином, більше половини інтелігенції країни походить з трудового народу ⁵⁷. Про її тісний зв'язок з партією робітничого класу свідчить те, що членом ПОРП є кожний третій інженер і технік, кожний другий вчитель, кожний шостий лікар. Тільки за час від IV до V з'їзду ПОРП до її лав прийнято тисячі працівників різних галузей народного господарства, представників освіти і науки ⁵⁸.

Нова польська інтелігенція разом з робітничим класом і селянством є активним будівником соціалістичної економіки і культури країни, «вона всіма своїми прагненнями і інтересами зв'язана з соціалістичним ладом, якому служить своїми здібностями, творчою думкою і працею» ⁵⁹.

⁵⁶ «Trybuna Ludu», 28 вересня 1967 р.

⁵⁷ V zjazd PZPR. Podstawowe materiały i dokumenty, стор. 142.

⁵⁸ Там же, стор. 176.

⁵⁹ Там же, стор. 21.

У березні ц. р. минуло 90 років від дня народження Якова Станіславовича Ганецького, який понад два десятиріччя був добре знайомий з Володимиром Іллічем, працював під його безпосереднім керівництвом, перебував з ним у дружніх стосунках.

Я. С. Ганецький народився 15 березня 1879 р. у досить заможній родині у Варшаві. Проте вже 17-річним юнаком він назавжди порвав з буржуазними поглядами і традиціями своїх батьків, вступив до Соціал-демократії Королівства Польського (СДКП і Л) — бойової марксистської партії польського пролетаріату. Після закінчення гімназії він вчився в Берлінському, Гейдельберзькому і Цюрихському університетах¹, але напружена партійна робота перешкодила йому здобути вищу освіту.

Через багато років Яків Станіславович писав про цей період життя: «Доводилось ховатися не тільки від охранки, а й від батьків, щоб позбавити їх хвилювань, а себе — сімейних драм... Батьки були впевнені, що я роз'їжджаю по чудових швейцарських озерах, звідки вони систематично одержували від мене листи, заздалегідь мною написані і залишені товаришам для відправки»².

Починаючи з кінця минулого століття, Ганецький стає видатним діячем польського робітничого руху, бере участь в IV, V і VI з'їздах Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, протягом 1903—1909 рр. обирається членом її керівного органу — Головного правління³. В період першої російської революції він разом із Ф. Е. Дзержинським, з яким його єднали теплі приятельські відносини, очолює антиурядові виступи у Варшаві.

Царські власті переслідують Ганецького. З 1902 р. по 1907 р. його чотири рази заарештовують і кидають в горезвісний Х павільйон Варшавської цитаделі, а згодом відправляють на заслання у Вятську, а потім — Оренбурзьку губернію, але майже звідусіль він втікає⁴. Яків Станіславович влаштувався втечі з в'язниць і заслання також іншим революціонерам. Так, за дорученням партії він організував звільнення з Варшавської тюрми видатних діячів польського і німецького робітничого руху Рози Люксембург і Яна Тишка⁵. Іншого разу, підкупивши жандармів, він знищив усі речові докази, які компрометували відомих польських революціонерів Адольфа Варського, Юліана Мархлевського і Броніслава Бесоловського.

Яків Станіславович активно діяв не тільки в польському, а й у російському революційному русі. 1903 р. як представник польських соціал-демократів він брав участь у II з'їзді РСДРП, де вперше зустрівся з

¹ Большая Советская Энциклопедия, т. 51, стор. 74.

² Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат, т. 41, ч. 1 (без року видання), ствп. 99.

³ Советская Историческая Энциклопедия, т. 4, ствп. 96.

⁴ Rozalia Jerzmołajewa. Jakub Hanecki. — «Z pola walki», 1962, № 2, стор. 174—180.

⁵ Р. А. Ермолаева. Яков Станиславович Ганецкий (К 85-летию со дня рождения) — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 3, стор. 97.

В. І. Леніним ⁶, був делегатом IV з'їзду РСДРП (1906 р.) у Стокгольмі. З'їзд ухвалив постанову про організаційне об'єднання Соціал-демократії Королівства Польського і Литви з Російською соціал-демократичною робітничою партією. На V з'їзді партії (1907 р.) його заочно обрали кандидатом у члени Центрального Комітету РСДРП, оскільки в цей час Ганецький перебував у царській в'язниці.

Вирвавшись на волю, Яків Станіславович з головою поринає у вир політичного життя партії. У грудні 1908 р. він як член ЦК бере участь у роботі П'ятої загальноросійської конференції РСДРП у Парижі, в 1910 р. — у пленумі ЦК РСДРП, в засіданнях Російського бюро ЦК і в партійних конференціях РСДРП і скрізь він цілком підтримує більшовицьку платформу. Ганецький кілька разів в цей період виїжджав з-за кордону до Петербурга і Москви, всіляко сприяв зусиллям Володимира Ілліча створити працездатний більшовицький ЦК РСДРП у Росії ⁷.

В цей період становище в середині Соціал-демократії Королівства Польського і Литви ускладнилося. В ній між двома групами виникли незгоди, викликані тим, що Головне правління на чолі з Тишком, яке перебувало за кордоном, в недостатній мірі рахувалося з думкою провідних партійних організацій у Королівстві Польському, а також тим, що в партії існували різні погляди з приводу деяких тактичних питань. В зв'язку з цим Ганецький навесні 1909 р. вийшов зі складу Головного правління (по польськи «зажонду») СДКПІЛ.

Невдовзі ці незгоди настільки загострилися, що в 1911 р. призвели до фактичного розколу польської соціал-демократії на дві фракції. Одну з них становили так звані «зажондівці», а другу — так звані «розламівці» (від польського слова «розлам», тобто розкол) ⁸. Одним з керівників останніх був Ганецький. Як згадувала Н. К. Крупська, довідавшись від Якова Станіславовича та від інших польських товаришів про подробиці розколу, В. І. Ленін став на бік «розламівців», яких він всіляко підтримував ⁹.

У 1912—1914 рр. Яків Станіславович працював у Кракові поруч з Володимиром Іллічем. Тут він ще більше зблизився з Іллічем. Цьому сприяла їхня спільна боротьба за партію, проти меншовиків, ліквідаторів, одзовістів та інших ворогів робітничого класу ¹⁰. Разом з іншими представниками «розламівців» Яків Станіславович брав участь у Поронінській нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками ¹¹, їздив на Базельський конгрес II Інтернаціоналу і на Брюссельську нараду, скликану Міжнародним соціалістичним бюро ¹², організовував видання в Петербурзі польської соціал-демократичної газети «Нова Трибуна» ¹³.

Коли в перші дні світової імперіалістичної війни австрійська поліція заарештувала В. І. Леніна по безглуздому підозрінню в шпигунстві на користь царської Росії і кинула в Новотарзьку тюрму, Ганецький в день обшуку на квартирі Ульянових дав негайно телеграму соціал-де-

⁶ А. Г. Шевелев. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг., К., 1966, стор. 39—40.

⁷ Р. А. Ермолаева. Яков Станиславович Ганецкий, стор. 96—97.

⁸ Historia polskiego ruchu robotniczego, 1864—1964, t. I, 1864—1939, Warszawa, 1967, стор. 196—197.

⁹ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 189—190.

¹⁰ Walentyna Najdus. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku pomocy dla więźniów politycznych, Kraków, 1965, стор. 45—48.

¹¹ А. М. Володарская. Ленин и партия в годы назревания революционного кризиса, 1913—1914, М., 1960, стор. 189.

¹² Р. А. Ермолаева. В. И. Ленин и польская революционная социал-демократия в 1912—1914 годах. — «Новая и новейшая история», 1960, № 3, стор. 86.

¹³ Ф. Н. Петров. Солдат революции (К 85-летию Я. С. Ганецкого), «Правда», 16 березня 1964 р.

мократичному депутатові Зигмунту Мареку, а наступного дня, як писала в своїх спогадах Н. К. Крупська, «найняв якусь гарбу і в ній добрався до Нового Тарга, добився побачення з окружним начальником — імператорсько-королівським старостою, наскандалив там, розповів, що Ілліч — член Міжнародного соціалістичного бюро, людина, за яку заступатимуться, за життя якої доведеться відповідати, бачив судового слідчого, також розповів йому, хто Ілліч, і дістав для мене дозвіл на побачення на другий же день»¹⁴.

Як відомо, 19 серпня 1914 р. власті були змушені випустити В. І. Леніна на волю, який з допомогою Ганецького добився дозволу на виїзд у Швейцарію.

Коли в 1915 р. у швейцарському селі Ціммервальді зібралася з ініціативи В. І. Леніна конференція лівих, інтернаціоналістських сил з європейських соціал-демократичних партій, які не могли примиритися із зрадницькою роллю правих лідерів II Інтернаціоналу, Ганецький в числі інших діячів підписав маніфест Ціммервальдської конференції¹⁵, хоча на ній він й не був присутній через паспортні труднощі.

1916—1917 рр. Ганецький жив у Швеції, де разом з О. М. Коллонтай, Є. Б. Бош та іншими більшовиками, які тимчасово проживали там, він установив зв'язок з більшовицьким центром у Швейцарії. Через Ганецького були переслані в Росію ленінські «Листи з далека».

Яків Станіславович відіграв виняткову роль в організації повернення В. І. Леніна з еміграції на Батьківщину після Лютневої революції. Із запропонованих ним кількох варіантів Бюро ЦК більшовицької партії й особисто Володимир Ілліч схвалили план, який передбачав повернення через Німеччину і Швецію в обмін на німців, інтернованих у Росії¹⁶. Ганецький ввійшов до складу Закордонного бюро ЦК РСДРП, створеного в Стокгольмі за пропозицією В. І. Леніна під час його повернення в Росію¹⁷.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Ганецький їде в Росію і включається в державну діяльність. З перших же днів Радянської влади він став членом колегії Наркомату фінансів, потім керуючим Народним банком країни¹⁸. Згодом з ініціативи Володимира Ілліча Якова Станіславовича було введено до складу Центроспівки, яка мала своєю метою залучити трудяще селянство на бік соціалізму. Згодом він був членом колегії Наркомату зовнішньої торгівлі (а потім просто торгівлі) Радянського Союзу, відповідав перед урядом за надання іноземцям концесій. Протягом кількох років він виконував обов'язки члена президії Вищої Ради народного господарства Російської Федерації¹⁹.

Поряд з цим Яків Станіславович вів велику дипломатичну роботу. Він був членом делегацій, які в різні часи вели переговори з урядами Фінляндії, Німеччини, Польщі, Туреччини, працював на посту повноважного і торговельного представника Країни Рад у Латвії²⁰.

¹⁴ Н. К. Крупська. Назв. праця, стор. 220.

¹⁵ Ф. Н. Петров. Назв. праця.

¹⁶ Я. Ганецький. Від лютого до Жовтня.— Спогади про Володимира Ілліча Леніна, ч. I, К., 1959, стор. 483—490.

¹⁷ Н. Е. Королев. Ленин и международное рабочее движение, 1914—1918, М., 1968, стор. 217—218; С. Дзержинская. Путь революционера (К 85-летию со дня рождения Я. С. Ганецкого).— «Известия», 15 березня 1964 р.

¹⁸ Я. С. Ганецкий. Работа в «Народном банке».— «Кредит и хозяйство», 1927, № 10—11, стор. 89—98.

¹⁹ Rozalia Jeremolajewa. Назв. праця, стор. 190—192.

²⁰ Książka polaków uczestników rewolucji Październikowej, 1917—1920, Biografie, Warszawa, 1967, стор. 304.

Я. С. Ганецький провів значну роботу по розшуку ленінського архіву, залишеного в 1914 р. у Західній Галичині. Він у 1924 і 1933 рр. очолював спеціальні місії, відряджені в Польщу за дорогоцінним скарбом, де вдалося розшукати частину рукописів і бібліотеки В. І. Леніна²¹.

Яків Станіславович написав кілька спогадів про В. І. Леніна, він закликав усіх, кому пощастило працювати з Володимиром Іллічем, розшукати й зібрати ленінські документи. «Необхідно ще і ще раз поставити всім нам в обов'язок,— писав Ганецький,— поширити в своїх архівах і розшукати письмові іллічевські документи, згадати свої зустрічі і розмови з Іллічем і все це записати. Ми повинні передати історії, новим поколінням характеристику Володимира Ілліча з максимальною точністю, з усіма подробицями. Спогади окремих товаришів значно полегшать цю важку роботу»²².

Певною мірою Я. С. Ганецький був зв'язаний з Радянською Україною. Коли створювався багатонаціональний Союз РСР і коли тільки вироблялися форми взаємовідносин між окремими республіками, Яків Станіславович брав участь у виробленні цих форм. Навесні 1922 р. він разом з М. В. Фрунзе і Д. З. Мануїльським входив до складу комісії Політбюро ЦК РКП(б), яка аналізувала питання про права Української РСР та її відносини з іншими радянськими республіками. Політбюро ще раз підтвердило, що права і незалежність Радянської України ніяк не повинні применшуватися²³.

Яків Станіславович був високо освіченою, ерудованою людиною, його перу належать праці з питань економіки і політики, а також спогади про товаришів по боротьбі і роботі — В. В. Воровського, Ф. Е. Дзержинського, Є. Б. Бош та ін.²⁴

Він глибоко розумівся в театральному мистецтві. За запрошенням Наркомату освіти він був членом художньої ради МХАТу. З засновниками театру — К. С. Станіславським і В. І. Немировичем-Данченком — його єднала творча дружба.

Ганецький був гуманною, душевною, чуйною людиною. Він завжди любив молодь. В його сім'ї, крім двох власних дітей — Станіслава і Ганни, — були ще двоє вихованців.

Яків Станіславович був вірним сином партії. І коли у листопаді 1921 р. проходила чистка партії, Володимир Ілліч дав Я. С. Ганецькому рекомендацію: «Знаю т. Ганецького з 1903 року, коли він був представником польської соціал-демократії на нашому з'їзді партії — писав Володимир Ілліч. — Знав його потім весь час як польського цекіста. Близько спостерігав у 1912—1914 роках, коли ми разом жили в Кракові. Тов. Ганецький їздив звідти неодноразово на нелегальну роботу в Польщу, виконуючи цекістську роботу і в еміграції і в Росії. Цілком рекомендую в партію»²⁵.

Життя і діяльність рядового ленінського гвардії — яскравий приклад для покоління будівників комуністичного суспільства, в ім'я якого боровся і Яків Станіславович Ганецький.

²¹ Р. Пересветов. Поиски бесценного наследия (О судьбе некоторых рукописей В. И. Ленина), М., 1963, стор. 216—221; 225—227.

²² Я. Ганецкий. Бесценная страсть творить. — «Комсомольская правда», 15 березня 1969 р.

²³ В. В. Пентковская. Роль В. И. Ленина в образовании СССР. — «Вопросы истории», 1956, № 3, стор. 14.

²⁴ Я. Ганецкий. В. В. Воровский. Биографический очерк, М., 1925; його ж. Феликс Дзержинский. Его жизнь и деятельность, М., 1926; та ін.

²⁵ В. И. Ленин. ПСС, т. 54, стор. 30.

Замітки

М. Б. БУГОВИЙ

УКРАЇНСЬКА ПЕРІОДИКА ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ АНРІ БАРБЮСА

Ім'я Анрі Барбюса було відоме широким колам громадськості нашої республіки ще задовго до його приїзду. Трудящі знали і любили цього революційного письменника-антифашиста, невтомного викрива-

ча білого терору, палкого прихильника СРСР. А. В. Луначарський називав його діячем, що заслужено посів провідне місце у великій боротьбі, яка велась тоді під прапором МОПРу.

На сторінках нашої періодичної преси тих років часто зустрічається прізвище письменника. Це переважно повідомлення про те, над чим працює Барбюс, що нового в його громадсько-політичній діяльності, як він ставиться до тих чи інших життєвих фактів тощо.

У 1921 р. орган ЦК Комуністичної партії України газета «Коммунист» з номера в номер вела спеціальну рубрику «Боротьба з голодом». На початку жовтня редакція вмістила серед інших матеріалів уривок з листа Анрі Барбюса до Жоржа Піоша. Це був один з перших зарубіжних відгуків на загрозу життю багатьох радянських людей. Висловлювання Барбюса — крик душі щирого друга СРСР, країни, що стала йому «справжньою Батьківщиною». З далекого Парижа великий гуманіст звертав свій погляд на Росію, якій загрожувала небезпека голодної смерті, на «могутній народ, що вперше вніс до своїх законів саму ідею справедливості». На думку Барбюса, держава — переможець усіх випробувань не може залишитися самотньою в час, коли проти неї виступила сила стихії, не може загинути марно, безглуздо, від нещасного випадку. Письменник добре розумів, що необхідну Росії підтримку не в змозі подати самі лише революційні елементи. Тому він закликав мобілізувати всю французьку громадськість на допомогу Радянській республіці. «Нам треба лише говорити про те, — писав він, — що мільйонам людей загрожує голод. Один цей грандіозний факт повинен мати свій вплив на серця та свідомість усіх людей, яких би політичних та соціальних поглядів вони не дотримувались»¹.

Барбюс гнівно засуджував білий терор у країнах капіталу, підносив свій голос протесту проти свавілля старого світу. Він перший із західноєвропейських письменників розповів українському народу про всі страхиття системи пригнічення, про неприховану жорстокість панівних класів, особливо по відношенню до молоді, яка під впливом СРСР захоплюється соціалістичними ідеями і присвячує життя революційній боротьбі².

У березневі дні 1923 р. республіканська газета «Пролетарий» на першій сторінці під рубрикою «Франція мобілізує нові сили» повідомляла, що у зв'язку з рурськими подіями та призовом новобранців ЦК Комуністичної спілки молоді Франції розпочав кампанію проти імперіалізму. Під цією заміткою було вміщено фото Анрі Барбюса та коротку інформацію про його діяльність у роки першої світової війни. «Бар-

¹ «Коммунист», 6 жовтня 1921 р.

² «Юный коммунар» (орган ЦК та Харківського губерньського бюро Комуністичної спілки молоді України), 1921, № 5—6, стор. 47.

бюс,— читаємо в газеті,— один з перших, хто привітав Жовтневу революцію. Тепер, за повідомленням французьких газет, Барбюс вступив до лав Комуністичної партії Франції»³.

Поступово перед аудиторією читачів України дедалі яскравіше поставав образ письменника і трибуна, відомого громадського діяча, палкого друга радянських людей. Характерний такий факт. 1923 р. Всеросійський комітет допомоги хворим та пораненим червоноармійцям звернувся до Анрі Барбюса з проханням написати статтю для збірника, кошти від продажу якого мали піти на допомогу інвалідам війни. Письменник-комуніст з радістю погодився взяти участь у цьому виданні. Хвилюючим інтернаціоналістським документом є його відповідь, опублікована в газеті «Пролетарий»: «Колись, думаю я, настане день, коли мені буде дозволено здійснити одне з найпалкіших моїх бажань і я зможу побувати на вашій батьківщині, яка поклала початок новій фазі людської культури»⁴.

Ця ж газета через п'ять місяців передрукувала з «Юманіте» короткий виклад статті, присвяченої майбутньому конгресу антимілітаристської Спільки учасників минулої війни. Барбюс підкреслив велику організуючу силу російської революції та ідей III Інтернаціоналу в боротьбі проти імперіалізму⁵.

Докладно розповіла своїм читачам українська періодика про перебування письменника в Румунії наприкінці 1925 р. і його намагання зібрати факти терористичних дій румунської охоранки під час Татарбунарського процесу. Газета «Вісті», наприклад, гостро викрила офіційні кола Румунії і розповіла про погрози Анрі Барбюсу з боку румунських фашистів⁶.

Літературно-художні та громадсько-політичні журнали висвітлювали розвиток культури Франції та роль у цьому Барбюса. Так, у квітневому номері «Червоного шляху» за 1923 р. вміщено дві інформаційні замітки: «Комуністичні літературні групи» та «Письменник-комуніст». У першій йдеться про міжнародне прогресивне об'єднання письменників «Клярте» (Світло), очолюване Анрі Барбюсом і Роменом Ролланом. Друга висвітлює полеміку на сторінках журналу «Клярте» щодо «тактики в сучасний момент». Барбюс «вимагає прямої дії, що має привести до диктатури пролетаріату»⁷. З наступного, травневого номера журналу «Червоний шлях» читачі республіки дізналися про протест групи революційних письменників світу, в тому числі й Анрі Барбюса, проти нападок буржуазії на Радянський Союз. У 1927 р. січневий номер «Червоного шляху», перший — «Гарту», третій — «Молодняка» та «Літературна газета» від 21 квітня інформували громадськість про завершення Барбюсом великої праці з історії християнства та збірки нарисів «Сила».

Велике значення для читачів мали окремі публіцистичні виступи письменника: статті та памфлети про білий терор у Європі⁸, про ставлення французької інтелігенції до питань війни і миру⁹. Як і доти, Барбюс вітав першу в світі Країну Рад, що вказала народам усієї земної кулі шлях до кращого майбутнього¹⁰.

Тематика публіцистичних виступів Барбюса була настільки актуаль-

³ «Пролетарий», 11 березня 1923 р.

⁴ «Пролетарий», 23 березня 1923 р.

⁵ «Пролетарий», 9 серпня 1923 р.

⁶ «Вісті», 27 листопада 1925 р.

⁷ «Червоний шлях», 1923, № 2, стор. 267.

⁸ «Пролетарий», 18 квітня 1925 р.; «Вісті». 10 лютого 1927 р.

⁹ «Вісті», 17 липня 1925 р.

¹⁰ «Пролетарий», 28 листопада 1926 р.

ною, що газети і журнали України прагнули вміщувати їх одразу після виголошення й написання письменником. Так було з памфлетом «Фердінанд»¹¹ та іншими матеріалами. Гнівним виступом проти фашистського терору в Румунії була стаття «До суду Бориса Стефаніва». Цього молодого бійця за щастя народу, колишнього депутата Добруджі, ватажка юнаків, обвинувачених у змові проти держави, бухарестський військово-польовий суд заочно засудив у 1925 р. до 10 років каторги. Стаття принесла до читачів України подих революційної боротьби трудящих капіталістичних країн, протест робітничого класу проти дорожнечі, самочинних арештів, проти катувань і вбивств політ'язнів.

Полум'яна публіцистика французького комуніста допомогла трудящим України глибше зрозуміти силу і велич «найчеснішого з чесних» письменників свого часу, як охарактеризував Барбюса Дем'ян Бедний.

Кілька слів про опублікування на сторінках української періодики тих років барбюсівських літературознавчих статей. Йдеться про такі його виступи, як «Думки про мистецтво»¹², «Сучасне й прийдешнє»¹³, «Білі-чорні»¹⁴, «Бал сліпих»¹⁵ та ін. З цих літературно-критичних нарисів українські читачі мали можливість дізнатися про погляди Анрі Барбюса на місце письменника в житті суспільства, його оцінку кращих зразків світової літератури. Письменник-комуніст засуджував фальшиву буржуазну теорію мистецтва для мистецтва, виступав на захист такої творчості, яка була б «...знаряддям і зброєю ідеї, щоб кожний художній твір став річчю найпершої потреби». Мистецтво «...повинно передусім яскраво освітлювати те, що є, щоб люди краще зрозуміли, яке воно повинно бути...»¹⁶. Ці перлини революційної естетики Барбюса, безперечно, мали вплив на світогляд наших читачів, виховували в них естетичні смаки, правильне розуміння завдань і мети літератури.

З великим інтересом поставилась громадськість і до перших публікацій художніх творів Барбюса на Україні. Деякі газети й журнали вміщували окремі його оповідання, прагнучи наблизити творчість письменника до широких читачьких мас. Так, ще 1 квітня 1923 р. газета «Пролетарий» друкує оповідання «Добра тітонька», «Коммунист» 22 липня 1924 р. — оповідання «Терпіння»; «Вісті» у своєму додатку 3 серпня 1924 р. подають уривок з роману «Вогонь». У 1925 р. одеський двотижневий масовий журнал «Шквал» у № 9 вміщує уривок з роману «Ланки ланцюга», а № 9 дніпропетровського журналу «Зоря» — оповідання «Орден». Той же «Шквал» через рік публікує фрагмент з повісті «По той бік життя», оповідання «Який жартівник» та інші твори французького письменника. Художня майстерність Барбюса-прозаїка стає близькою і зрозумілою тисячам читачів таких журналів, як «Всесвіт», «Глобус», газети «Комсомолец України», на сторінках яких до жовтня 1927 р. було опубліковано: уривок з книги «Кати», оповідання «Дурник», «Нічний сторож», «Орден» та ін.

Харків — тодішня столиця України — стала другим після Москви місцем виходу творів письменника. Книги Барбюса, видані на Україні російською мовою, повторних публікацій у Москві не мають. І в цьому значна заслуга харківських видавництв, які випускали високоякісну художню продукцію, залучаючи до цієї справи кваліфікованих перекладачів, коментаторів і літературних редакторів. Це сприяло широкій популярності барбюсівських творів у всій країні. Харківські видання тих

¹¹ «Вісті», 9 січня 1927 р.

¹² «Плужанин», 1926, № 10, стор. 11.

¹³ «Молодняк», 1927, № 4, стор. 67—73.

¹⁴ «Комсомолец України», 2 липня 1927 р.

¹⁵ «Комсомолец України», 9 липня 1927 р.

¹⁶ «Комсомолец України», 27 травня 1926 р.

років перетворилися на бібліографічну рідкість¹⁷. Вперше збірка творів Анрі Барбюса українською мовою вийшла 1926 р.¹⁸ тиражем 5 тис. примірників, і нині вона є унікальною.

Вже в тих перших виступах нашої періодики, присвячених Анрі Барбюсу, вимальовується тенденція поваги і дружелюбності до французького письменника-трибуна, що яскраво виявилася в роки його традиційних приїздів на Україну.

¹⁷ Анрі Барбюс. Свет из бездны. К чему стремится группа «Клярте»? Харьков, 1923, 104 с.; його ж. Сила (и др. рассказы), Харьков, 1925, 224 с.; його ж. Звенья цепи. Роман, т. 1, Харьков, 1926, 248 с.; його ж. Железный вихрь. Рассказ. Харьков, 1926, 28 с.

¹⁸ Анрі Барбюс. Хрест. Оповідання, Харків, 1926, 62 с.

В. А. МАЦКЕВИЧ

ДО ЕКСПАНСІЇ ПАПСТВА НА УКРАЇНІ В XVI ст.

Україна і Білорусія розглядались папством як плацдарм для наступу католицизму в Східній Європі. Білорусія була основним трампліном для проникнення польсько-литовських феодалів в XIV—XVII ст. в Ро-

сію у напрямку Смоленська, Москви і Новгорода. Україна ж займала в планах Ватикану особливе місце. Вона притягувала жадібні погляди клерикалів насамперед своїми багатствами. Папських нунціїв у Польщі вражала казкова дешевина української пшениці й жита, особливо на Поділлі¹.

Представники папи в Польщі вірно оцінили значення України в загальній системі торгівлі Польсько-Литовської держави з країнами Західної Європи, Причорномор'ям і з Московською державою. Бажання взяти цю торгівлю під свій контроль висловлювалось ними неодноразово протягом XVI ст.

Одним з таких проектів був план нунція Коммендоне, висунутий ним у березні 1564 р.² Коммендоне пропонував використати шляхи, що ведуть у Москву через Крим і по Дніпру, для встановлення прямих торгових зв'язків між Італією і Росією, а також для вивезення подільського і волинського хліба в Туреччину та Італію. За планом передбачалось для полегшення торгового судноплавства провести роботи з тим, щоб поглибити русло Дністра і знищити пороги. На думку нунція, здійснення цього проекту відкрило б для венеціанців усі країни Півночі, а російські й польські товари, минаючи Гданськ, Любек, Антверпен, тобто міста, «заражені» ерессю, приходили б прямим шляхом в Італію.

Чим приваблював цей план папістів? Він давав можливість католицьким місіонерам і папським послам проникнути у Москву, минаючи Польщу. В зміні напрямку російської і польської торгівлі країни антикатолицького табору не були зацікавлені. Бо, як писав нунцій Руджієрі, населення Нідерландів харчувалось переважно польським хлібом. Лише в Антверпен з Гданська щорічно поставлялось близько 50 тис. ластів хліба ($\frac{5}{6}$ всього ввозу)³. Точно невідомо, яку долю цього вивозу становив український хліб, але, безсумнівно, вона мусила бути значною. Пе-

¹ Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od 1548 do 1690, Berlin—Poznań, 1864, стор. 116, 132.

² Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, т. 1, Wilno, 1847, стор. 101—102.

³ Сборник русского исторического общества, т. II, Спб., 1902, стор. ССХХ; Relacye..., стор. 132, 148—149; A. Szelągowski. Sprawa północna w XVI—XVII w., Warszawa, 1922, стор. 14, 21.

реорієнтація торгових зв'язків Росії, Польщі й України з Балтійського на Чорне море підтримала б занепадаючу торгівлю італійських міст. Цікаво, що в 1581 р. російський гінець до папи Істома Шевригін віз у Венеції переговори про використання Чорного моря для організації російсько-італійського товарообміну. Венеціанський уряд зацікавився цією пропозицією, оскільки польські й російські товари проходили через кілька рук, перш ніж потрапляли у Венецію, що позбавляло місцевих купців значних прибутків⁴. Тому в 1582 р. уряд Венеції намагався з'ясувати в Константинополі можливість організації такої торгівлі, а заодно виступив противником церковної унії, що її Ватикан нав'язував Росії як умову мирного посередництва у війні з Польщею. Безперечно, в економічних зв'язках, які сприяли б матеріальному і політичному посиленню папства, важливого значення надавалось Україні.

Навертання України до католицизму принесло б Ватикану великі прибутки. Говорячи про необхідність залучення до цієї віри князя Костянтина Острозького, папський нунцій Болоньєтті розраховував на підпорядкування папі майже всієї Південної Росії, тобто України, на приєднання до католицизму «мільйона душ», а також на відкриття «дверей в Росію»⁵.

Україна відігравала першорядну роль у відносинах між Москвою і греко-слов'янським світом на Балканах. Значення Києва — матері міст руських добре розуміла польська шляхта, вимагаючи на Люблінському сеймі його інкорпорації до складу Польщі⁶. Папські агенти мотивували необхідність введення католицизму на Київщині тим, що Москва в свій час залежала від київських митрополитів. Московіти, писав єзуїт Поссевіно, дуже поважають Київ⁷. Вимога повернення Києва незмінно висувалась російським посольством на всіх переговорах з Польщею. Тому папство було кровно зацікавлене у проведенні церковної унії на Україні і в Білорусії, у перетворенні Києва в опорний пункт католицької або уніатської церкви. Папство також підтримало план польсько-литовської унії, розглядаючи її як один із засобів посилення свого впливу на Україні і в Білорусії. Невипадково в середині 60-х років XVI ст. нунцій Коммендоне здійснив поїздку по Україні, вивчаючи умови для поширення католицизму. Тривогу викликали у нього міцність симпатій українських селян, ремісників і шляхти до Росії, а також живучість антикатолицьких настроїв серед них⁸.

Підтримка польсько-литовської унії була одним з головних завдань папської агентури. Коммендоне вважав за необхідне продовження російсько-польської війни, бо війна з Росією, писав він, приведе Литву до більш поміркованих умов об'єднання⁹. Його наступники на посту нунція радили польському уряду і магнатам добиватися інкорпорації Великого князівства Литовського і особливо українських земель. Саме це мав на увазі нунцій Портіко, коли хвастив, що унія була укладена за його порадою¹⁰. В результаті Люблінської унії сфера впливу католицизму поширилась до кордонів Росії, католицька церква уникла загрози секуляризації, виникли сприятливіші умови для укладення церковних угод, ство-

⁴ P. Pierling. Batory et Possevino. Documents inedits sur les rapports du St. Siege avec les slaves, Paris, 1887, стор. 193—198.

⁵ Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований, касающихся отношений России с Италией, т. II, вып. 2, Спб., 1913.

⁶ Дневник Люблинского сейма 1569 г., Спб., 1869, стор. 404; Monumenta Poloniae Vaticana, t. VII, Cracoviae, 1950, стор. 385.

⁷ Monumenta..., стор. 385.

⁸ Pamiętniki o dawnej Polsce, стор. 119, 201.

⁹ Там же, стор. 31—32.

¹⁰ Россия и Италия, стор. 243; Relacye..., стор. 188—189, 199; Analecta Romana, t. XV, Cracoviae, 1894, стор. 181—184.

рився єдиний релігійний фронт Польщі, Литви, України і Білорусії проти протестантів і православного населення. Тому папа Пій V висловив задоволення такими успіхами¹¹.

Папство давно готувало ґрунт для організації залежної від нього церкви на Україні. Залучаючи Росію до участі в роботі Трідентського собору, Ватикан намагався установити контакти із східними патріархами. Довідавшись про прибуття у липні 1561 р. посла константинопольського патріарха архієпископа Галати у Львів, звідки він хотів їхати в Москву, Пій IV наказав своєму нунцію в Польщі зустріти його з почесними і запросити на собор¹². Мався на увазі, мабуть, митрополит Євгрипій Іоасаф, що прибув до Москви у вересні 1562 р. з вінчальною грамотою на царство для Івана IV. За свідченням кам'янецького диякона Ісайї, він у Вільно присягнув королю Сігізмунду Августу. Виправдуючись, митрополит заявив, що король просив допомоги при укладенні російсько-польського миру. Проте російський уряд не повірив і затримав Євгрипія у Москві до 1565 р., а потім відпустив його у Константинополь через Кавказ¹³. Очевидно, між митрополитом, з одного боку, папською агентурою і королем — з другого, була досягнута домовленість, закріплена присягою. Можливо, їхня угода стосувалася підпорядкування православної церкви на Україні і в Білорусії папству. Найскоріше це було пов'язане з планами посольств Канобіо і Джіральді, відправлених папою в Москву для укладення церковної унії¹⁴. Євгрипій виявив обізнаність з цими місіями, попередивши про них російський уряд. Проте задумам папства не судилося збутися.

Ватикан не залишав планів утвердження свого впливу на Україні при допомозі залежного від нього патріаршества. Після закінчення лівонської війни у 1582 р. в період розробки умов церковної унії і підготовки нової інтервенції проти Росії у 1583—1586 рр. виник проект перенесення патріаршества з Константинополя в Київ. При цьому враховувалась та обставина, що князь Костянтин Острозький схильний був запровадити унію, вбачаючи в ній засіб зміцнення свого авторитету і влади¹⁵. Організація самостійного релігійного центру на Україні відповідала інтересам Острозького й інших магнатів, всього табору католицької реакції, зацікавленого у послабленні зв'язків між Москвою, Україною і Білорусією. Цей план відображав агресивні устремління феодальних кіл Польщі й Ватикану, що прагнули до завоювання Росії.

На початку 80-х років XVI ст. папа Григорій XIII вів переговори з константинопольським патріархом Єремією відносно унії. Після скинення останнього турками папа доручив своїм агентам добитися, щоб «русское и московское духовенство сохранило послушание старому патриарху». Він гадав, що звільнення Ієремії «было бы приятно князю и народу Московии и народу Руси», тобто Україні¹⁶. Турбота про долю патріарха пояснювалась бажанням використати його авторитет «мученика» для запровадження церковної унії на Україні, в Білорусії і Росії. Папство думало, що перенесення патріаршества в Польщу матиме не менш важливі наслідки, ніж воцаріння в Речі Посполитій Баторія — за-

¹¹ T. Wierzbowski. Jakób uchański arcybiskup gnieźnieński, Warszawa, 1895. стор. 458.

¹² Россия и Италия, т. II, вип. I, стор. 185; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiae Ucrainae Illustrantes*, t. I, Roma, 1959, стор. 34—35.

¹³ Сношения России с Востоком по делам церковным, т. II, Спб., 1858, стор. 104—118.

¹⁴ *Historica Russiae Monumenta* (далі — HRM), t. I, Petropoli, 1841, стор. 183—184; Сношения..., стор. 116.

¹⁵ *Litterae...*, t. II, стор. 180—181, 185.

¹⁶ *Monumenta...*, t. VII, стор. 204—206.

стрільника контрреформації у Східній Європі¹⁷. Проте Рим був стурбований тим, що Москва може не визнати патріарха, який проживатиме у Польщі, а тому вирішив помістити його резиденцію на Україні — у Львові або Вільно, а тимчасом почати переговори з Москвою¹⁸.

Утворення залежного від папи патріаршества на Україні повинно було полегшити духовне підкорення росіян, українців і білорусів. Цей план доповнювався рядом інших заходів, і зокрема насадженням папської агентури на сході Речі Посполитої, спробами організувати рицарський орден на Поділлі нібито для боротьби з татарами, а насправді для придушення народних рухів і для агресії проти Росії.

Папісти пропонували збудувати флот на Дніпрі, заявляючи, що польський флот у Данцігу не буде служити намірам Ватикану¹⁹. Абсолютно очевидно, що цей флот спрямовувався б проти Росії. Перенесення церковного центру в Київ було однією з ланок у загальному плані наступу Речі Посполитої і Ватикану на Москву. Його підтримували керівні діячі Польсько-Литовської держави, які вели переговори з патріархом Ієремією у 1588 р.²⁰ До нього повернулись знову в 1612 р., коли польський уряд і агенти папи домовлялися з московським патріархом Ігнатієм, ставлеником Лжедимитрія, поваленим при Василії Шуйському. Активну участь в цих переговорах брав уніатський митрополит Рутський. У 1624—1625 рр. уніати і католицьке духовенство знов почали обговорювати план створення залежного від папи патріаршества²¹. Це було складовою частиною східної експансії католицизму, яка зазнала поразки завдяки опору народних мас і рішучій політиці російського уряду в церковному питанні (створення Московського патріаршества).

Українське козацтво привертало особливу увагу папства, по-перше, як організація, що веде безперервну боротьбу з татарами і турками; по-друге, як бойовий загін українського і білоруського народів в їх боротьбі проти соціального і національно-релігійного гніту. До того ж козаки були тісно пов'язані з Москвою. Це постійно підкреслювали французькі дипломати, венеціанські й папські агенти в Туреччині²². У 1593 р. послі германського імператора Рудольфа II в Москві прямо заявляли, що запорожці здавна є слугами царя, і просили відправити їх під російськими прапорами на допомогу Габсбургам²³. Польські дипломати робили неодноразові спроби скувати сили Запоріжжя виключно боротьбою проти турків і татар, щоб відвернути їх від участі у визвольному русі українського народу. Ще в 1566 р. відомий польський авантюрист Альбрехт Ласький намагався залучити козаків для допомоги Габсбургам. У 1561 р. Сігізмунд Август хотів використати їх проти Росії в Лівонії²⁴.

Уже в 50-х роках XVI ст. Ватикан мав детальні відомості про запорожців, їх соціальний і національний склад, про особу Дмитра Вишневецького²⁵. У Римі враховували, що козаки з їх байдужістю до релігії, презирством до влади королів, магнатів і церкви є надзвичайно привабливою силою для селян України, Білорусії і Польщі. Постійні напади

¹⁷ Litterae..., t. II, стор. 264—265.

¹⁸ Monumenta..., t. VII, стор. 204—206.

¹⁹ Litterae..., t. II, стор. 177—178; Monumenta..., t. VII, стор. 332.

²⁰ Россия и Италия, т. II, вып. I, стор. 167.

²¹ Litterae..., t. III, стор. 76—78, 85—86, 90—91; Е. Шмурло. Римская курия на русском православном Востоке в 1609—1654 гг., Прага, 1928, стор. 34—40, 52—69.

²² E. Charrière. Négociations de la France dans le Levant, t. II, Paris, 1850, стор. 473—474, 632, 651, 734; Litterae..., t. I, стор. 34—35; HRM, t. I, стор. 180—181.

²³ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. II, СПб., 1862, стлп. 17—20.

²⁴ Акты Юго-Западной России, т. II, стор. 152—157.

²⁵ Litterae..., t. I.

козаків на Крим і Туреччину загострювали польсько-турецькі відносини і відволікали сили Польщі від боротьби з Росією. Папство хвилювали спроби січовиків перейти у підданство Росії під час їх повстань. Таке прагнення ясно виявилось під час селянсько-козацьких рухів під керівництвом Косинського і Наливайка, причому російський уряд знав задуми останніх²⁶. Папство, яке постійно домагалось від Росії припинення боротьби за об'єднання Білорусії й України²⁷, бачило в таких намірах козацтва загрозу для влади польських магнатів і шляхти, для планів католицької реакції в Східній Європі. Тому воно, незважаючи на те, що дії запорожців проти Криму і турків були вигідні йому, не заперечувало проти розправи Баторія з Іваном Підковою й іншими козацькими ватажками, не відкидало планів ліквідації козацтва, висунутих польським урядом у 1590 і 1596 рр.²⁸ Ватікан був зацікавлений у знищенні або ослабленні Січі в зв'язку з підготовкою до укладення церковної унії. У 90-х роках XVI ст., щоб полегшити виконання своїх планів, він вирішив використати австро-турецьку війну, втягти в неї Росію і запорожців і цим ослабити їх, а також підірвати сили українського і білоруського народів, які вели боротьбу з дедалі зростаючим соціальним і національно-релігійним гнітом.

Германській імперії потрібні були союзники для війни з турками, тому вона хотіла залучити на свій бік держави Дунайського басейну, Польщу, Росію і козаків. Папство мало свої розрахунки щодо них. Втягнення Росії у війну, по-перше, ослабило б її, а по-друге, відвернуло б увагу російського уряду від підготовки Брестської унії. Все це перешкоджало б у кінцевому підсумку успішному католицькому наступу на схід.

Спроба залучити запорожців до війни в Угорщині мала на меті ослаблення опору народних мас України і Білорусії наступу феодально-католицької реакції. Невипадково в 1593 р. у розпалі повстання під керівництвом Косинського нунцій Маласпіна запропонував дати козакам гроші і відправити їх у Туреччину. Він вважав, що це позбавить Польщу воєнного зіткнення з турками і разом з тим небезпечних для неї людей, тобто козаків²⁹. Щоб привернути козаків на свій бік, у Польщу і на Україну були відправлені агенти імператора і папи — Хлопицький, Комулович, Ляссота та ін. Їм доручалось втягти в антитурецький союз Росію, Молдавію, Валахію і Трансильванію. Церковній унії при цьому відводилося першорядне місце³⁰. Дії агентів Рудольфа II і папи були строго узгоджені.

Зв'язок між організацією походу козаків на Дунай і підготовкою унії відверто визнавав нунцій Маласпіна³¹. Цікаво при цьому відзначити, що похід б тис. козаків під керівництвом Язловецького, Наливайка і Лободи був організований у серпні — вересні 1594 р., а у червні того року єпископи — прихильники унії намагались підпорядкувати собі братства України і Білорусії. У жовтні 1594 р. нунцій Маласпіна уже ознайомився з листом єпископів Потея і Терлецького про церковну угоду, а в грудні група православних єпископів підписала соборну грамоту про бажання прийняти унію³². Отже, похід запорожців на Дунай, інспірований

²⁶ Памятники, т. II, ствп. 294, 397; Bielowsky. Pisma Stanisława Żółkiewskiego, Lwów, 1861, стор. 151—152.

²⁷ HRM, t. I, стор. 138.

²⁸ В. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1958, стор. 98; Litterae..., t. II, стор. 103; Archiwum Radziwillów, Kraków, 1885, стор. 116; Litterae..., t. II, стор. 103.

²⁹ Litterae..., t. II, стор. 329, 331.

³⁰ Русская историческая библиотека, т. V, стор. 24—58.

³¹ Litterae..., t. II, стор. 24.

³² Там же, стор. 26—27; Акты Западной России, т. IV, стор. 68—69, 79.

папською і габсбурзькою агентурою, був одним із заходів, які мусили забезпечити успіх унії. Невипадково Маласпіна не без задоволення відзначав, що цей виступ козаків відвернув їх від «поганих думок» і великих спустошень королівства³³.

Щоб вивести їх з України, папство і Габсбурги шукали підтримки Москви. Вони досягли того, що російський уряд погодився дати наказ запорожцям виступити на допомогу імперії, але не під російськими прапорами³⁴.

Папські й габсбурзькі агенти влаштували своєрідну фінансову комбінацію. Вони пропонували пообіцяти козакам за участь у поході 50 тис. флоринів, а дати тільки 15 тис. Насправді ж, Лассота привіз на Запоріжжя лише 8 тис. скудо та імператорський прапор³⁵. Такими шахрайськими трюками керівники католицької реакції намагались штовхнути січовиків у вогнище турецької війни і позбавити український народ його бойової сили.

Козаки розгадали підступні плани Ватикану. Козацька біднота, повсталі селяни вважали, що краще боротись з польськими магнатами, шляхтою і духовенством. Тому Северин Наливайко повернув свої загони на Україну.

Нунцій Маласпіна з жалем констатував, що запорожці «повернули зброю проти друзів», чим скористались «московіти», розпочавши наступ проти шведів. Римську курію турбувала участь донських козаків у русі. Вона боялась здобуття повсталими Львова — цитаделі королівства, а також краху планів унії, бо православні розгромили маєтки уніатських єпископів³⁶.

Дії папства і Габсбургів по втягненню козаків у турецьку війну мали серйозні політичні наслідки. Правлячі кола Польщі вважали, що виступ останніх ставить Річ Посполиту «між Сциллою і Харібдою». Вони закидали папі й імператору намір штовхнути Польщу всупереч її бажанню у вир війни³⁷.

Польський уряд боявся взаємодії козаків та російських військ і звинувачував імперію в підбурюванні до повстання, тим більше, що запорожці несли з собою імператорський прапор. Це загрожувало загостренням польсько-габсбурзьких відносин, налагоджених при Сигізмунді II за допомогою папи. Тому нунцій Маласпіна, прибічник Габсбургів, пропонував за будь-яку ціну відняти у козаків «небезпечний прапор», покарати київського єпископа Верещинського за переговори з козацтвом³⁸.

Народні рухи на Україні і в Білорусії були потоплені в крові. Після цього папство, польські магнати і єпископи-ренегати поспішили з укладенням Брестської церковної унії, яка знаменувала собою новий етап в експансії католицизму на Схід.

³³ Litterae..., t. II, стор. 27.

³⁴ Памятники, т. II, ствп. 25, 29.

³⁵ Litterae..., t. II, стор. 6—7, 9.

³⁶ Там же, стор. 34, 36, 44.

³⁷ Там же, стор. 14, 15, 25—34; Archiwum domu Sapiechów, Lwów, 1892, стор. 84.

³⁸ Litterae..., t. II, стор. 106, 113, 115, 118.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Л. Г. БУДЬОННА

Комсомол Поділля в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів

ф. 1, оп. 10), Вінницького (ф. 455, оп. 1; ф. 136, оп. 15) та Хмельницького (ф. 862, оп. 1; ф. 487, оп. 10) обкомів КП України, а також періодичну пресу.

Напередодні війни комсомольські організації Вінницької та Кам'янець-Подільської областей налічували 163 тис. юнаків та дівчат. З перших днів нападу німецько-фашистських загарбників молодь разом з своїми батьками стала на захист Батьківщини. У міськомі, райкомі ЛКСМУ надходили сотні заяв від комсомольців з проханням направити їх до лав діючої армії. Враховуючи бажання юнаків і дівчат, Вінницький обком ЛКСМУ вирішив створити з добровольців особливий комсомольський штурмовий полк. Згодом він був переформований в інженерно-саперну бригаду. 2577 членів ВЛКСМ з Вінниччини входили до складу винищувальних загонів.

Наприкінці липня 1941 р. вся територія Поділля була окупована гітлерівськими військами. Партійні організації розгорнули роботу по згуртуванню всіх патріотичних сил на боротьбу з загарбниками. Значну увагу вони приділяли створенню комсомольсько-молодіжного підпілля, організаторами якого на Поділлі були комуністи М. Храновський, І. Бевз, В. Мессарош, М. Архипович, І. Цимбалюк та ін. Значна кількість комсомольських осередків була створена комсомольцями-активістами І. Войцехівським, Л. Ратушною, П. Кугаєм, П. Волинцем, В. Муржинським, Ф. Назаровим, П. Вітановим, П. Семенюком. Значну допомогу в цій справі подав ЦК ЛКСМУ, направивши у тил ворога 14 організаторів. Всього на території Поділля діяло близько 90 комсомольсько-молодіжних підпільних організацій і груп, у яких було близько 2 тис. комсомольців.

Молоді патріоти організовували диверсії, саботували заходи окупаційних властей, вели агітаційно-масову роботу, рятували військовополонених, допомагали партизанам. Значну диверсійну роботу вели комсомольці м. Проскурова. У січні — квітні 1942 р. члени групи М. Храновського С. Рудницький і С. Фурман пустили під укіс чотири ворожі ешелони. Група Ф. Назарова, яка діяла на торфорозробках ст. Гречани, зірвала видобуток торфу, в результаті чого в 1942 р. замість 100 тис. т окупанти одержали лише 7 тис. т палива.

Підпільники перешкоджали відправці молоді на роботу до Німеччини. Вони виготовляли фальшиві документи, переховували юнаків та дівчат. Понад 200 чол. врятували від поліції комсомольці Борис і Володимир Нечипоруки з Хмельницького району, понад сотню юнаків і дівчат звільнив Б. Шуляк з Вороновицького району на Вінниччині.

Велике місце в діяльності комсомольського підпілля займала агітаційно-масова робота. На території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей діяло 8 підпільних друкарень, чотири з них були створені членами молодіжних підпільних організацій. Понад 3 тис. листівок випустила підпільна друкарня, створена П. Корноуховим у с. Дашів, близько 79 тис. — вінницька, очолювана комсомольцем Т. Кузьміним. Комсомольці-підпільники Проскурова випускали листівки німецькою мовою, що їх складав учитель комсомолец К. Кошарський, а друкувала О. Кшевинська, які викривали злочин гітлерівських вандалів, закликали німецьких солдатів відмовитись воювати проти радянських людей. Листівки закладались у військові ешелони на ст. Гречани. У жовтні 1942 р. солдати чотирьох ешелонів відмовились їхати на фронт, півтора тижні вони простояли в Гречанах, а потім були відправлені до Німеччини. Як стало відомо, серед солдатів працювала спартаківська організація, але певну роль відіграли і листівки юних проскурівців. Для агітмасової роботи серед населення комсомольці підбирали мужніх і досвідчених підпільників. Такою була комсомолка-агітатор Н. Шмарчук з Кам'яногірської організації. В листопаді 1943 р. гестапівці схопили дівчину, коли вона йшла на завдання. При обшуку в неї знайшли листівки з доповіддю про 26 річницю Великого Жовтня. Гестапівці вчинили юній патріотці жорстокий допит, але не добилися від неї жодного слова. Мужня підпільниця була страчена.

Значний вклад у боротьбу з загарбниками внесли комсомольці партизанських загонів і з'єднань. На Поділлі діяло 11 великих партизанських з'єднань, 15 партизанських загонів і груп, які налічували понад 4 тис. комсомольців, а молодь складала

60% їх основного складу. За роки війни народні месники і підпільники Поділля знищили понад 90 тис. фашистських солдатів та офіцерів, сотні зрадників, пустили під укіс 882 ворожі ешелони, підірвали 580 мостів, знищили 2130 автомашин, 113 танків, захопили велику кількість озброєння. Роботу комсомольських організацій великих з'єднань спрямовували надіслані ЦК ЛКСМУ комсомольські працівники — заступники комісарів по комсомолу Н. Гержова, В. Зимарев, М. Царьов, Л. Лісовий. За ініціативою комсомольських організацій створювались гуртки по вивченню бойової техніки, підготовці підричників, мінерів та ін. В з'єднанні І. І. Шитова було створено 33 гуртки, значна кількість гуртків працювала в з'єднанні Я. І. Мельника. Чимало мінерів у з'єднанні А. З. Одухи підготував досвідчений підричник О. Іванов. Навчені ним комсомольці завдавали ворогові дошкульних ударів. Так, О. Іванов пустив під укіс 32 ворожі ешелони, О. Артамонов — 13, Г. Хоменко — 10, Б. Сорокін — 9. Зустрічаючи 25-річчя ВЛКСМ, молоді партизани цього з'єднання на залізниці Шепетівського вузла пустили під укіс близько 100 фашистських ешелонів. А всього вони знищили 161 паровоз, 1335 вагонів, 26 цистерн пального, вбили 2035 гітлерівців. За мужність і відвагу в боротьбі за загарбниками 186 членів ВЛКСМ були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Великою заслугою комсомолу Вінниччини було створення партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна. Почавши з невеликих підпільних гуртків і партизанських груп у селах Калинівського району, вони в складних умовах особливо жорстокого окупаційного режиму (партизани діяли в районі гітлерівської ставки) зуміли створити партизанське з'єднання, до складу якого входило 1700 чол.

У тяжких умовах окупації комсомольці поповнювали ряди партії, часто ставали на місце комуністів, які загинули у боях з ворогом. Так, комсомолец М. Корнійчук, учитель з с. Удич на Вінниччині, наприкінці 1941 р. очолював антифашистську боротьбу в районах Вінницької, Київської й Одеської областей. Згодом він вступив до лав партії, а з березня 1943 р. став секретарем міжрайкому, перейменованого в обласний партійний комітет КП(б)У Вінницької області.

На захист Батьківщини піднялась і юна зміна комсомолу — піонери. Імена юних ленінців Валі Котика, Володі Кротюка, Севи Семенця, Володі Саморухи, Юрка Курія, Реджика Жуковського, Івана та Олекси Волинців та інших завжди житимуть у пам'яті народу.

Мужня й самовіддана боротьба молоді Поділля високо оцінена Радянським урядом. Сотні комсомольців нагороджені орденами і медалями. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно командирам підричників М. Петрову, О. Іванову, І. Музалюву, В. Ковальчуку, піонеру Валі Котику, підпільникам-комсомольцям Лялі Ратушній і П. Волинцю. За масовий героїзм, виявлений комсомольцями в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також у мирному будівництві орденом Червоного Прапора нагороджена Шепетівська районна комсомольська організація.

Героїчні подвиги мужніх патріотів-комсомольців надихають юнаків і дівчат на трудові подвиги в ім'я світлого майбутнього.

М. К. НОВІК

Шефство партійних організацій України над госпіталами в 1943—1945 рр.

оп. 13, 35, 38, 49, 52, 145; ф. 7, оп. 10). Дніпропетровського (ф. 19, оп. 4, 8; ф. 22, оп. 2; ф. 1715, оп. 1), Житомирського (ф. 76, оп. 2, 9; ф. 124, оп. 2; ф. 140, оп. 1) обкомів партії, ЦДІА УРСР (ФР—2, оп. 7), Дніпропетровського (ф. 5056, оп. 1; ф. 2143, оп. 2; ф. 2160, оп. 3; ф. 1278, оп. 1) та Житомирського (ф. 1150, оп. 2) обласних державних архівів, періодичну пресу.

У роки війни Радянська Армія була оточена всенародним піклуванням. Однією з багатьох форм допомоги їй з боку Комуністичної партії і радянського народу була робота про поранених та хворих захисників Батьківщини. Значну роботу провели парторганізації України по створенню та обладнанню фронтових і тиллових госпіталів, лікуванню поранених. Комуністична партія України та уряд ухвалили створити Республіканську комісію допомоги пораненим та хворим бійцям і командирам Червоної Армії. Подібні комісії організовували обкоми, міськкоми і райкоми спільно з радянськими органами. До їх складу входили представники партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, військоматів та органів охорони здоров'я, а очолювали їх секретарі райкомів або заступники голів райвиконкомів. Комісії здійснювали контроль за роботою госпіталів, організовували шефство підприємств, установ і колгоспів над лікувальними закладами, допомагали ремонтувати примі-

Діяльність парторганізацій України по організації шефської допомоги в лікуванні поранених у роки Великої Вітчизняної війни недостатньо висвітлено в історико-партійній літературі. Розробляючи цю тему, автор використав матеріали архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1,

шення, збирати подарунки для хворих воїнів, провадити культурно-масову роботу серед них і т. д.

Внаслідок такої діяльності у листопаді 1943 р. у Харкові діяло 24 госпіталі. Обладнувати їх допомагало все населення. Зокрема в Харкові і області відбулися недільники, під час яких ремонтувалися і обладнувалися госпіталі. Наприкінці березня 1944 р. в області діяло 48 госпіталів, для яких населення зібрало 8 850 ліжок, 216 550 шт. посуду.

Трудащі Запорізької області провели 143 недільники, в яких взяло участь 5 400 чоловік. На Волині працювало 20 тис. чоловік. Жителі Василівського району Дніпропетровської області своїми силами підготували й обладнали 6 госпіталів.

На Дніпропетровщині з січня по грудень 1944 р. для госпіталів області було зібрано 11 098 ліжок, 1 055 стільців, 114 табуреток, 33 247 шт. посуду, 10 460 матраців, 3 118 подушок, 2 305 ковдр та інші речі. Лише школярі зібрали понад 1 тис. ліжок, 500 матраців, 700 ковдр, 8 тис. шт. столового посуду.

Комсомольці і молодь Полтавщини зібрали для 113 армійських фронтових і тилових госпіталів 5 220 ліжок, 2 400 стільців, 770 столів, 1 тис. шт. кухонного посуду, 1 812 подушок, 415 ковдр, 1213 простирал, 2 180 рушників тощо.

В республіці було розміщено 272 евакогоспіталі, в обладнанні і розгортанні яких брало участь сотні тисяч радянських патріотів. Тисячі жінок і дівчат доглядали поранених, прали і ремонтували їм білизну.

Партійні органи закріплювали за госпіталями підприємства, квартали міст, сільські райони, колгоспи, школи. Так, у травні 1944 р. колгоспники сільгоспартії «Воля» Новомосковського району на Дніпропетровщині ухвалили на загальних зборах взяти шефство над госпіталем № 385 і відтоді постійно забезпечували хворих продуктами, виступали перед ними з концертами.

Над госпіталями Київщини шефствовало 70 підприємств, установ і сільських районів столичної області. З початку визволення від німецько-фашистських загарбників і до кінця 1944 р. вони передали пораненим воїнам 53 тис. індивідуальних подарунків.

Тільки в одному Харківському сільському районі над 5 госпіталями шефствовали 33 колгоспи і радгоспи та інші організації. Колективи промислових підприємств і колгоспів Сумщини для 17 підшефних госпіталів зібрали 100 т різних продовольчих продуктів та 25 тис. подарунків, 83 госпіталям трьох українських фронтів допомагали трудащі Полтавщини. Тільки в 1943 р. полтавчани передали для лікування поранених понад 160 т різних сільськогосподарських продуктів, а трудащі Дрогобиччини в серпні—жовтні 1944 р.— 5 тис. індивідуальних подарунків, 2,5 т борошна, 2 т круп, понад 1 тис. кг сухарів, близько 10 тис. л молока, 642 кг масла, близько 4 т м'яса— 2223 шт. птиці, понад 28 тис. шт. яєць, 18 т фруктів, 50 т овочів та багато інших продуктів.

Внаслідок матеріальної та моральної допомоги громадськості поліпшувались побутові умови та харчування в госпіталях, поранені швидше видужували. В листах до партійних та радянських органів воїни висловлювали щиру подяку за піклування про них. В листі на ім'я Дніпропетровського обкому КП України і парторганізації заводу ім. Дзержинського 73 воїни госпіталю № 5846 писали, що вони вдячні за турботу про них з боку шефів.

Шефи проводили велику культурно-масову роботу серед поранених: читали їм газети і журнали, художню літературу, школярі допомагали писати листи, самодіяльні та творчі колективи організовували концерти, створювали бібліотеки, обладнували книгами, іграми та музичними інструментами куточки відпочинку.

Харків'яни передали госпіталям 10 118 книг, 12 музичних інструментів та 195 комплектів настільних ігор. Молодь Луганщини організувала при госпіталях 152 клуби і червоні куточки. Шефи Дніпропетровської області за 1944 р. дали в госпіталях 563 концерти, провели 247 кіносеансів, прочитали 539 лекцій і доповідей, створили 150 бібліотек, передали їм 250 комплектів настільних ігор, 23 музичні інструменти.

Значну роль у лікуванні воїнів відіграло донорство. Партійні організації України приділяли цій справі виняткову увагу. Так, 20 серпня 1944 р. бюро Одеського обкому партії ухвалило постанову «Про організацію донорства». У індустріальному Харкові число донорів наприкінці 1945 р. становило понад 16 тис. чоловік. За час війни через операційні українських інститутів і станції переливання крові пройшло 325 тис. донорів, а з 1944 р. по травень 1945 р. в республіці було заготовлено 108 327 л крові. 76% поранених повернулося до своїх військових частин та трудової діяльності, а досвід роботи українських госпіталів став надбанням працівників охорони здоров'я всієї країни. Робота радянських госпіталів знайшла високу оцінку у зарубіжних вчених.

Досягнення працівників госпіталів Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни стали можливими завдяки піклуванню Комуністичної партії і всього радянського народу про захисників своєї Батьківщини. Шефська робота українського народу в госпіталях, організована партійними організаціями республіки, сприяла швидшому вилікуванню воїнів, зміцнювала єдність армії і народу.

На допомогу викладачу історії

ПРОЕКТ

ПРИМІРНА ПРОГРАМА факультативного курсу «Історія рідного краю (області)» для VII—X класів середньої школи *

Пояснювальна записка

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого покращення роботи середньої загальноосвітньої школи» передбачено факультативні заняття з гуманітарних наук. Це сприятиме поглибленню знань та розвитку інтересів учнів щодо певної науки, задовольнить їх потяг до елементарної дослідницької роботи, допоможе в професійній орієнтації учнівської молоді, піднесе на вищий щабель ідейно-виховну роботу в школі.

Цілеспрямоване вивчення історії області, району, міста, села, заводу, колгоспу, радгоспу як невід'ємної частини героїчної історії нашої Вітчизни допоможе вчителеві пов'язувати навчання з життям, прищеплювати учням марксистсько-ленінську переконаність, розгортати комуністичне виховання учнівської молоді на революційних, бойових і трудових традиціях земляків, в дусі радянського патріотизму, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму, готувати підростаюче покоління до активної трудової діяльності.

Завдання факультативного курсу з історії рідного краю полягають у тому, щоб на основі вивчення літератури, документів пам'яток матеріальної культури, опублікованих і архівних документів, джерел з фольклору, етнографії, топоніміки, нумізматики та ін., розкрити перед учнями нові героїчні сторінки вітчизняної історії. Це сприятиме усвідомленню учнями вирішальної ролі народних мас в історії, закономірностей історичного процесу, розвитку матеріального виробництва і духовної культури народу, основних етапів боротьби трудящих проти соціального і національного гноблення. Вивчення цього факультативу поглибить знання про визвольну місію робітничого класу, про значення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудови соціалізму в нашій країні в житті трудівників міста і села, про зростання керівної ролі КПРС у соціалістичному і комуністичному будівництві.

Зміст поняття «край» не завжди однозначний. Найчастіше краєм прийнято називати ту чи іншу велику адміністративну одиницю цілої країни — губернію, область, округ. Нині під історією краю розуміють минуле і сучасне області з найдетальнішим висвітленням подій, які відбулися там. Минуле і сучасне рідного краю вивчається у тісному зв'язку

* Публікуючи в порядку обговорення опрацьований сектором методики історії та суспільствознавства Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР цей проект, редакція «Українського історичного журналу» просить читачів висловити свої думки про зміст програми та про те, як краще вивчати факультатив. Зауваження та пропозиції просимо надсилати до редакції журналу та до сектору методики історії і суспільствознавства Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР (Київ, вул. Леніна, 10).

з іншими шкільними краєзнавчими предметами, з обов'язковим врахуванням марксистсько-ленінських положень про історичний розвиток в цілому, на широкому фоні історії республіки та історії всього Радянського Союзу. Це сприятиме усвідомленню учнями ленінської національної політики, викриттю буржуазно-націоналістичної ідеології.

Заняття викличуть інтерес в учнів лише тоді, якщо вони будуть самотійно під керівництвом учителя досліджувати в школі, в місцевих музеях, архівах та інших установах археологічні пам'ятки, етнографічні колекції, предмети матеріальної культури — знаряддя праці, зброю, прапори, монети та ін., а також документи, що належали учасникам важливих історичних подій, якщо вони будуть брати участь в збиранні та колекціонуванні матеріальних пам'яток, письмових джерел, зразків усної народної творчості. Для виконання подібних самотійних робіт можуть створюватись групи з 2—4 чол., що є найраціональнішим.

Курс передбачає, насамперед, вивчення основних питань історії краю, що зазначено в програмі. Обласні інститути удосконалення кваліфікації учителів доповнюють і конкретизують відповідні розділи, виходячи з місцевих умов. Учителеві історії також надається право при плануванні цих занять творчо підходити до вивчення їх змісту, конкретизуючи його матеріалами з історії свого міста, села, заводу, колгоспу, даними про розвиток економіки, революційного руху, про бойові й трудові подвиги земляків, про діяльність місцевої більшовицької організації, історію комсомолу, про розвиток різних ділянок культури тощо. Становлять інтерес також відомості про братерські зв'язки трудящих краю з іншими областями, з представниками братніх народів СРСР та соціалістичних країн.

Запровадження даного факультативного курсу сприятиме виконанню поставленого в постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» завдання — спрямувати всю навчально-виховну роботу на формування у молоді марксистсько-ленінського світогляду, на підготовку з неї активних будівників комунізму, новаторів виробництва, патріотів та інтернаціоналістів. Слід також врахувати, що питаннями місцевої історії дуже цікавляться учні, що є важливою передумовою успішного засвоєння факультативу.

Готуючись до проведення факультативних занять, учитель поряд з уважним опрацюванням загальної літератури, що додається до програми, докладно вивчає краєзнавчі видання з історії, знайомиться з експозиціями місцевих музеїв, архівами, історією міст і сіл республіки та матеріалами, що вийшли до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Радянської України і Комуністичної партії України, до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Учитель відбирає найважливішу літературу для включення до списку, який буде оголошений учням на початку навчального року, а також матеріал до певних важливих тем і розділів курсу.

Заняття повинні проходити в атмосфері творчої роботи учнів. Школярі виступають із завчасно підготовленими доповідями, рефератами, повідомленнями, однак передбачаються й уроки, побудовані переважно на цікавій розповіді учителя. З ряду тем проводяться семінарські заняття. Курс завершується, як правило, підсумковою конференцією чи семінаром, до яких учні готуються протягом тривалого часу, виготовляючи виставки, стенди, спеціальні стінні газети, рукописні журнали, альбоми та ін. Творчі завдання рівномірно розподіляються серед усіх учасників занять.

До кожної теми курсу включено практичні вправи, які передбачають ознайомлення учнів з методами досліджень з історії, археології та

допоміжних історичних наук: топоніміки, нумізматики, етнографії, архівної та музейної справи тощо. Організуючи ці заняття, слід виходити з місцевих умов, з наявності матеріальної бази та кваліфікованого фахівця для їх проведення. По можливості залучаються працівники вузів, музеїв, архівів та інших установ.

На перших практичних заняттях учні в класі, в музеях, під час екскурсій по збиранню археологічних і нумізматичних пам'яток навчаються, головним чином, методам розпізнавання їх, визначення епохи, до якої вони належать, також оволодівають методами обліку, збереження та дослідження конкретних пам'яток.

Наступні заняття по збиранню і вивченню етнографічного матеріалу мають поглибити практичні навички та знання учнів.

Одночасно учні вивчають літературні джерела з історії. Вони знайомляться з уривками літописів, актових матеріалів, творів фольклору, опублікованих в документальних збірниках і хрестоматіях. А згодом організовується робота учнів над архівними джерелами. Найкраще проводити такі заняття безпосередньо в обласному, міському чи відомчому архіві під керівництвом фахівця-архівіста. Проте це не обов'язково. Маючи в своєму розпорядженні комплекти (по 15—20 примірників) фотокопій окремих, заздалегідь відібраних і перефотографованих цікавих документів та невеликий фонд оригінальних пам'яток, зібраних самими учнями під керівництвом учителя, можна організувати практичні заняття безпосередньо в класі. В процесі цих занять учні вчать користуватись каталогом, робити тематичні добірки матеріалів з періодичної преси, складати бібліографічні картки тощо. Головна увага приділяється вивченню радянського періоду. А тому значне місце в процесі практичних занять мають посісти дослідження сучасності. Це, насамперед, вивчення загальних та відомчих архівів та опублікованих джерел про боротьбу за перемогу Радянської влади, про успіхи, досягнуті у розвитку соціалістичної економіки і культури трудящими області, району, міста, села, заводу, колгоспу, радгоспу. За поширенняю тепер в літературі методикою соціологічних досліджень можна організувати вивчення сучасної історії заводу, колгоспу, населеного пункту. В зв'язку з цим варто влаштовувати різноманітні екскурсії, зустрічі з старими більшовиками, героями громадянської і Вітчизняної воєн, героями праці, трудівниками міста і села. Така робота цікавить учнів і дасть учителю матеріал для вивчення нашої дійсності.

В ході факультативних занять учні під керівництвом учителя можуть виготовляти макети, діорами, муляжі, стенди, аматорські кінофільми і діафільми та ін.

У багатьох школах є історичні кабінети та ленінські зали, кімнати і музеї бойової слави, історико-краєзнавчі музеї. Тепер, коли у відповідності з постановами ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР в кожній середній школі створюються кабінети історії, краєзнавча робота має бути розгорнута значно ширше. Кабінет історії чи шкільний історико-краєзнавчий музей стає базою для змістовної організації факультативних занять. Таким чином, вивчення факультативного курсу з історії рідного краю буде тісно пов'язане з організацією всього навчального процесу з історії та позакласною історико-краєзнавчою роботою.

Для ґрунтовного засвоєння навчального матеріалу факультативного курсу потрібно виділити 70 навчальних годин. Зроблений у програмі розподіл годин за темами є орієнтовним, і він повинен уточнюватися в кожній області, враховуючи місцеві умови, важливість подій, що відбувалися в краї, та наявність пам'яток.

ПРОГРАМА

ВСТУП. ЗАВДАННЯ ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ
«ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ» ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ І МЕТОДИ ВИВЧЕННЯТЕМА 1. ПЕРВІСНООБЩИННИЙ І РАБОВЛАСНИЦЬКИЙ ЛАД
НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ (3 год.)

Найдавніші люди на території краю. Стоянки давньокам'яного віку. Знаряддя праці первісних людей з каменю, кістки і дерева. Засоби добування їжі — збиральництво, мисливство, рибальство. Житла. Пам'ятки, що свідчать про зародки мистецтва і появу релігійних вірувань. Винайдення лука і стріл. Матріархально-родовий лад.

Місцеві стоянки часів новокам'яного віку. Знаряддя праці, виготовлені шляхом шліфування, пиляння та свердління каменю. Поява човна, глиняного посуду. Виникнення землеробства і скотарства.

Поселення племен трипільської культури на території краю. Мотичне землеробство. Знаряддя праці. Гончарство. Ткацтво. Поселення і їх планування. Розвинений матріархально-родовий лад.

Пам'ятки бронзової доби. Стародавні скотарі. Поява орного землеробства. Залишки поселень. Кургани. Мідні та бронзові знаряддя праці, зброя, прикраси. Патріархально-родовий лад і поява майнової нерівності.

Місцеві землеробські та скотарські племена скіфського часу (VII—II ст. до н. е.). Вироби з заліза. Сарматські племена в краї. Пам'ятки кочового скотарства, ремесла, торгівлі. Відомості про соціальний устрій і побут скіфів та місцевих землеробських племен. Городища.

Пам'ятки античної культури. Залишки античного ремесла і торгівлі в краї. Нульові пам'ятки.

Стародавні слов'яни. Перелогове та підсічне землеробство. Пам'ятки господарства. Поселення. Суспільний лад, культура і побут.

Практичні заняття по вивченню місцевих археологічних пам'яток.

Виготовлення муляжів та макетів окремих історичних пам'яток.

ТЕМА 2. ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ
НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ В IX—XIV СТ. (4 год.)

Міста і поселення часів Київської Русі (IX—XII ст.). Перші літописні повідомлення і згадки з історії краю. Місцеві слов'янські племена та їх господарство. Знаряддя праці. Зброя. Зародження феодальних відносин. Найпоширеніші галузі ремесла. Планування та забудова селищ, міст. Походження назв населених пунктів, вулиць, кутків (на основі вивчення топоніміки краю). Посилення гніту місцевих феодалів. Участь трудящих краю в народних повстаннях та в обороні Русі від зовнішніх ворогів. Пам'ятки давньоруської культури і побуту.

Краї у період феодальної роздробленості Київської Русі (XIII—XIV ст.). Місцеві князівства, феодальні замки. Сільське господарство, ремесло та торгівля. Становище трудящих, їх боротьба проти татаро-монгольських завоювальників, німецьких та інших іноземних загарбників.

Захоплення земель краю литовськими, польськими та іншими феодалами. Розвиток соціально-економічних відносин та експлуатація трудящих іноземними та місцевими феодалами.

Практичне заняття по ознайомленню з пам'ятками історії IX—XIV ст. Збирання та вивчення легенд, переказів про боротьбу проти іноземних загарбників. Ознайомлення з топонімічними методами вивчення історії.

ТЕМА 3. НАШ КРАЙ У ПЕРІОД ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ФЕОДАЛІЗМУ.
ВИЗВОЛЬНА БОРотьБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В XV—XVII СТ. (5 год.)

Заснування великих панщинних господарств. Розширення володінь і збагачення місцевих магнатів. Цехове ремесло. Торгівля. Посилення соціального, національного та релігійного гноблення народних мас польсько-литовськими, українськими та іншими феодалами.

Участь населення краю в утворенні козацтва, Запорізької Січі, в селянсько-козацьких повстаннях на Україні кінця XVI ст. Місцеві селянсько-козацькі виступи проти іноземних та українських феодалів в 20—30-х роках XVII ст.

Участь селян, козаків і міського населення у визвольній боротьбі українського народу 1648—1654 рр. Значення возз'єднання України з Росією для розвитку економіки і культури.

Практичне заняття з документами історії XV—XVII ст. за хрестоматією та збірниками. Виготовлення діорами або макета якоїсь події.

ТЕМА 4. КРАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII СТ. (4 год.)

Найважливіші події, що відбулися у другій половині XVII ст. в краї. Боротьба трудящих проти посилення кріпосництва і зрадницьких дій представників козацької старшини. Участь населення у боротьбі з польськими і турецько-татарськими загарбниками. Місцеві жителі у спільній боротьбі російського і українського народів проти шведських загарбників в роки Північної війни. Розвиток місцевої економіки під впливом реформ першої чверті XVIII ст.

Початок розкладу феодално-кріпосницької системи господарства у другій половині XVIII ст. Поява капіталістичних мануфактур. Зростання торгівлі. Заснування нових міст. Заселення півдня України. Посилення феодално-кріпосницького гніту. Повстання селян: рух гайдамаків, опришків та ін. Значення возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії для розвитку економіки і культури краю.

Практичне вивчення пам'яток історії та культури краю XVII—XVIII ст. Виготовлення макетів або діорам окремих історичних подій.

ТЕМА 5. КРАЙ У ПЕРІОД РОЗКЛАДУ І КРИЗИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ, РОЗВИТКУ В ЇЇ НАДРАХ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН ТА ПОЧАТКУ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ПРОТИ ЦАРИЗМУ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.) (4 год.)

Участь місцевого населення у Вітчизняній війні 1812 р. Розклад феодално-кріпосницького господарства. Нові промислові підприємства і торгові центри. Чумацтво. Антикріпосницькі селянські рухи. Прояви суспільно-політичного руху 20—50-х років у краї. Участь вихідців краю у Кримській війні. Селянські виступи у зв'язку з війною. Розвиток освіти, науки і культури в першій половині XIX ст. Вплив діяльності Т. Г. Шевченка на розвиток культури краю. Етнографічні пам'ятки.

Практичне заняття по ознайомленню учнів з роботою по збиранню та вивченню етнографічних та фольклорних пам'яток.

ТЕМА 6. ПЕРЕМОГА КАПІТАЛІЗМУ, РОЗГОРТАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ТА ПОЧАТОК ПРОЛЕТАРСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КРАІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (5 год.)

Місцеві особливості ліквідації кріпосного права за реформою 1861 р. Конкретні форми залишків кріпосництва в господарстві та боротьба селян проти них. Розвиток капіталістичної промисловості та її центри в краї. Формування пролетаріату і його склад.

Рух народників у краї. Інші події революційної боротьби трудящих 70—80-х років.

Перші робітничі гуртки. Поширення ідей марксизму. Виникнення робітничих організацій.

Розвиток освіти, науки і культури краю у другій половині XIX ст.

Практичне заняття по організації відбору джерел з хрестоматії та документальних збірників до теми. Виготовлення стендів за окремими подіями.

ТЕМА 7. НАШ КРАЙ У ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ, ПРОЛЕТАРСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ТА ПЕРЕМІЩЕННЯ ДО РОСІЇ ЦЕНТРУ СВІТОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ (7 год.)

Особливості місцевого економічного розвитку в період вступу капіталізму в стадію імперіалізму. Загострення класових суперечностей. Розгортання масового робітничого і селянського руху.

Поширення лєнінської «Искры» в краї. Розгортання діяльності місцевих більшовицьких організацій після II з'їзду РСДРП. Зв'язки місцевої більшовицької організації з В. І. Леніним та революційна діяльність його соратників у краї.

Події революції 1905—1907 рр.

Розвиток економіки і становиче трудящих напередодні революції. Страйки протесту у відповідь на розстріл робітників 9 січня 1905 р. Боротьба місцевих більшовицьких організацій за розгортання революційної боротьби проти зрадництва меншовиків, буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій. Рух робітників, селян і солдатів влітку 1905 р. Участь трудящих краю у загальному жовтневому політичному страйку та грудневому повстанні. Відгуки на революцію та дальша революційна боротьба. Учасники революції 1905—1907 рр. в краї.

Краї у час реакції та нового революційного піднесення. Терористичні акти проти робітників і селян. Аграрні перетворення. Переселення. Еміграція.

Виступи місцевих робітників і селян в період нового революційного піднесення. Ліберальний та революційно-демократичний національно-визвольний рух.

Розвиток освіти, науки і культури краю на початку ХХ ст. Видатні представники науки і культури.

Події першої світової війни і Лютневої буржуазно-демократичної революції в краї.

Практичне заняття по вивченню документів та пам'яток революційної боротьби в музеях. Виготовлення діорами про революційні події.

Підсумкове заняття за рік (семінар, конференція, екскурсія) — 3 год.

ТЕМА 8. РІДНИЙ КРАЙ У ПЕРІОД БОРЬБИ ЗА ПЕРЕМОГУ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ІНОЗЕМНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (8 год.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади. Боротьба трудящих краю на чолі з більшовиками проти контрреволюційних порядків, установлених Центральною радою та іншими буржуазно-націоналістичними правителями. Учасники боротьби за Радянську владу в краї.

Період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Місцеві партійні організації на чолі боротьби трудящих проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Участь представників місцевих більшовицьких організацій у створенні КП(б)У. Утворення комсомольських організацій в краї та їх діяльність. Остаточний розгром іноземних інтервентів, білогвардійців та куркульських банд. Місцеві герої громадянської війни.

Практичні заняття по вивченню архівних документальних і мемуарних джерел та речових пам'яток про боротьбу за Радянську владу. Виготовлення діафільму, фототвітрини або стенда з показом боротьби за владу Рад у краї.

ТЕМА 9. КРАЙ У ПЕРІОД ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ (8 год.)

Відбудова народного господарства краю і особливості його дальшого розвитку. Здійснення ленінської національної політики. Ленінський план соціалістичного будівництва. Індустріалізація краю. Комуністи — організатори соціалістичного будівництва. Визначні місцеві новобудови, новатори виробництва.

Колективізація сільського господарства. Національна за формою, соціалістична за змістом культура. Формування нового радянського побуту серед населення краю. Визначні діячі науки і культури. Комсомольці і молодь — передові бійці індустріалізації, колективізації і культурної революції.

Події, пов'язані з боротьбою трудящих західноукраїнських земель проти соціального і національного, а також релігійного гноблення, за возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР. Місцеві партійні організації КПЗУ.

Практичні заняття по вивченню архівних документальних та мемуарних джерел про соціалістичне будівництво в краї. Збирання оригінальних документальних джерел та методи їх опрацювання і збереження. Створення колекцій.

ТЕМА 10. УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ КРАЮ У БОРЬБИ ЗА ПЕРЕМОГУ СРСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941—1945 РР. (6 год.)

Мобілізація місцевого населення на боротьбу проти німецько-фашистських окупантів. Оборона міст та інших населених пунктів. Евакуація важливих промислових об'єктів. Підпільні партійні і комсомольсько-молодіжні організації та їх діяльність. Партизанський рух у краї. Визволення території краю Радянською Армією. Трудовий ентузіазм в тилу. Земляки — герої Великої Вітчизняної війни.

Практичне заняття по збиранню речових і документальних матеріалів, про героїзм учасників Великої Вітчизняної війни та організація догляду за пам'ятниками загиблих.

ТЕМА 11. КРАЙ У ПЕРІОД ПОВНОЇ, ОСТАТОЧНОЇ ПЕРЕМОГИ СОЦІАЛІЗМУ І РОЗГОРТАННЯ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ (10 год.)

Спрямування зусиль жителів на відбудову народного господарства після визволення краю від німецько-фашистських окупантів. Труднощі відбудови і допомога народів СРСР. Дальший розвиток усіх галузей господарства і піднесення добробуту населення.

Боротьба трудящих краю під керівництвом партійних організацій за здійснення накреслених програм КПРС по будівництву комуністичного суспільства. Визначні бу-

дови, що споруджуються в краї. Рух за комуністичну працю. Місцеві колективи комуністичної праці, Герої Соціалістичної Праці.

Розквіт науки, освіти і культури. Радянський побут. Сучасний фольклор і етнографія. Видатні діячі науки і культури. Комуністичне виховання трудящих. Братерські зв'язки трудящих краю з братніми народами Радянського Союзу. Інтернаціональні зв'язки з зарубіжними соціалістичними країнами і трудящими інших країн.

Виконання рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України трудящими краю.

Підсумки розвитку економіки, освіти, науки і культури краю за 50 років Радянської влади. Вивчення історії місцевої партійної організації до 50-річчя Комуністичної партії України — невід'ємної складової частини КПРС.

Краї до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

Практичні заняття — збирання і вивчення матеріалів з історії місцевих партійної і комсомольської організацій. Дослідження за анкетною системою певного об'єкту (заводу, колгоспу, радгоспу).

Підсумкові заняття (конференція, семінар, екскурсія) — 3 год.

*Орієнтовний список загальної літератури з факультативу «Історія рідного краю» для учителів**

- Маркс К. Хронологические выписки. В. кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 5, М., 1938.
 Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953.
 В. І. Ленін про Україну, К., 1957.
 Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961.
 Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966.
 Матеріали XXIII з'їзду КП України, К., 1966.
 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3, К., 1956.
 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС, Тези ЦК КПРС, К., 1967.
 Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог, К., 1967.
 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958.
 Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1967 р., К., 1967.
 Історія КПРС, К., 1963.
 Історія КПСС в 6 томах, т. 1—3, М., 1964—1968.
 Нариси з історії Комуністичної партії України, К., 1964.
 История СССР с древнейших времен до наших дней в двух сериях, в двенадцати томах, т. I—VIII, М., 1966—1968.
 Советская историческая энциклопедия, т. 1—12.
 Історія Української РСР у двох томах, К., 1967.
 Історія робітничого класу Української РСР, т. I—II, К., 1967.
 Історія селянства Української РСР, т. 1—2, К., 1967.
 Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967.
 Хрестоматія з історії Української РСР, ч. I—II, К., 1959—1961.
 Книга для читання з історії Української РСР, ч. I—III, К., 1960—1968.
 Визначні місця України, К., 1961.
 Українська Радянська Соціалістична Республіка, УРЕ, т. 17, К., 1965.
 Історія міст і сіл Української РСР.
 Бабишкін С. Д. Топоніміка в школі, К., 1962.
 Винокур І. С. Збирання і вивчення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі, К., 1967.
 Коляда О. Я. Виховання учнів на героїчних традиціях земляків, К., 1966.
 Красюк Я. І. Товариство «Юний історик» у сільській школі, К., 1965.
 Лисенко М. М. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР, К., 1961.
 Милонов Н. П. Изучение истории области в средней школе, М., 1960.
 Опыт историко-социологического изучения села Молдино, М., 1968.
 Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967.

ПРОГРАМУ СКЛАВ М. М. ЛИСЕНКО

* З названого списку учитель відбирає окремі книги та уривки з них. В разі потреби можна звернутись також до списку монографічної літератури та джерел, вміщених в двотомній «Історії Української РСР» (1967), до каталога місцевої бібліотеки. У кожній області учням ще рекомендується популярна література з історії краю.

Наш календар

ВИЗВОЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (Липень 1944 р.)

У липні ц. р. вся країна відзначає 25-річчя визволення західних областей Радянської України від німецько-фашистських загарбників.

Зимою і весною 1944 р. війська чотирьох Українських фронтів, розгромивши південне стратегічне угруповання ворога, визволили Правобережну Україну, Крим

і значну частину західних областей республіки. У травні 1944 р. на радянсько-німецькому фронті настало короткочасне затишшя. Червона Армія готувалася до нового наступу.

Комуністична партія і Радянський уряд поставили перед Збройними Силами завдання, яке мало важливе політичне значення,— очистити від фашистської погані всю радянську землю й приступити до визволення народів Західної Європи. Головний удар передбачалося завдати в центрі радянсько-німецького фронту проти групи армій «Центр» і «Північна Україна»^{*}.

Головне командування німецько-фашистських військ планувало свої дії на літо 1944 р. таким чином, щоб організувати стійку оборону на Сході, відбити вторгнення американських і англійських військ у Францію. Розраховуючи на зіткнення всередині антифашистської коаліції, фашистська Німеччина вела війну за вигравш часу. Оцінюючи обстановку, що склалася на літо 1944 р., гітлерівське командування вважало, що черговий удар Червоної Армії слід чекати південніше Полісся на люблінському і львівському напрямках, а у Білорусії передбачалися тільки допоміжні дії. В липні 1944 р. воно мало свої резерви на напрямі очікуваного удару радянських військ.

Літній наступ Червоної Армії розпочався 10 червня 1944 р. ударом Ленінградського фронту по військах Фінляндії. Долаючи впертий опір ворога, радянські війська розгромили його оборону і 20 червня визволили Выборг. Наступного дня перейшли у наступ війська Карельського фронту.

4 вересня сейм Фінляндії прийняв умови Радянського Союзу про перемир'я.

23 червня після могутньої артилерійської і авіаційної підготовки розпочали наступ війська 1-го Прибалтійського, 3-го і 2-го Білоруських фронтів. Через добу до наступальних операцій приступили війська 1-го Білоруського фронту. Бойові дії розгорнулися на 1100-кілометровому фронті.

Особливо великою рішучістю і високою стрімкістю відзначалися дії військ 1-го Білоруського фронту (командуючий генерал армії К. К. Рокоссовський, член Військової ради — генерал-лейтенант М. О. Булганін, начальник штабу — генерал-полковник М. С. Малінін). 24 червня вони прорвали оборону ворога на двох напрямках — північніше та південніше Бобруйська — і, розвиваючи наступ, уже 27 червня оточили в районі цього міста понад шість дивізій 9-ї армії противника. 29 червня «Бобруйський котел» було ліквідовано.

Наступ у Білорусії силами трьох Білоруських фронтів і 1-го Прибалтійського був однією з найбільших операцій Червоної Армії. Радянські війська розгромили групу армій «Центр», просунулися на захід на 350—600 км і вступили на територію братньої Польщі. За словами німецького генерала Є. Бутлара, «розгром армій «Центр» поклав край організованому опору німців на Сході»¹.

Успіхи радянських військ у Білорусії створили сприятливі умови для переходу у наступ військ 1-го Українського фронту проти групи армій «Північна Україна». Це угруповання ворога мало на той час 34 піхотні дивізії, 5 танкових, 1 моторизовану і 2 піхотні бригади (загалом понад 600 тис. чол., а разом з тилловими військами —

^{*} 5 квітня 1944 р. група армій «Південь» була переіменована на групу армій «Північна Україна», а група армій «А» стала називатися «Південною Україною».

¹ Мировая война 1939—1945 гг., Сборник воспоминаний, перевод с немецкого, М., 1956, стор. 240.

900 тис.)², 900 танків і штурмових гармат, 6300 гармат і мінометів калібру 75 мм і більше³.

Побоюючись наступу радянських військ на львівському напрямку, німецько-фашистське командування терміново вжило заходів до зміцнення своєї оборони. Було створено три могутні оборонні рубежі. Особливу увагу противник приділив зміцненню Володимира-Волинського, Рава-Руської, Сокаля, Львова, Станіслава, Брод, Дрогобича і старої фортеці Перемишль. Центр оборонної системи був у трикутнику Львів—Рава-Руська—Броди.

24 червня Ставка Верховного Головнокомандування наказала командуючому 1-им Українським фронтом генералу армії І. С. Конєву підготувати наступальну операцію із завданням — розсікти групу армій «Північна Україна» і розгромити її по частинах. Політичною метою операції було визволення від ворога західних областей України, подання братньої допомоги трудящим Польщі.

Перед наступом у військах фронту нараховувалося 843 тис. чол. (разом з тилловими службами 1200 тис.), гармат і мінометів калібру 76 мм і більше — 13 900, танків і самохідних гармат — 2200, літаків — 2806. Отже, наші війська мали перевагу над ворогом в особовому складі, в танках і артилерії у 1,5—2, а в авіації — в 4 рази⁴. Вперше за роки Вітчизняної війни у складі одного фронту було зосереджено таку велику кількість живої сили і техніки. За всю війну не було більше випадку, коли один фронт отримував завдання розгромити групу армій противника.

Командування і штаб 1-го Українського фронту провели велику роботу щодо покращення матеріально-технічного стану військ, вивчення угруповання ворога, його оборони. Для командирів стрілецьких корпусів, командуючих і начальників штабів армій було організовано заняття по вивченню весняних наступальних операцій 1-го Українського фронту під час визволення Правобережної України.

Військова рада фронту, політичне управління мобілізували партійні і комсомольські організації на партійно-політичну роботу у військах. Опублікований 22 червня документ «Три роки Вітчизняної війни Радянського Союзу» вивчався у кожному підрозділі. Особлива увага приділялась вихованню нового поповнення, призваного з західних областей України. В результаті роботи, проведеної командуванням, політорганами, штабами і особовим складом, на 12 липня 1944 р. війська фронту були готові до наступу.

У цей день наша розвідка встановила, що противник, очікуючи на наступ 1-го Українського фронту, почав відводити свої війська на рава-руському напрямі на другу полосу оборони, залишивши на першій лінії лише прикриття.

Ворог розраховував зірвати арtpідготовку радянських військ, примусити марно витратити бойові запаси. Командуючий фронтом наказав 3-ій гвардійській і 13-ій арміям 13 липня прорвати першу полосу оборони противника. Вранці 13 липня, після 15-хвилинної арtpідготовки, передові батальйони цих армій, посилені танками і артилерією, підтримувані авіацією, виконали завдання командуючого.

Ранком 14 липня перейшли у наступ головні сили 3-ї гвардійської та 13-ї армій. Наприкінці дня, долаючи опір ворога, вони підійшли до другої оборонної полоси. Тут гітлерівське командування зробило спробу затримати наступ радянських військ, кинувши в бій з резерву 16-у і 17-у танкові дивізії. Дії німецько-фашистських військ підтримували бомбардувальники. Підтягнувши вночі артилерію й тили, війська 3-ї гвардійської та 13-ї армій 15 липня знову перейшли у наступ. Того ж дня, в результаті жорстоких боїв, була прорвана на глибину 15—30 км вся тактична полоса оборони противника. 16 липня у прорив ввійшла кінно-механізована група генерала В. К. Баранова у напрямку на Жолку. Розгромивши 20-у моторизовану дивізію ворога, вона 17 липня визволила Кам'янку-Струmilівську, наступного дня — Деревляни і перетяла шляхи відступу бродському угрупованню ворога. Ранком 17 липня у прорив у загальному напрямі на Сокаль—Рава-Руська було введено 1-у гвардійську танкову армію генерала М. Є. Катукова. Того ж дня 44-а гвардійська танкова бригада цієї армії форсувала р. Західний Буг, перейшла державний кордон Радянського Союзу і вступила на територію Польщі. 18 липня головні сили 1-ї танкової армії форсували Західний Буг і захопили плацдарм у районі Доброчина⁵.

Із введенням у дію рухомих з'єднань підвищився темп наступу 3-ї гвардійської та 13-ї армій. 18 липня вони просунулися на 20—30 км і охопили бродське угруповання німецько-фашистських військ з півночі, північного заходу та заходу⁶.

² Сборник материалов по составу группировки и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте за период 1941—1945 гг., вып. IV, М., 1956, стор. 110—113.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. т. 4, М., 1962, стор. 206.

⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1965, стор. 361.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. т. 4, стор. 211.

⁶ «Военно-исторический журнал», 1964, № 7, стор. 10.

Прорив у центрі, на львівському напрямку, відбувався у складній обстановці. Тут головні сили гітлерівців ще утримували свої позиції. 14 липня після могутньої артилерійської й авіаційної підготовки з району Заложці розпочала наступ 60-а армія у напрямі на Золочів. Противник чинив упертий опір, особливо на третій лінії траншей, але стрімким натиском радянських воїнів був вибитий з першої полоси оборони⁷.

15 липня 38-а армія, що наступала південніше 60-ї, була контратакована силами двох танкових і однієї піхотної дивізії. Противнику вдалося потіснити наші частини. Командуючий фронтом направив для посилення 38-ї армії 31-й танковий корпус із складу кінно-механізованої групи генерала С. В. Соколова, артилерійсько-протитанкової резерви та інженерні частини. Штурмовики й бомбардувальники здійснили 15 липня близько 2 тис. літаковильотів⁸ і ударами з повітря зірвали наступ ворога. 16 липня для розширення прориву у районі дій 38-ї армії було введено ударну групу 1-ї гвардійської армії. Водночас передові загони 3-ї гвардійської танкової армії разом з 15-им стрілецьким корпусом завершили прорив тактичної зони оборони противника, просунулися на 16—18 км і вийшли північніше Золочева. Утворився вузький, шириною 4—6 км, так званий «колтувський коридор», дуже незручний для наступу.

В цих жорстоких боях радянські воїни, особливо комуністи, виявили зразки мужності й відваги. Безсмертний подвиг здійснив рядовий Сергій Іванов, який протитанковою гранатою знищив кулемет ворога, але з сусіднього будинку відкрив вогонь іншим кулемет. Гранат у бійця більше не було. Момент вирішував усе. Сергій підбіг до амбразури і грудьми закрив її⁹.

Сміливо й самовіддано діяли молоді воїни, призовані з нещодавно визволених районів України. Під час контратаки ворога на один з підрозділів 60-ї армії рядовий П. А. Півчук, уродженець Кам'янець-Подільської області, замінив тяжко пораненого командира взводу і уміло керував діями бійців. Гітлерівці не витримали рукопашної сутички і побігли¹⁰. Масовий героїзм радянських воїнів, їх бойова майстерність були вирішальною умовою переможного просування військ 1-го Українського фронту.

З великими труднощами зустрілися з'єднання 3-ї гвардійської танкової армії, коли вони, підтримувані авіацією 2-ї повітряної армії, стали входити у вузький «колтувський коридор». Гітлерівське командування намагалось ударами танкових з'єднань з Брод на південь і з Золочева на північ закрити цей коридор. 6-й гвардійський танковий корпус, що знаходився у другому ешелоні армії, розгорнувся для відбиття контратак противника з району Колтова і Плугова. Прикривши свої фланги артилерійськими заслонами, 3-я гвардійська танкова армія форсувала р. Пелтев, зайняла м. Буськ і 18 липня з'єдналася з кінно-механізованою групою. Таким чином у районі Брод були оточені 8 німецько-фашистських дивізій¹¹.

У цій складній і напруженій обстановці командуючий фронтом вирішив ввести у дію на лівому фланзі 3-ї гвардійської 4-у танкову армію. 17 липня, після визволення 60-ю армією Золочева, її з'єднання увійшли в «колтувський коридор». 18 липня 10-й гвардійський танковий корпус вибив німців з Ольшаниці і охопив з півдня вороже танкове угруповання¹². Частина сил 4-ої танкової армії була залишена разом з військами 60-ої армії південніше Золочева й Івачева для відбиття контратак противника.

Таким чином, на 18 липня війська 1-го Українського фронту, наступаючи на обох напрямках, прорвали оборону ворога на ділянці у 200 км вшир і 50—80 км вглиб. За час наступу було визволено 600 населених пунктів. Незважаючи на шалений опір противника, війська фронту оточили у районі Брод 8 його дивізій — загалом близько 60 тис. чол.

Щоб вийти з оточення, ворог залишив Броди і всі зусилля спрямував на захоплення Кам'янки-Струмилівської. Але спроби його були зірвані. 22 липня оточене угруповання було ліквідоване. Радянські війська знищили понад 38 тис. солдатів і офіцерів ворога, полонили понад 17 тис., захопили 1100 гармат і мінометів різного калібру, 1500 автомашин тощо¹³.

Далі наступ військ 1-го Українського фронту на Рава-Руську і Львів відбувся у тісній взаємодії з військами лівого крила 1-го Білоруського фронту, які 18 липня перейшли у наступ на Люблін.

19 липня генерали М. Є. Катуков і В. К. Баранов отримали наказ силами частин 1-ої гвардійської танкової армії і кінно-механізованої групи вийти на р. Сан, форсувати її й перерізати шляхи відходу ворога у районі Ярослава й Перемишля. Цей маневр і вихід на підступи до Львова одного корпусу 13-ої армії створювали сприятли-

⁷ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4440, спр. 191, арк. 29.

⁸ Там же, ф. 236, оп. 13315, спр. 104, арк. 7, 8.

⁹ «За счастье Родины», 23 липня 1944 р.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 109, арк. 299.

¹¹ «Военно-исторический журнал», 1964, № 7, стор. 11.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, стор. 213.

¹³ Там же, стор. 214.

зі умови для розгрому львівського угруповання¹⁴. Наступ центральної групи радянських військ розвивався повільно. Спроби 20 липня двох корпусів 3-ої гвардійської танкової армії лобовою атакою оволодіти Львовом були невдалими. Противник утримував вузли шляхів, висоти, населені пункти, переправи, намагаючись виграти час, щоб створити оборону на р. Сан і підтягти резерви.

Командуючий фронтом наказав 3-ій гвардійській танковій армії обійти Львів з півночі, вийти у район Яворів—Судова Вишня і перетяти ворогу шляхи відступу на захід. 4-а танкова армія мала обійти Львів з півдня, а 60-а — наступати на місто зі сходу. В результаті стрімких і рішучих дій військових частин фронту це угруповання німецько-фашистських військ було розгромлено і 27 липня Львів визволено.

Під Львовом радянські війська знищили 8 тис. гітлерівців, взяли у полон 3500, захопили 20 ешелонів з військовим майном, 35 танків, близько 800 гармат і мінометів, більш як 500 кулеметів¹⁵. У боях за древнє українське місто особливо відзначилися воїни 10-го гвардійського Уральського добровільного танкового корпусу під командуванням генерала Є. Є. Белова. Дві доби 1-й мотострілецький батальйон 29-ї гвардійської бригади цього корпусу на чолі з гвардії майором А. Х. Ішмухамедовим розчищав шлях іншим військовим частинам до Львова. Ішмухамедов був поранений у голову, але не залишив своїх бійців. За три дні боїв на вулицях міста батальйон знищив 900 гітлерівців, 5 танків, 4 гармати, 10 кулеметних точок, полонив 30 солдатів і офіцерів противника, визволив 5 тис. радянських військовополонених. За уміле командування і особисту хоробрість А. Х. Ішмухамедову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁶.

Незабутній подвиг здійснив комсомолец-танкіст 63-ї гвардійської танкової бригади А. П. Марченко. Отримавши завдання встановити над містом прапор перемоги, він на танку прорвався до львівської ратуші, з групою автоматників знищив ворожу охорону і виконав наказ. При цьому А. П. Марченко був смертельно поранений. Львів'яни на честь героя встановили на ратуші меморіальну дошку, його ім'ям названа одна з вулиць міста¹⁷.

Розпочавши 21 липня наступ на станіславському напрямку, війська 1-ї гвардійської армії 22 липня визволили Бережани, Підгайці, Каронець. Ворог втратив основні оборонні рубежі і мусив відступати. 27 липня при сприянні частин 18-ї армії, яка з 23 липня також наступала у цьому напрямку, 1-а гвардійська армія визволила Станіслав¹⁸. Того дня Москва двічі салютувала військам 1-го Українського фронту, які визволили Львів і Станіслав. 79 з'єднанням і частинам, що відзначилися у боях, було присвоєно почесне найменування «львівські» і 26 — «станіславські».

На шляху військ 1-го Українського фронту, що продовжували наступати, був Перемишль. Оволодіти містом з ходу 25 липня не вдалося. Наступного дня, коли підійшла піхота і було проведено ретельну розвідку, розгорнулися жорстокі бої. Уже 27 липня 22-а гвардійська мотострілецька бригада оволоділа південною околицею Перемишля. З півночі місто штурмували танкісти 53-ої гвардійської бригади, а з заходу — воїни 11-го гвардійського танкового корпусу 1-ої гвардійської танкової армії. До ранку місто і фортеця Перемишль були повністю очищені від фашистів, а опівдні мотострілецький батальйон 53-ї гвардійської бригади оволодів на західному березі р. Сан містечком Засонне.

Отже, за два тижні наступальних боїв війська 1-го Українського фронту завдали серйозної поразки групі німецько-фашистських армій «Північна Україна» і просунулися на захід більш як на 200 км. Залишки 4-ї танкової армії німців і 1-ої армії угорців спішно відкочувалися за р. Сан і в Карпати.

Жителі визволених західних областей Радянської України радісно вітали Червону Армію, допомагали їй транспортом, у будівництві і ремонті шляхів, постачали продовольство, доглядали поранених. Жителі с. Свірж Львівської області врятували життя близько 35 пораненим радянським воїнам, сховавши їх під час контрнаступу німецьких військ¹⁹. Нерідко місцеве населення допомагало нашим військовим частинам вилловлювати гітлерівців, що ховалися на горищах, у льохах, у лісі, виявляти вогневі точки противника.

Визволивши Львів, Станіслав й Перемишль, війська 1-го Українського фронту вступили в південно-східну Польщу, з ходу форсували р. Віслу, захопили і розширили плацдарм біля м. Сандомир. Війська лівого крила фронту, оволодівши промисловим і нафтовим районом Дрогобича і Борислава, вибили ворога з перевалів через Карпати на напрямках: Ужгород, Мукачеве, Гуменне²⁰.

¹⁴ «Военно-исторический журнал», 1964, № 7, стор. 12.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 13315, спр. 104, арк. 58.

¹⁶ Там же, ф. 33, оп. 793756, спр. 19, арк. 77—78.

¹⁷ І. Фольварочний. Сторінки героїчної боротьби, К., 1954, стор. 58.

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4440, спр. 191, арк. 71.

¹⁹ Там же, ф. 236, оп. 52060, спр. 25, арк. 32—33.

²⁰ Вторая мировая война 1939—1945 гг., М., 1958, стор. 600.

В результаті рішучих наступальних дій з'єднань 1-го Українського фронту було розгромлено 32 німецько-фашистські дивізії групи армій «Північна Україна» і повністю знищено 8, завершено визволення західних областей України²¹. Розгром групи армій «Північна Україна» був складовою частиною плану Ставки Верховного Головнокомандування на 1944 р. За п'ять тижнів літнього наступу Червона Армія завдала нищівного удару німецько-фашистським військам, відкинувши їх на 200—400 км. Розвиваючи наступ, радянські війська наприкінці липня вийшли на лінію Шауляй — Каунас — Белосток — Люблін — Львів — Станіслав і підійшли до кордонів Східної Пруссії, до Варшави і Карпат.

В перші дні вересня 1944 р. війська створеного на початку серпня 4-го Українського фронту (командуючий генерал-полковник І. Є. Петров, член Військової ради генерал-полковник Л. З. Мехліс, начальник штабу генерал-лейтенант Ф. К. Корженевич) розпочали наступальну операцію в Карпатах. 1 жовтня вони оволоділи залізничними станціями Завоєля, Форещанка Станіславської області і Славське — Дрогобицької, а 8 жовтня із визволенням ст. Лавочної Дрогобицької області територія Радянської України була повністю очищена від німецько-фашистських окупантів²². Україна знову стала вільною Радянською Соціалістичною Республікою. 14 жовтня 1944 р. на честь цієї важливої історичної події відбулися урочисті збори партійних, радянських і громадських організацій Києва, які підкреслили, що натхненником і організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників була наша рідна Комуністична партія²³.

Переможний наступ Червоної Армії влітку 1944 р. привів до нищівної поразки групи німецько-фашистських армій «Центр», «Північна Україна» і «Південна Україна», до повного визволення Української, Білоруської і Молдавської Радянських Соціалістичних Республік, майже всієї території Литовської, частини Естонської і Латвійської РСР. Державний кордон СРСР був відновлений на лінії Каунас — західніше Самбора, на протязі більш як 950 км. Докорінно змінилася стратегічна обстановка. В серпні 1944 р. на кордон Східної Пруссії, на Віслу і в Карпати вийшли війська п'яти фронтів, які готувалися до нового наступу.

О. В. МОЙСЕЄВ

²¹ Сборник материалов по составу группировки и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте за период 1941—1945 гг., вып. 4, стор. 112—113, 132—133.

²² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, К., 1963, стор. 385—386, 420—423.

²³ «Правда Украины», 21 жовтня 1944 р.

150-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЦІВ НА ХАРКІВЩИНІ

Серед селянських рухів першої третини XIX ст. чільне місце посідають повстання військових поселенців. На Україні вони спалахували в різні роки. Грізним було повстання військових поселенців на Харківщині, яке почалося 5 липня 1819 р. Воно було відповіддю на нестерпний визиск, необмежену сваволлю і жахливе знущання над селянами.

Військові поселення на Україні почали створюватись в 1817 р. на території Слобідсько-української (пізніше Харківської) губернії. Цього ж року Бузьке козацьке військо було реорганізоване в поселенську уланську дивізію. Незабаром військові поселення виникли в Катеринославській, Херсонській, а в другій половині 30-х рр. — у Київській і Подільській губерніях.

Селяни, перетворені у військових поселенців, ставали довічними солдатами. Їх діти з 7 років зараховувались у кантоністи, а з 18 років — у військові частини, де перебували до 45 років. Ці поселення були поєднанням найтяжчих форм кріпосництва з найжорстокішими видами царської солдатчини. Один з найвидатніших керівників декабристського руху П. І. Пестель писав у «Руській правді»: «Одна думка про військові поселення, влаштовані попереднім урядом, наповнює кожному благочесному душу муками і жахом. Скільки загинуло невинних жертв для пересичення того нечужового зловладдя, яке з лютістю мучило нещасні села»¹.

Царський уряд намагався примусити солдатів-селян так вести сільське господарство, щоб вони утримували себе й одночасно виплачували казенні податки. У вій-

¹ П. І. Пестель. Русская правда, Спб., 1906, стор. 75.

ських поселеннях до «Розпису» входила не тільки муштра, а й сільськогосподарські роботи, сон, і навіть народження дітей. Без дозволу начальства ніхто не міг вийти з села, поїхати на ярмарок, перебудувати хату, одружитись або одружити своїх дітей.

За найменшу провину поселенців жорстоко карали. В. Лобачевський, священик села Ольшанки (Єлисаветградський повіт), у своїх спогадах писав, що через надмірні «уроки» поселенцям доводилось працювати на казну не 3 визначених, а й 4 і більше днів. Їх карали як за невиконання відрядних робіт, так і за «недбальство і лінощі» у власних господарствах². І це при тому, що поселенців примушували до виснажливої муштри, вартування, будівництва шляхів, мостів та казарм.

Селяни всією душею ненавиділи військові поселення. Декабрист Д. Завалішин розповідав, що одна поселянка-українка вбила свого маленького сина, щоб йому не довелося, коли виросте, служити в військових поселеннях³. Про аналогічний випадок розповів О. І. Герцену М. С. Щепкін. Одному козаку загрожувало побиття тисячами шпіцрутенів. Він попросив кілька хвилин на роздум і в цей час, відправившись додому, убив своїх двох дітей і приніс у мішку їх трупи. При цьому він сказав: «Вони не будуть солдатами», а сам відмовився коритись, заявивши, що готовий прийняти покарання⁴.

Нестерпне становище у військових поселеннях викликало рішучий опір селян, що вилився в цілий ряд масових повстань: бузьких (1817 р.), базаліївських (1817—1818 рр.), чугуївських (1819 р.), шабелінських (1829 р.), новгородських (1831 р.) поселенців.

Повстання поселенців Чугуївського полку спалахнуло 23 червня (5 липня) 1819 р.⁵ Приводом до виступу була надмірна вимога начальства — заготовити понад 100 тис. пудів сіна. Між поселенцями поширилась чутка про те, що у них відбиратимуть хліб і худобу. В Чугуєві і в навколишніх селах поселенці складали «письменные приговоры», в яких зобов'язувались не підкорятись начальникам, не виконувати їх наказів, добиватись скасування військового поселення. Коли ескадронні командири 23 червня 1819 р. змушували косити сіно, то поселенці рішуче заявляли, що вони не підуть на роботу і вимагають, щоб їм повернули відняті раніше у них і сінокоси, і землі. З 23 червня до 2 липня повстанням був охоплений весь Чугуївський поселенський округ. Центром подій став Чугуїв, куди 3 липня почали направлятись з близьких і віддалених сіл великі групи повстанців.

Відмовившись від виконання робіт, повстанці виганяли начальників, захоплювали землі. Основною вимогою їх було знищити військові поселення і повернутись у стан державних селян, якими вони були до цього. З перших же днів повстання поселенське начальство і командири вживали всіх заходів, щоб якомога швидше придушити його. Біля Чугуєва вже на 5 липня було зосереджено шеститисячне каральне військо з багатьма гарматами. Проте повстання посилювалося, охоплюючи все більшу і більшу кількість населення. Як писав 13 липня начальник слобідсько-українських військових поселень генерал-лейтенант Лисаневич у донесенні Аракчееву, повстанці чинять такий сильний опір, що відновити порядок можна тільки найрішучішими заходами. У Лаптево, Покровське, Поди та інші села спішно були відправлені каральні загони, але виявилось, що основна частина населення з них вирушила в Чугуїв або ховалась по лісах.

2 серпня повстання чугуївських поселенців підтримали солдати сусіднього Таганрозького уланського полку. Тепер рухом була охоплена територія, де проживало понад 28 тис. населення. Повстанців очолювали Василь Редька, Ілля Гладкий, Прокіп Листушка, Данило Гела та ін. Після багатолюдної наради, яка відбулася в Пилипенковій балці увечері 2 серпня, повстанці наступного дня оволоділи важливим центром поселенського округу — Базаліївою. Як і чугуївці, вони вимагали від начальства звільнити їх від кріпосницьких військових повинностей і залишити у стані державних селян. Між чугуївцями та поселенцями Таганрозького полку встановились безпосередні зв'язки. З Чугуєва були направлені в села Таганрозького округу ходаки, які закликали до спільної боротьби.

Базаліївка стала також центром повстання, куди сходились поселенці з усіх сіл округу. Поселенське начальство направило туди каральні війська, які розсіяли учасників виступу і провели арешти. 5 серпня повсталі з багатьох навколишніх хуторів, озброївшись дрюками, намагались оволодіти Базаліївою, щоб звільнити своїх товаришів. Проте вони були оточені і близько 100 чол. з них заарештовано. В наступні дні це число зросло до 900 чол. Всі вони перебували в жахливих умовах. Генерал-майор Аргамаков, який очолював каральні війська в Таганрозькому округу, зухвало писав Лисаневичу, що він арештованим «2 доби не давав ні пити, ні їсти, та й тепер більше не дають їм, як по фунту хліба і по чотири кухлі води в день...»⁶

² «Киевская старина», 1887, № 12, стор. 623—624.

³ Восстание декабристов, т. III, М.—Л., 1927, стор. 267.

⁴ А. И. Герцен. Соч., т. XX, М., 1923, стор. 347.

⁵ ЦДІА УРСР в Києві, ф. 1352, оп. 1, спр. 21, арк. 1—2.

⁶ В. А. Федоров. Восстание военных поселян в Чугуеве в 1819 г.— «Исторические записки», т. 52, М., 1955, стор. 318.

Численні каральні війська повели наступ на чугуївських повстанців. До 10 серпня вони заарештували понад тисячу чоловік, яких також тримали в жахливих умовах. Для розправи над заарештованими за наказом Олександра І була створена комісія військового суду. На придушення повстання прибув сам Аракчєєв. Над основною частиною заарештованих без слідства і суду провели криваву езекуцію. Били до знепритомлення не тільки чоловіків, а й жінок та дітей. З 363 чоловік, яких було передано військовому суду, 273 засуджено до смертної кари, яку потім царський сатрап Аракчєєв лицемірно замінив 12 тис. ударів шпіцрутенами.

Покарання повстанців тривало протягом усього серпня. З 18 по 22 серпня в Чугуєві з 54 чол., яких прогнали кризь стрій в 500 солдатів 24 рази, 29 були забиті на смерть. Багатьох повстанців заслали в інші військові поселення та регулярні військові частини, зокрема розташовані в Оренбурзі. Серед засланих до Оренбурга було 29 селянок, яких перед цим побили різками.

Засуджені проявили виняткову стійкість і мужність, відкинувши пропозицію царських катів просити помилування. Один поселенець прокляв свого сина за те, що він, не витримуючи страшного болю від ударів шпіцрутенами, намагався просити пощади.

Царські сатрапи сподівалися масовими езекуціями і кривавими розправами над повсталими залякати селян, змусити покірно нести жахливий кріпосницький тягар. Але марні були ці сподівання. Боротьба у військових поселеннях тривала аж до ліквідації їх у 1857 р. На цей час лише поселення кінноти на Україні займали 2,4 млн. дес. землі з 554 тис. чол. військово-кріпосного населення. Начальником тут був граф Вітт, який запровадив жорстоку експлуатацію поселенців.

Криваві дії царизму в Чугуєві рішуче засуджували учасники декабристської організації «Союз благоденства». Під впливом цих подій К. Ф. Рилєєв у 1820 р. написав гнівну сатиру «К временщику», в якій викривав реакційні дії і необмежену сваволю «временщика» Аракчєєва. О. С. Пушкін своє обурення звирячою розправою царських сатрапів над чугуївськими повстанцями висловив в епіграмі на Аракчєєва:

В столице он капрал, в Чугуеве — Нерон,
Кинжала Зандова везде достоин он.

Масові повстання селян і, зокрема, військових поселенців справили значний вплив на розвиток суспільно-політичної думки та формування революційної ідеології декабристів, на дальше розгортання антикріпосницького селянського руху. Боротьба в військових поселеннях була однією з головних причин їх ліквідації, складовою частиною визвольного руху. Вона розхитувала самодержавно-кріпосницький лад, прискорювала скасування ненависного кріпосного права.

І. О. ГУРЖІЙ

УЧАСТЬ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В БОРЬБІ З ШВЕДСЬКИМИ ИНТЕРВЕНТАМИ В 1708—1709 рр.

Коли під час навали шведських інтервентів у 1708—1709 рр. панівні класи завагалися, а їх верхівка кинулася в обійми шведського короля, міська й сільська біднота Лівобережної України залишилась вірною багатовіковій дружбі з російським народом. Нелегко жилося трудящим в той час, не раз повставали вони на боротьбу проти експлуататорів, та підставляли шию під нове тяжке ярмо ніхто з них не збирався. Народні низи воліли боротися за по-

ліпшення свого становища не за допомогою чужинців та їх поплічників, що зраджували свою батьківщину, а спільно з російськими братами. І не лише воліли, а й піднялися на священну війну, в якій вирішальна роль належала жителям міст Лівобережної України.

Наближення зими, необхідність компактного розміщення військ, потреба значних запасів продовольства й військового спорядження — все це примушувало шведів передусім намагатись оволодіти містами, що й ставило їх населення в перші ряди борців з ворожою навалою.

Про намір шведів повернути на Україну російське військове командування довідалося надто пізно. Це було несподіванкою не тільки для Петра І та його генералітету, а й для багатьох сподвижників шведського короля Карла XII. Так, під час обговорення питання про дальший стратегічний план ведення війни, що відбулося 11—13 вересня 1708 р. в селі Стариші, проти походу на Україну висловився навіть королівський міністр граф Піпер¹.

Окремі історики, посилаючись на іноземних авторів, вважають, що справжньою

¹ Е. В. Тарле. Северная война, М., 1958, стор. 185—189.

причиною походу шведів на українські землі «був союз з Мазепою»². З такими твердженнями важко згодитись, хоч скидати їх з рахунку не доводиться.

Похід Карла XII на Москву через Смоленськ проходив надто повільно. Причина затримки полягала у ворожому ставленні населення. Народна війна, яка спалахнула на білоруських землях, спиняла на кожному кроці завойовників. Населення не тільки ховало продовольство, воно спалювало будівлі, руйнувало мости, організовувало партизанські загони й чинило напади на ворога, подавало активну підтримку російським військовим частинам³.

Як бачимо, не заклики Мазепи та його посули були причиною зміни планів Карла XII, а голод, на який прирік його військо народ, активні дії російської армії й місцевих партизанів примусили загарбників відмовитись від захоплення Москви лобовим ударом.

Доводилось повертати на Україну, багатства якої манили шведів. Тут передусім був хліб. У містах можна було знайти запаси зброї, недостачу якої давно відчувала ася армія. На Україні Карл XII сподівався зустріти співчутливе ставлення населення, використати незадоволення старшини і самого Мазепи самовладним характером Петра I та його намаганням ліквідувати автономію України. Карл XII знав про виступи в українських полках на початку століття проти місцевих властей, про допомогу запорожців керівникові народного повстання на Півдні Росії Кіндрату Булавіну. З України легше було підтримувати зв'язок з Станіславом Лещинським, ставлеником Карла XII на польському престолі, й розпочати зносини з Кримом та Туреччиною. Сподівався шведський король, що союз з Мазепою може дати не тільки кілька тисяч допоміжних вояків, а й сприятиме порозумінню з населенням. До того ж на Україні було менше лісів, що обмежувало розгортання партизанської боротьби, м'якший клімат, що полегшило б зимівлю війська.

На Україну шведські війська вторгнулися у другій половині вересня 1708 р. 1 жовтня п'ятитисячний загін генерала Лагеркрони стояв поблизу Стародуба⁴.

Але вже перші дні перебування інтервентів на Україні показали марність надій Карла XII. Ніякого доброзичливого ставлення ніде королівські війська не зустрічали. Населення міст і сіл України, забираючи з собою або знищуючи продовольство й фураж, тікало в ліси. Камергер короля Адлерфельд занотовував: «Ця чудова країна була зовсім пустинна. В селах, які дуже великі, не зустрічалось жодної живої душі і ніяких припасів, все було замкнено в містах»⁵.

Генерал Лагеркрона з загоном, що налічував 2000 піхотинців та 1000 кавалеристів і мав 4 гармати, повинен був недопустити проникнення російських військ на Україну. Та виконати це завдання йому не пощастило. Патріотичний подвиг українських селян, які зобов'язалися провести цей загін найкоротшим шляхом, звів нанівець плани шведів. Лагеркрона, блукаючи навколо Стародуба, не тільки не перепинив шлях російським військам, а й не зумів перешкодити їм вступити до міста.

Українське населення, так само, як і білоруське, спалювало все, що могло дістатися ворогові. Воно також брало активну участь в організації караулів від Дніпра до Двіни. Історичні джерела про ці караули подають такі відомості: «у реки Днепра у земляной крепости дворянин да два человека солдат, двадцать человек крестьян. В урочище Тишине один солдат да десять крестьян. Да в урочище Черной Грязи солдат да десять крестьян... У крепости на Выдерском перевозе дворянин да три человека солдат, да тридцать крестьян... В урочище Есеновиках — солдат да десять крестьян» і т. д.⁶

Найбільший вклад у боротьбу з ворогом внесли трудящі міст. Не сподіваючись шведського вторгнення на Україну, Петро I не подбав про захист її міст. Більшість із них мали нечисленні гарнізони і обмаль військового спорядження. Їх фортеці не витримували жодної критики. Ветхі вежі, обвалені мури, засмічені рови — зустрічались по всьому Лівобережжю. Весь тягар оборони таких фортець, зрозуміло, ліг на плечі місцевого населення. Доводилось спішно насипати нові вали й ремонтувати старі, копати рови, робити палісади. Під час наближення ворога старики, жінки і діти змушені були підійматись на стіни поряд з солдатами й відбивати ворожі атаки, поливаючи шведів окропом, смолою і навіть гарячими стравами.

Слабо був укріплений Стародуб, який першим став на шляху ворога. Гарнізон міста складався тільки з кількох тисяч чоловік⁷. Але штурмувати його, а також Новгород-Сіверський Карл не наважився. Розташувавшись за півмилі від нього, шведи почали готуватися до переправи через Десну, що й здійснили за допомогою Мазепи, який 24 жовтня 1708 р. відверто перейшов на бік інтервентів⁸.

² В. Ш у т о й. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр., К., 1951, стор. 58.

³ В. А. Дядиченко. Полтавська битва, К., 1959, стор. 13—14.

⁴ Е. В. Т а р л е. Назв. праця, стор. 191.

⁵ В. Ш у т о й. Назв. праця, стор. 83.

⁶ Е. В. Т а р л е. Назв. праця, стор. 218—219.

⁷ В. Ш у т о й. Назв. праця, стор. 84.

⁸ А. М а р к е в и ч. Разгром Карла XII, К., 1946, стор. 66—67.

Самовпевнений Карл XII не хотів визнати, що похід на Україну, як і на Москву, провалився, і продовжував прямувати до прізви. Його не спинили ні зростаючий опір навколишнього населення, ні крах сподівань Мазепи, який, замість 25-тисячного війська, привів до шведського табору жменьку обманутих козаків (за відомостями шведів: не то 7 тис. чол., не то 3 тис. чол.⁹, а згідно даних Петра I — 2 тис. чол.¹⁰).

Шведська армія в середині листопада зайняла Ромни й Гадяч¹¹. І дарма, що загарбникам та їх прихильникам-мазепинцям вдалося отаборитися в них на деякий час, жителі й цих міст вели вперту боротьбу з ними. Як відзначав Василь Рубан, населення Гадяцького полку всюди вбивало ворогів явно й таємно, а знатніших із них брало в полон і передавало до рук російського командування¹². Інший спосіб боротьби з інтервентами обрали жителі м. Смілого. Як тільки 30 листопада до містечка підійшов ворожий полк, вони вислали до полковника Діккера послів і запропонували зупинитися на ніч в передмісті, поки будуть приготовані квартири й одержано від Мазепи відповідь. Щоб не викликати ніякої підозри в шведах, мешканці Смілого надіслали їм горілку й мед. Коли завойовники отаборились в передмісті, смілянці серед ночі впустили до міста двохтисячний загін росіян, який другого дня вранці атакував королівських драгунів. Підкріплення, надіслане Карлом XII, допомогло Діккеру оволодіти містечком. Але населення там уже не було: воно відступило разом з росіянами. Розлютовані інтервенти спалили містечко, навіть церкву¹³.

Загарбники брутально порушували маніфести, в яких закликали жителів міст і сіл залишатися в своїх домівках і торгувати з ними, жорстоко розправлялися з усіма непокірними. Шведський полковник Поссе залишив яскравий опис однієї такої звірачої розправи. Жителі містечка Терни, після того як у нього вступили шведи, сховались в церковному подвір'ї, обнесеному ровом і палісадом. Інтервенти двічі кидалися в атаку, але обидва рази зустріли «сильный отпор, даже женщины стояли на валу и бились» проти них. Лише ціною величезних зусиль ворожим драгунам вдалося закріпитися на валу. Оп'янілі від крові, вони «стали рубить всех, кто попадался под руку — всех 1600 человек. Тех, кто укрывался в церкви (она была полна народа) и не хотел отворять дверей, Функ велел поджечь, и все, кто был в церкви, сгорели»¹⁴.

Про героїчну боротьбу населення Лівобережної України проти підступного ворога свідчить оборона Зінькова. Перед штурмом Веприка Карл XII вирішив направити свої війська на відпочинок у місто Зіньків, що було на шляху комунікацій російських військ між верхів'ями Псла й південним укріпленням районом (Полтава, Сорочинці, Миргород). Це був би важливий опорний пункт для наступу на північ, він перешкоджав би встановленню зв'язків між російськими військами обох районів¹⁵. Жителі Зінькова ще раніше спорудили нові земляні вали, а наближення шведського війська зустріли вороже. «Ми застали мешканців, — читаємо в одному шведському щоденнику, — з набитими стрільбами і розвиненими хоругвами коло валів і палісад». На вимогу добровільно відчинити ворота, жителі міста рішуче заявили: ні. Довго вмовляв їх один із сподвижників Мазепи, але зіньківці залишались невблаганними. Тоді король звелів приготувати до штурму один з полків і виставити артилерію. Тільки після цього зіньківці змушені були здатися¹⁶. Полковник Таубе наказав спалити передмістя Зінькова¹⁷ й вчинив жорстоку розправу над непокірним населенням¹⁸.

На початку січня 1709 р. Карл XII звелів штурмувати Веприк. Це невеличке містечко на Полтавщині відкривало шведам шлях на схід, до Білгорода, звідки вони мали намір іти на Курськ, а там і на Москву. Укріплене воно ніяких не мало. Скориставшись тим, що містечко було розташоване на високому місці, його мешканці звели навколо нього подвійну стіну з хмизу, проміжок засипали землею, а коли почалися морози, стіну облили водою. Внаслідок цього місто оперезалося неприступним суцільним валом¹⁹. Карл XII запропонував захисникам здатися, але дістав рішучу відмову. Тоді він спробував зруйнувати вал з допомогою артилерійського обстрілу, але марно²⁰. 6 січня війська Карла XII і Мазепи розпочали штурм Веприка. Солдати й населення зустріли штурмуючих не тільки рушничним вогнем, а й окропом, камінням, колодами. Навіть гарячий куліш був використаний для оборони. Мужній опір захисників міста змусив шведів припинити атаки. Вони втратили 1200 чол. убитими

⁹ Стефан Томашівський. Із записок каролінців. — Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. ХСІІ, кн. VI, 1909, стор. 75.

¹⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого, т. VIII, вып. 1, М. — Л., 1948, стор. 254.

¹¹ Там же, т. IX, вып. 2, М., 1952, стор. 575.

¹² Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 147.

¹³ Стефан Томашівський. Назв. праця, стор. 77.

¹⁴ Письма и бумаги..., т. VIII, вып. 2, стор. 927.

¹⁵ Там же, т. IX, вып. 2, стор. 613.

¹⁶ Стефан Томашівський. Назв. праця, стор. 78.

¹⁷ Письма и бумаги..., т. IX, вып. 2, стор. 613.

¹⁸ В. Шутый. Назв. праця, стор. 137—138.

¹⁹ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, стор. 167.

²⁰ Е. В. Тарле. Назв. праця, стор. 294.

й пораненими. Загинули, зокрема, граф Шперлінг, полковник Фріччі, підполковник Мернер. Лише позбувшись запасів пороху, обложені капітулювали.

Чим довше залишалися шведи на окупованій території, тим більше зростав опір з боку місцевого населення. Партизанські загони, що виникали один за одним, раз у раз нападали на невеликі групи окупантів й знищували їх, захоплювали в полон ворогів і направляли в розташування російських військ. Так, кілька дошкульних ударів завдав ворогові партизанський загін на чолі з Радиволом Григор'євим з села Жуки. Добре діяв і загін Івана Вертолаєва²¹. Козак Дзюба, взявшись провести шведів до місця розташування російського загону, допоміг росіянам оточити їх²². Шведи спалювали села й міста, забирали в полон їх мешканців, але це не спиняло народних месників. У лютому було спалено Куземин, Хухрю, Олешню, Городню, Краснокутськ, Котельву, Мурафу, Колонтаїв, Коломак, Рублівку та ряд інших населених пунктів²³. Однак весною кількість загонів ще більше зросла, а їх удари стали частішими й дошкульнішими. Незадоволення населення діями інтервентів переростало у глибоку ненависть до них.

В такій обстановці у Карла XII визріла думка про захоплення Полтави. Радянські вчені вважають, що Полтава була вибрана шведським завойовником не випадково. Здобуття міста дало б змогу інтервентам захопити в свої руки басейн Ворскли, що значно полегшило б зв'язок з Станіславом Лещинським і кримськими татарами. Полтава та басейн Ворскли відкрили б ворогові шлях на Москву, адже сюди проходив так званий Муравський шлях, що зв'язував Російську державу з Півднем²⁴. Полтава забезпечила б хоч на деякий час зголодніле й виснажене військо продовольством і військовим спорядженням, а також теплими квартирами.

Про намір шведів іти до Полтави російське командування дізналося ще в січні 1709 р.²⁵ Місто в цей час було майже не захищеним. Земляний вал та дерев'яна стіна споруджувалися для боротьби з татарами й на даний час дуже застаріли²⁶. Петро I зразу ж вживає заходів по зміцненню оборони міста. 17 січня сюди було відряджено з п'ятьма батальйонами піхоти О. С. Келіна, який призначався комендантом. Наприкінці місяця до Полтави було надіслано 7 гармат. На початку лютого тут налічувалось уже 19, а через два місяці 28 гармат. До гарнізону входило 4182 солдати, 91 пушкар і 2600 озброєних жителів²⁷. Були відремонтовані й зміцнені додатковими спорудами стіни. Діяльний і енергійний О. С. Келін мобілізував усіх міщан на підготовку до оборони міста. «Зелейні» і «ямчужні» майстри дістали завдання виготовляти порох і селітру, пічники — лагодити цегельні печі з котлами для смоли, гармаші — ремонтувати гармати, жінки та діти — збирати булижник і зносити до валів. Працювало, таким чином, все населення міста. І завдяки самовідданості й високому моральному духові міщан удалося за короткий час перетворити місто в неприступну фортецю, об яку розбилася міць однієї з найсильніших армій тодішньої Європи.

Вперше шведи з'явилися під Полтавою в лютому 1709 р. Козак Ф. Животовшинський на допиті 27 лютого заявив, що «назад тому... дней с пять» шведи послали з містечка Олішні до Полтави партію «человек со сто». Але «тою партію порубили, толко ис тое партии приехало к ним три человека». На другий день до міста було послано другу партію, що складалася з 500 чол. «Тех,— як заявляє той же козак,— такожде под Полтавою до одного порубили»²⁸.

1 квітня шведські війська оточили Полтаву. Почалася героїчна боротьба невеличкого гарнізону й жителів міста проти переважаючих сил ворога, що тривала майже три місяці — до 27 червня того ж року. Карл, Мазепа й Реншільд, проводячи рекогносцировку, вирішили, що взяти місто можна без особливих зусиль. Але дійсність жорстоко посміялася над цими розрахунками. Перший загін шведів, що появився того ж 1 квітня під стінами міста, втративши 32 чол. убитими і 6 полоненими, змушений був відходити. Другого дня шведи не змогли навіть наблизитися до стін Полтави, обмежившись нападом на сторожовий пост росіян. Однак це була лише розвідка. З квітня на місто рушили 1500 ворожих солдатів, сподіваючись захопити фортецю зненацька. Але й ця затія закінчилася крахом²⁹. Намір шведів закріпитися під стінами також не увінчався успіхом.

Наступної ночі шведське командування знову кинуло війська на штурм, проте й цього разу безуспішно. Дуже дошкульними для ворога були вилазки обложених,

²¹ К. Осипов. Разгром шведских интервентов войсками Петра I, М., 1951, стор. 54.

²² Григорий Данилевский. Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого.— Журнал Министерства народного просвещения, 1856, № 2, стор. 24.

²³ А. Маркевич. Названа праця, стор. 80.

²⁴ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, стор. 71.

²⁵ Письма и бумаги..., т. IX, вып. 2, стор. 601.

²⁶ И. Ф. Павловский. Полтавская битва 27 июня 1709 г., Полтава, 1908, стор. 11.

²⁷ А. Маркевич. Разгром Карла XII, стор. 85.

²⁸ Письма и бумаги..., т. IX, вып. 2, стор. 708—709.

²⁹ И. Ф. Павловский. Назв. праця, стор. 11.

які слідували одна за одною (за квітень їх було 12). Втрати загарбників швидко зростали (за квітень було вбито 1717 ворожих солдатів і 91 взято в полон)³⁰.

Не дав ніяких результатів шведам і підкоп, який вони вели під фортечним валом. Коли король, розраховуючи на вибух, кинув 23 квітня 3000 чоловік на штурм, вони знову були відкинуті. Ніякого вибуху не сталося, бо обложені, зробивши зустрічний підкоп, завчасно витягли бочки з порохом³¹.

Шведам довелося споруджувати цілу лінію укріплень по правому березі Ворскли, щоб відгородити місто від військ Меншикова, якому Петро I наказав подати негайну допомогу гарнізону Полтави.

1 червня внаслідок бомбардування шведам вдалося запалити місто. Коли частина захисників стала гасити пожежу, шведи піднялися на вал, закріпили тут свій прапор і вдарили в барабани. Але російські воїни, що гасили пожежу, перегородили їм шлях. На допомогу солдатам прийшли жителі — старики, жінки, діти. Ворог був скинутий з валу³².

4 червня під Полтаву прибув Петро I. Зразу ж він пише «своєручно благодарительное письмо к коменданту и всем осадным».

Жителі міста, дізнавшись про прибуття Петра I і лист від нього, зібрались у Спаському соборі й урочисто поклялися боронитися до останнього й страчувати кожного, хто запропонує здати фортецю.

Штурм 21—22 червня був найзапеклішим. Поряд з солдатами гарнізону місто знову боронило все його населення. «Жители полтавские все были на валу. Жены, хотя в огне на валу не были, только приносили камень и прочее. Весь вал кровью был облит и мертвых тел наполнен. В таком жестоком огне были до четвертого часу поползновения». Лише вранці шведи припинили атаку, втративши 1670 чол. убитими³³.

Тим часом йшла підготовка до генерального бою. Раніше Петро I навмисне ухилявся від вирішального поєдинку, щоб виснажити й знекровити ворога. Зараз він форсував підготовку до бою: шведи були деморалізовані й добре побиті. Їх неодмінно треба було добити пошвидше, поки не приспіли на допомогу татари, які, згідно чуток, уже вибиралися з Криму. Не міг далі чекати й Карл. Невдача з штурмом Полтави, народна війна, що з кожним днем набирала більшого й більшого розмаху, вичікувальна позиція Туреччини — все це вимагало негайної перемоги, на яку все ще сподівався шведський полководець. І він першим кинув свої війська в бій, який навів покрити його ім'я ганьбою.

Хоч шведам і вдалося на світанку 27 червня потіснити російські війська, генеральний бій, що розпочався о 9-й годині ранку під Полтавою, закінчився для шведів справжньою катастрофою.

Полтавський бій був побоїщем інтервентів. Він завершив тривалий поєдинок російської і шведської армій на території України. Успіх російської армії був забезпечений загальною підтримкою всього українського народу, який, не жалкуючи нічого — ні домівок, ні худоби, ні життя свого — робив усе, щоб розгромити ворога й викинути його за межі своєї вітчизни. Об мужність, стійкість й високий патріотизм захисників Стародуба, Новгород-Сіверського, Веприка, Смілого, Полтави та багатьох інших міст розбилась міць шведської армії, яка в Полтавському бою не змогла вчинити навіть довгого і впертого опору російській армії.

Міцна й тривала дружба російського, українського і білоруського народів здолала все — і добру виучку шведських солдатів, і талант ворожих полководців, і зраду мазепинців, і підступи Криму й Туреччини. Вона й пізніше була запорукою славних перемог цих народів як над зовнішніми, так і над внутрішніми ворогами. Вона принесла братнім народам і найбільшу й навеличнішу перемогу — перемогу Великого Жовтня.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ

³⁰ Там же, стор. 82.

³¹ И. Ф. Павловский. Назв. праця, стор. 12.

³² Там же, стор. 11.

³³ А. Маркевич. Назв. праця, стор. 96.

ІСТОРИК-МЕМУАРИСТ ГУЦУЛЬЩИНИ ПЕТРО СТУПНИЦЬКИЙ (До 175-річчя від дня народження)

Благородною справою займалися перші автори літописів («кройнічок») протягом XVII — початку XIX ст. — поширенням історичних знань серед народу. Це були освічені на той час люди, свого роду краєзнавці, мемуаристи. До таких прогресивних діячів належить Петро Іванович Ступницький — автор двох важливих творів: мемуарної записки про перебування запорізького козацтва на Покутті в 1771 р. та «Пам'ятника» (хроніки) — важливого джерела до вивчення історії Гуцульщини кінця XVIII — першої половини XIX ст.

мемуарної записки про перебування запорізького козацтва на Покутті в 1771 р. та «Пам'ятника» (хроніки) — важливого джерела до вивчення історії Гуцульщини кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Про життя і діяльність П. Ступницького залишилось мало біографічних даних. Народився він 6 липня 1794 р. в с. Уторопах на Гуцульщині в сім'ї священика. Дорослим сам став священиком. У селі його знали як освічену людину. Він добре володів українською, польською та німецькою мовами, цікавився історією галицького краю і передусім рідної Гуцульщини. Помер Петро Ступницький у 50-х роках XIX ст., оскільки останній запис у своїй хроніці зробив 1849 р.

У першому творі описується перебування козацтва на Буковині і Покутті в 1771 р. Він написаний розбірливим почерком на кількох сторінках метричальної книги Брустурської парафії*. Перед описом стоїть така примітка автора: «Писал Петр Ступницький — приходник в Брустурах 1825 года».

Безсумнівно, П. Ступницький описав докладно цю подію на основі спогаду очевидця, сучасника тих подій. Як переконує відомий галицький краєзнавець А. Петрушевич, цей епізод П. Ступницькому розказав один брустурський селянин, як «современный житель, который сей рассказ описал для памяти потомков»¹.

Зміст цього мемуару такий: польський шляхтич, власник с. П'ядика біля Коломиї Твардовський організував 500 чол. конфедератів проти нового короля Августа, будучи прихильником претендента на польську корону Станіслава Лещинського. Цей загін конфедератів отаборився біля м. Снятина. Як пише мемуарист, жовніри «кривдили дуже міщан і поселенців русинів около Снятина». Не витримавши такого гніту, українські міщани і селяни запросили на допомогу козаків, які під час російсько-турецької війни стояли з своїм табором у Садогорі на Буковині. Автор записки називає козаків «братами», показує, як невеличкий їх загін наносив на шляхту панічний страх, що вони «духом від них втікали».

100 кінних козаків на чолі з сотником Павлюком прибули на Покуття і розгромили конфедератів біля Снятина. Шляхетські недобитки втекли в гори на Гуцульщину, але і там їх наздогнали козаки і теж розбили. Одна група — 60 шляхетських втікачів з м. Кут через села Рожен, Яворів, Річку пішли в с. Брустури і зупинилися на ночівлю. Тут наспіли їх кілька козаків, і боязлива шляхта втекла в бік Космача. А козаки кілька днів залишались у Брустурах, місцеві селяни гостинно приймали їх.

Залишки конфедератів разом з керівником їх Твардовським через Микуличин, Делятин, Надвірну прибули до відомого православного монастиря Скиту Манявського і почали знущатись над монахами. Останні змушені були запросити козаків, які були в той час у Гвіздці. Козаки негайно вирушили в похід, пройшли Надвірну і в Пнів'ї настигли Твардовського, забрали у нього награбовані гроші і повели до Кам'яця-Подільського.

П. Ступницький детально описав перебування двох козаків у Брустурах, які спілкувалися з селянами, «страву з людьми споживали», один козак був кумом при хрещенні дитини і дав 1 крб. попові, а 3 крб. — «охрещенной дитяти на крижму».

1957 р. у м. Заболотві Коломийського району у підвалинах хати, яку розбирали, виявлено цікаву письмову пам'ятку. На церковному літургійні на дерев'яній дошці розміром 65×35 см. наклеєно папір, на якому була написана хроніка. Це другий твір Петра Ступницького. Цей свого роду літопис названий автором так: «Пам'ятник списаний ієреєм Петром Ступницьким парохом в Брустурах». У «Пам'ятнику» в хронологічному порядку записані короткі історичні відомості про найважливіші події, які відбувалися на Гуцульщині і в Галичині за період з 1671 по 1849 рр. Всього записано 25 подій.

У першому записі «Пам'ятника» повідомляється про заснування с. Брустури в 1671 р. «пришельцями» з карпатського с. Брустур, вказано прізвища засновників і перших жителів його — Манків, Рибарюків, Миклашів та інших.

В етнографічній, історичній та лінгвістичній літературі вже понад століття ведеться жвава дискусія з питання про походження назви гуцули. На думку львівського лінгвіста Б. В. Кобилянського в польській літературі вперше термін «гуцули» вжито в 1825 р.² У П. Ступницького зустрічаємо поки що найстарішу письмову згадку про гуцулів: «1816 года. Тяжкий год; голод дорожня велика. Гуцули ходили за збожем аж в Молдаву». Термін гуцули тут вжито не випадково, бо автор «Пам'ятника» ще говорить про гуцулів з Космача, Пскурави, Брустур і Річки під 1824 р. Також про гуцулів згадується в хроніці під роками 1830, 1832, 1848. Якщо автор висловився про гуцулів під 1816 р., то напевне він знав про цю назву раніше, в кінці XVIII ст. Тим більше важливо те, що про гуцулів говорить П. Ступницький, гуцул за походженням.

Гуцульщина — основна територія руху карпатських опришків — своєрідної форми антифеодальної боротьби селян західноукраїнських земель в епоху феодалізму. В «Пам'ятнику» знаходимо цікаві дані, історичні факти про рух опришків в кінці XVIII —

* Ця книга знаходилась на початку XX ст. у с. Брустурах, з 30-х років — у Коломиї (зберігається у фондах музею народного мистецтва Гуцульщини).

¹ А. Петрушевич. Приключеніє з 1771 года.— Галичанин, вип. III—IV, Львів, 1863, стор. 229—231.

² Б. В. Кобилянський. Діалект і літературна мова, К., 1960, стор. 143—144; Biblioteka polska, t. I, 1825, стор. 187.

на початку XIX ст., яких досі не можна було виявити в інших історичних джерелах. Тут згадано про напад опришків на уніатських священиків в Стопчатові (1800 р.), двічі в Уторопах (1780, 1801 рр.).

Під 1817 р. у «Пам'ятнику» записано про діяльність в горах «славних» опришків — Бойчука, Маруська з Космача, Мосорука — ватажка з Пскурави, Штолюка з Жаб'я, Матковського з Черемхова, відомих лише за народними оповіданнями, легендами і піснями, хоч це були історичні постаті. Іван Франко вперше висловив припущення про достовірність опришківської постаті Штолюка ще в кінці XIX ст.³ «Пам'ятник» П. Ступницького підтвердив здогад великого Каменяря.

Під 1822 р. автор говорить про страту чотирьох опришків з Брустур і одного з Черемхова у Пістині, а під 1830 р. записано, що «славні опришки» Штолюк і Циган Мішко страчені у Вижниці на Буковині.

Для волелюбних гуцулів тяжкою повинністю була рекрутчина, названа в народі «бранкою». Про таку «велику бранку» в Станіславському окрузі згадується у «Пам'ятнику» під 1809 р., коли з Гуцульщини в Станіслав уповноважені сіл вийти багато рекрутів відправили. Під 1832 р. записано, що п'яний вїт з с. Пскурави «перед терміном п'яний рекрутувал». Внаслідок такого свавілля сільського старшини «гуцули решта в гори поутікали».

Дуже цікаві дані є в «Пам'ятнику» про воєнно-політичні події в Галичині, і зокрема на Гуцульщині. Тут йдеться про «прогнання» в 1809 р. з м. Станіслава австрійським генералом польсько-французького війська Наполеона, про розгром російським царським військом польських повстанців поблизу Радехова в 1830 р. Важливі повідомлення записав хроніст про події революції 1848—1849 рр. в Угорщині («велика м'ятеж в Угорщині»). Австрійські власті боялися впливу революцію на Галичину і, зокрема, на жителів Карпат, внаслідок чого, пише автор, в горах розташувалися «великі варти», «гуцули вчилися муштри», а муштрував їх австрійський комендант, надпоручник Беєр. «Пам'ятник» закінчується повідомленням про те, як в 1849 р. через Галичину переходили війська царської Росії придушувати революцію в Угорщині, і зокрема про 21 полк російської кавалерії.

Як в інших подібних записах і хроніках, так і в «Пам'ятнику», автор згадує про стихійні лиха, які навідували Гуцульщину, зокрема «тяжкий год» — 1786, коли внаслідок «великого голоду» в галицькій і закарпатській Гуцульщині «много мирян померло», а під 1816 р. знову записано «тяжкий год: голод дорожня велика», внаслідок чого «гуцули ходили за збожем аж в Молдову». Автор пише, що 4 квітня 1831 р. в Брустурах «холера появилася», і орендарі «всі з гор утікали», а в 1834 р. «западь сніжна», на Юра була так велика, що «худоба до сіна не може дійти».

Під 1824 р. Ступницький зафіксував подію, пов'язану із старовинними пережитками і повір'ями на Гуцульщині, що були викликані стихійним лихом: «Посуха велика; дожджу не било, тому ж гуцули з Шешор, Пскурави, Космача, Брустур і Річки баби вязали і яко чаровниць на огни пекли. Криміналом карали».

Записів у «Пам'ятнику», пов'язаних з церковними подіями — не багато: перераховуються священики, які були в Брустурах, коли покрито церкву, привезення з Бродів нового дзвону, побудову парафіяльної стайні, важкі роботи парафіян під час будівництва «обиталища мурованого приходського» тощо.

У «Пам'ятнику» записано і ряд дрібних подій, а саме, як п'яний дяк був убитий кіньми, а коні впали із скали, як «майстер» Василь Костюк ставив стайню. Автор «Пам'ятника» помістив звістку про «хитрість» гуцулів з Космача, які в 1830 р. перевозили пшеничну муку до Сиготу і на шляху в Чорногорі «ситом сіяли пісок до муки, а з правдивої муки пироги варили».

Історичні звістки за XVII—XVIII ст. автор черпав або з описів, або з пам'яті старожилів-односельчан. Починаючи з перших років XIX ст., записи майже рік за роком зроблені автором на основі власних спостережень. Автор тісно зв'язаний з Гуцульщиною, оскільки говорить «наші гори», «в горах здесь», прихильно ставиться до своїх односельчан «мирян». Про це свідчить факт, записаний у «Пам'ятнику». В 1836 р. парафіяни будували «обиталище муроване» в Брустурах. Вони «коньми верхово спроваджували» цеглу з Пістині, а це «тяжко їм приходило». Тому в зв'язку з такими важкими роботами селяни заявили, що «всі лишут Брустури и пойдут до Путилова на свободу», а автор «Пам'ятника» заявив, що «и он пойдёт с ними».

Невеличкі за обсягом твори П. Ступницького — цінні для дослідників-істориків тим, що в них є згадки про події, про які не говориться в інших джерелах.

Залишені твори становлять інтерес і як мовні пам'ятники, написані тогочасною українською мовою з деякими ознаками покутсько-гуцульського говору.

Невідоме досі ім'я першого краєзнавця, мемуариста-історика Гуцульщини Петра Івановича Ступницького сьогодні згадуємо з пошаною. Кожна людина, яка в далекому минулому зробила хоч невеличкий вклад в скарбницю української культури і науки, заслуговує на згадку і шанування в наш світлий час.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

³ І. Франко. Опришок Мирон Штола.— Етнографічний збірник, т. V, Львів, 1898, стор. 34—40.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. І. ВОЙТКО. МАРКСИСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА,
вид-во «Наукова думка», К., 1968, 102 с.

Останнім часом у нашій країні і за рубежом між ученими точиться гостра боротьба навколо предмета соціології як науки, її методології та методики. З цього погляду цікавою є книга В. І. Войтка «Марксистська соціологія як наука». Автор на основі багатого історичного матеріалу та практичного досвіду соціологічної роботи визначає місце соціології у системі суспільних наук, показує роль К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна у створенні марксистської теоретичної соціології — історичного матеріалізму. Завдячуючи їм, соціологія стала на науковий ґрунт, почала розвиватися як наука про загальні закони розвитку суспільства.

Марксистська теоретична соціологія і історичний матеріалізм — одна наука. Тому автор має рацію, коли вказує, що «соціологія як вчення про загальні закони розвитку суспільства складалася протягом багатьох століть. Історичний матеріалізм виник не на пустому місці, він увібрав в себе все те краще, що виробила прогресивна думка минулого», що «історичний матеріалізм — це і є марксистська соціологія».

Вивчаючи найбільш загальні закони розвитку людського суспільства, марксистська теоретична соціологія спирається на дані конкретних суспільних наук, які вивчають окремі сторони суспільного життя (економічні, політичні, юридичні науки, психологія, педагогіка і т. д.). Між теоретичною соціологією і конкретними суспільними науками існує тісний взаємозв'язок.

Серед теоретичних роздумів авторові варто було докладніше висвітлити роль історичних наук. Суспільствознавство почалося з опису історичних подій, фактів, видатних осіб, способів життя різних народів. Це вже були зачатки історії як науки. Цілком зрозуміло й те, що робити теоретичні узагальнення про суспільний розвиток не можна було без використання даних історичної науки, яка, досліджуючи всю сукупність історичного розвитку (політичні, економічні, ідеологічні процеси), тим самим ніби об'єднує ці конкретні суспільні науки в історичному плані і цим самим служить певною базою для теоретичної соціології. В результаті нагромадження фактів історія вловлює взаємозв'язки між окремими явищами в історичній послідовності, типизує їх.

Таким чином, можна сказати, що соціологія тісно зв'язана з конкретними суспільними науками через посередництво історичних наук. Наскільки тісний зв'язок між історичними науками і теоретичною соціологією, можна судити хоч би з того, що іноді твори класиків марксизму-ленізму є і історичними і соціологічними. Зразком цього є геніальні твори К. Маркса «Капітал» та В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», де дано розгорнуту картину капіталістичної суспільно-економічної формації в усіх формах її прояву.

Отже, для повного вивчення суспільства як об'єктивно існуючої системи — пізнання минулого, сучасного стану суспільства і розуміння перспектив майбутнього розвитку — потрібно досліджувати суспільство у тісному взаємозв'язку трьох груп суспільних наук: теоретичної соціології, історії та конкретних суспільних наук.

Марксистська теоретична соціологія (історичний матеріалізм) як філософія суспільного розвитку виступає у відношенні до інших суспільних наук як методологічна наука, яка озброює їх матеріалістичним тлумаченням суспільного розвитку. Вона, вивчаючи суспільний процес і збагачуючись досягненнями всіх інших суспільних наук, сама розвивається.

У своїй монографії автор чітко розмежовує теоретичну соціологію марксизму як науку про найбільш загальні закони розвитку суспільства і прикладну соціологію марксизму, яка вивчає, пише автор, суспільні явища і процеси через дії і вчинки особи. Об'єктом її дослідження є як окрема особа, так і групи людей, у тому числі класи і суспільство в цілому.

Прикладна і теоретична соціологія різняться лише ступенем узагальнення суспільного пізнання. Проводячи методами конкретно-соціологічних досліджень (спостереження, аналіз статистичних даних, інспекція (перевірка), соціальний експеримент, інтерв'ю, анкетування) вивчення окремих сторін суспільної людської діяльності, прикладна соціологія дає для теоретичної соціології частковий матеріал для більш загальних висновків щодо вивчення об'єктивних законів розвитку суспільства.

Вивчаючи об'єктивні закономірності розвитку суспільства, соціологія служить засобом революційного перетворення його. Спираючись на дані марксистської соціології, КПРС мобілізує багатомільйонні маси трудящих на виконання практичних завдань будівництва комунізму. Марксистська соціологія — керівництво до дії, вона служить дороговказом у створенні

нового суспільного ладу і формування нових комуністичних відносин та вихованню нової людини — активного будівника комунізму.

Цінним у книзі є те, що автор висуває цілий ряд важливих проблемних завдань, які стоять перед соціологами в світлі сучасної науково-технічної революції. Серед них на перший план висувається вивчення перспективних напрямів науково-технічної революції, що вирішують долю прогресу соціалістичного суспільства.

Діалектика взаємозв'язку знань і навичок в сучасних продуктивних силах, глибоке осмислення місця і ролі людини в сучасному виробничому процесі, перспективи і тенденції розвитку загально-народної соціалістичної власності, шляхи розвитку та форми заробітної плати й суспільних фондів споживання, вплив технічного прогресу на людську працю (індустріалізація, інтелектуалізація, гуманізація праці), форми і методи використання трудящими

вільного від роботи часу, шляхи і прийоми оптимізації навчально-виховного процесу, стан релігійності, причини її існування і шляхи подолання, співвідношення науково-технічного і морального прогресу людства, вивчення процесів оптимізації художньої творчості, мистецтва, розробка соціологічних проблем науки — ось неповний перелік проблем, які чекають успішного вирішення радянськими соціологами у співдружності з істориками і ученими інших конкретних суспільних наук.

В цілому книга «Марксистська соціологія як наука» — це глибоке теоретичне дослідження історичного розвитку соціологічної науки, її методології та методики. Цінним у праці В. І. Войтка є й те, що в ній зібраний багатий бібліографічний матеріал з цього питання.

Рецензована книга послужить соціологам, історикам важливим посібником і матеріалом для глибоких роздумів над проблемами розвитку суспільних наук.

В. О. ГОЛЯК

СОЦІАЛІСТИЧНА ДІЙСНІСТЬ І НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ВИГАДКИ,

Видавництво політичної літератури України, К., 1968, 227 с.

Комуністична партія вимагає від працівників суспільних наук, зокрема на Україні, наступального, аргументованого, глибоко партійного викриття теорії і практики ідеологічних диверсій проти СРСР, в тому числі проти УРСР. Це почесний обов'язок радянських вчених. Саме тому слід всіляко вітати вихід у світ рецензованого збірника статей, автори якого таврують ганьбою облудні ідеї буржуазного «українознавства», що викривляє соціально-економічний розвиток українського народу. Авторі вдало протиставляють вигадкам антикомуністів правду дійсності.

Збірник має струнку структуру. Його відкриває стаття Голови Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицького — «50 років Українській Радянській Соціалістичній Республіці». Автор розкриває політичні, економічні та культурні здобутки українського народу за 50 років Радянської влади. Підсумовуючи півстолітній історичний шлях боротьби і перемог Радянської України в братній сім'ї народів СРСР, В. В. Щербицький підкреслює, що всі досягнення працьовитих рук і волелюбного духу трудящих республіки в ході будівництва соціалізму і комунізму стали можливими завдяки мудрій політиці КПРС, втіленню в життя ідей радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму в нашій країні. В. В. Щербицький закінчує свою яскраву розповідь розкриттям світлих перспектив дальшого всебічного розвитку Радянської України.

На переконливому фактичному матеріалі М. О. Буцько, В. М. Тараненко, І. О. Гуржій, В. Ф. Панібудьласка показують величезне значення дружби народів, зокрема українського та російського, в історичній долі нашої Вітчизни.

Так, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій докладно простежує джерела дружби і співробітництва російського й українського народів, переконливо обґрунтовує ідею, що класова солідарність трудящих двох народів, єднання найкращих їх синів в добу самодержавного лихоліття стали запорукою їх визволення. Тільки при наявності певних соціально-економічних, духовних і культурних передумов так повно проявилось політичне єднання російського і українського народів в багатонаціональному Радянському Союзі на основі будівництва соціалізму.

«Націоналізм і шовінізм завжди були двома сторонами буржуазної політики та ідеології в національному питанні. Саме в запеклій боротьбі з ними вивковувалась непорушна інтернаціональна єдність і братерство всіх радянських народів»¹, — говорив на XXIII з'їзді КП України П. Ю. Шелест. З цього погляду надзвичайно актуальною є стаття М. М. Липовченка «Проти великодержавної зарозумілості та національної обмеженості». Автор переконливо показав, що ідеологія великодержавного російського шовінізму, яка освячувала політику мовно-культурного геноциду українського народу, таврувалась кращими синами російсь-

¹ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 59.

кого народу. Російські революційні демократи добре розуміли, що ідеологія великодержавного шовінізму, розбещуючи частину російського народу «перевагами» і «владою» над «кінородцями», надзвичайно гальмувала зростання революційно-демократичної свідомості, паралізувала волю до боротьби з «внутрішніми турками». Однак тільки очолювана В. І. Леніним революційна соціал-демократія зуміла на основі марксизму-ленінізму протиставити людиноненависницькому шовінізму ідеї солідарності трудящих всіх країн в ім'я їх перемоги над гнобителями. Вдалі аргументи, влучні полемічні прийоми знаходить М. М. Липовченко для викриття українського буржуазного націоналізму, підкреслюючи, що виразником національних сподівань українського народу став пролетаріат.

У статтях В. Горшкова та Ю. І. Рямаренка, Б. Сергієнка та І. Климчука розглядається горезвісний шлях української контрреволюційної еміграції після вигнання її з території України і до теперішнього її животіння. Розглядаючи програми різних націоналістичних організацій та партій, автори звертають увагу на те, що все більше місце в їхніх діях займає розроблення засобів експорту в УРСР ідей антикомунізму, буржуазного націоналізму. Проте, напевно, слід авторам було б більш докладно на фактичному матеріалі показати еволюцію тактики та ідеології українського буржуазного націоналізму залежно від пануючих зовнішньополітичних доктрин американського імперіалізму.

З так званої «советології» — головного напрямку антикомунізму — виділилось «українознавство» як підступна система поглядів на історію, економіку, культуру УРСР, розрахована на використання ідеологічних диверсій. Ідеологічну основу «українознавства» становлять затаскані догмати українського буржуазного націоналізму, пристосовані до пануючих ідеологічних доктрин антикомунізму. Саме «українознавство» перетворилось у головне джерело антирадянських ідей про національну політику КПРС, становище українського народу в СРСР. Статті Р. Г. Симоненка, Л. П. Нагорної, В. Г. Сарбея саме їй присвячуються викриттю ідей сучасного «українознавства», яке, як підкреслює Р. Г. Симоненко, нині уникає прямих закликів до воєнного визволення українського народу, ставлячи головним завданням політично-пропагандистських органів імперіалізму та організацій українського буржуазного націоналізму внесення в свідомість українського народу розтлінних ідей антикомунізму та українського буржуазного націоналізму. Автор докладно розкриває фальсифікаторський характер трактувань «українознавством» історії КП України.

Збірник завершується статтею І. І. Компанійця «Історія західноукраїнських зе-

мель: правда і перекручення», в якій спростовуються фальшиві концепції румунської, польської та угорської буржуазної історіографії з питань історії західних областей України. Перекопливо викриваються наклепницькі твердження сучасних «українознавців» про те, нібито Радянська влада не відповідала національним і соціальним сподіванням населення цих областей. Автор аргументовано показує, що трудящі Західної України, які століттями стогнали під іноземним ярмом, тільки за умов соціалізму одержали чудові можливості для свого вільного соціального і національного розквіту в державі народів-братів — Радянському Союзу.

Українська громадськість з великим інтересом зустріла рецензований збірник статей, в якому послідовно, наступально, з партійних позицій, на високому ідейно-теоретичному рівні викриваються підступи антикомуністів. Книга послужить справі комуністичного виховання радянських людей у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму.

Позитивно оцінюючи вихід у світ рецензованого збірника, слід мати на увазі, що подальше розгортання цілеспрямованої боротьби проти антикомунізму та різних його проявів.

Широке викриття ідеології «українознавства» вимагає об'єднання зусиль представників усіх суспільних наук республіки. При цьому критика повинна вестись в нерозривній єдності з викриттям «советології» в цілому, яка дає «українознавству» методологічні принципи та ідеї. Адже показово, що такі провідні «українознавці», як Дж. Армстонг, В. Голубичний, є одночасно і відомі «советологи». Невідкладною є потреба послідовно викривати буржуазні теорії про те, нібито національними характеристиками українців, їх історичним традиціям відповідають ідеї «демократичного», «лібералізованого» соціалізму. Під прикриттям цих «ідей» буржуазна пропаганда силкується очорнити соціалістичний лад УРСР як «азіатсько-деспотичний», «євразійський» «російський соціалізм». Обов'язком українських економістів-марксистів є також розвінчання фальсифікацій К. Кононенка, В. Голубничого, К. Мешнінга, В. Бандери, В. Левицького та інших щодо економічного розвитку України в складі СРСР.

Слід встановити чітку координацію дій між істориками, економістами, філософами та спеціалістами інших галузей суспільних наук у систематичному докорінному викритті сучасної буржуазної ідеології, зокрема націоналістичної. Цим питанням ще мало уваги приділяють українські журнали. В них не зайняли належного місця критико-бібліографічні огляди та критичні рецензії на численні зарубіжні буржуазні видання, що займаються українською тематикою.

Д. Ф. ВІРНИК, В. Д. СІКОРА

*С. ЗЛУПКО. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА НА
УКРАЇНІ,*

вид-во Львівського університету, 1969, 222 с.

Історія економічної думки — одна з найменш досліджених ділянок духовних надбань українського народу. Через те кожна нова праця з цієї проблематики викликає інтерес громадськості. Привертає увагу й книга С. М. Злупка, в якій на основі архівних та статистичних матеріалів, наукової, епістолярної, публіцистичної спадщини діячів минулого та здобутків радянських дослідників автор, виходячи з конкретно-історичних умов ідейно-теоретичної боротьби в краї, розкриває з позицій марксизму-ленінізму класову природу, генезис і еволюцію головних течій економічної думки другої половини XIX ст. у Галичині. Рецензована монографія відрізняється від раніше опублікованих праць з цієї галузі тим, що в ній уперше зроблена спроба комплексно з'ясувати ідейне багатство української економічної думки, що розвивалася на західноукраїнському терені у добу домонополістичного капіталізму. Однак специфічні умови Західної України не переоцінюються автором, а розглядаються у тісному зв'язку з розвитком буржуазної Європи, зокрема, під кутом зору міцніючих ідейних контактів з Наддніпрянською Україною і Росією. Це дозволило показати специфічне і загальне у поглядах західноукраїнських економістів, оцінити їх вклад у суспільну думку на тлі ідейного розвитку епохи.

Автор дійшов правильного висновку про домінуюче значення в той час аграрно-селянського питання. Адже у другій половині XIX ст. у Західній Україні повільно, хоч і впевнено, утверджувався капіталізм з усіма його наслідками. На капіталістичному шляху розвитку стояли і залишки кріпосництва в усіх сферах економічного та суспільно-політичного життя. Економічною опорою залишків феодалізму було поміщицьке землеволодіння, знищення якого привело б до прискореного розвитку продуктивних сил як у сільському господарстві, так і в промисловості. Таким чином, аграрно-селянська проблема була тоді тією віссю, навколо якої велася гостра боротьба усіх течій суспільно-економічної думки. Про це докладно мовиться у першому розділі книги.

У другому і третьому розділах, де висвітлюється економічна ідеологія поміщицько-клерикальних та буржуазно-ліберальних діячів, вперше дана марксистсько-ленінська оцінка економічних поглядів галицьких москвофілів і народовців І. Наумовича, Д. Тянкевича, В. Барвінського, таких економістів, як Є. Олесницький, В. Будзинівський, а також ідеологів національно-демократичної партії. Характеристика поглядів економістів консервативного і буржуазно-ліберального табору має важливе наукове та політичне значення

насамперед тому, що буржуазно-клерикальні та націоналістичні ідеологи і досі вважають В. Барвінського, І. Наумовича та інших консерваторів виразниками світогляду і прагнень українського народу. Автор книги на основі аналізу праць і висловлювань цих діячів переконливо доводить, що вони захищали не інтереси народних мас, а ті порядки, які забезпечували панування поміщиків, духовенства і народжуваної буржуазії.

Заслугою автора є те, що він прагнув знайти не тільки спільні риси у поглядах окремих ідеологів буржуазного табору, але й відмінності. Саме такий підхід дозволив правильно висвітлити економічні погляди буржуазно-ліберальних ідеологів, які нерідко гостро критикували залишки кріпосництва, відстоювали буржуазний розвиток краю при зведенні залишків феодалізму до мінімуму.

Найвидатнішу роль у розвитку економічної думки на Україні наприкінці XIX ст. відіграли революційні демократи. В Галичині ідеологія революційного демократизму була представлена працями О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка, діячів радикальної партії, зокрема С. Даниловича. Про славу когорту цих прогресивних економістів йдеться у четвертому і п'ятому розділах книги.

Автор правильно зробив, звернувши увагу на ті моменти в економічних поглядах революціонерів-демократів, що найменше висвітлені в літературі. Варта уваги й та безперервна лінія, якою дослідник зв'язує еволюцію прогресивних економічних поглядів у Галичині, починаючи від «Руської Трійці» до І. Франка. Врахування традицій у розвитку економічної думки, знаходження джерел прогресивних ідей у спадщині попередників — це позитивна риса монографії. Такий підхід до еволюції економічних поглядів у Галичині зроблено вперше і він виявився плодотворним, бо допомагає збагнути процес генезису прогресивних ідей у поневоленому краї, виявити мисленні здатності гнобленого народу. Завдяки цьому автор також уникнув переоцінки зовнішніх ідейних впливів, показав ознаки, властиві для української економічної думки.

Разом з тим книга свідчить, що українські прогресивні економісти не замикалися у шкарлупу провінціалізму, а скоплювали останнє слово народів світу в галузі суспільствознавства. Саме це дозволило їм вивести духовний світ рідного народу на широкі дороги вселюдського прогресу.

Останній розділ монографії дає змогу простежити еволюцію соціал-демократичної економічної ідеології як до, так і після створення СДП в Галичині. Ув'язка економічної ідеології нелегальних соціалістичних гуртків початку 80-х років XIX ст. та економічних поглядів соціал-демократів цілком закономірна, бо СДП виросла на базі робітничого і соціал-демократичного руху попереднього періоду.

Значною мірою досягнення і невдачі соціал-демократії завдячують тому, що вона успадкувала. Правда, ідеологічне обличчя цієї партії визначалося багатьма іншими факторами, зокрема впливом соціал-опортунізму К. Каутського та інших лідерів II Інтернаціоналу. Розгляд ідейних джерел привів автора до висновку, що соціал-демократія Галичини стояла на опортуністичних позиціях, але він не заперечує й позитивних моментів у її діяльності, дотримуючись при цьому вказівки В. І. Леніна про те, що в партіях II Інтернаціоналу було два крила — революційне і опортуністичне, які вели між собою постійну боротьбу. Знаходити позитивне в негативному — така вимога методу історичного матеріалізму.

Таким чином, у рецензованій праці розглядаються проблеми історії української

економічної думки другої половини XIX ст., визначено головну проблематику, основні течії та етапи розвитку економічної думки в Галичині. В цьому її наукова цінність і громадська значимість. Звичайно, не з усіма твердженнями автора можна беззастережно погодитися, окремі формулювання і узагальнення потребують уточнення, погляди деяких економістів (зокрема Д. Танякевича) висвітлені скупо, можна було б коротко подати характеристику соціально-економічних відносин. Не завадило б також поліпшити й літературну редакцію тексту. Проте ці похибки не можуть зменшити позитивного враження від книги, що вперше систематично висвітлює великі проблеми української економічної думки в період її бурхливого розвитку.

М. М. КРАВЕЦЬ

*

*

Багатогранною є духовна спадщина українського народу. Однак досліджена вона в радянській науці недостатньо. Якщо історія матеріальної культури, літератури, мистецтва інші галузі базисного й надбудовного характеру представлені як монографічними дослідженнями з окремих питань, так і синтезуючими працями, то з історії української економічної думки поки що з'явилося лише кілька фрагментальних праць. Монографія С. М. Злупка є спробою заповнити цю прогалину.

У ній висвітлюється історія економічної думки другої половини XIX ст. в західноукраїнських землях, показується, як в цій сфері ідеології перемагало марксистське економічне вчення, розкривається, яке соціальне замовлення виконував той чи інший вчений, хоча у зв'язку з дрібнобуржуазним обличчям галицького суспільства другої половини XIX в. і нечітким класовим його розмежуванням це часто досить важко зробити (стор. 34).

Періодизацію української економічної думки Галичини другої половини XIX — початку XX ст. автор пов'язав з головними етапами розвитку й поширення марксизму, визначених В. І. Леніним.

У праці дана критика захисників крипосництва з табору галицького московіфільства (Д. Зубрицький, І. Наумович), показано буржуазно-консервативний зміст економічних поглядів В. Барвінського та буржуазно-клерикальної концепції Д. Танякевича. Виклад економічної ідеології ліберальної буржуазії автор виділив в окремий розділ, викривши буржуазну сутність економічних поглядів і програм Є. Олесницького, В. Будзиновського та ін.

Майже половина книги, і цілком справедливо, на нашу думку, відведена аналізу соціального змісту економічних поглядів представників революційно-демокра-

тичної течії: В. Навроцького, О. Терлецького, М. Павлика, С. Даниловича, І. Франка. Автор показує, як представники революційно-демократичної течії захищали інтереси трудящих мас і насамперед трудового селянства, яку роль вони відіграли у поширенні марксового економічного вчення серед прогресивної галицької громадськості, як сприяли розширенню ґрунту для утвердження пролетарської ідеології. Зроблена також спроба визначити історичне місце революційно-демократичної течії і особливо І. Франка в суспільній думці України. Переважна більшість висновків автора не викликає заперечень.

Завершальний розділ праці присвячений аналізу програмно-теоретичних поглядів галицьких соціал-демократів та вивченню формування економічної думки революційного пролетаріату. Тут, зокрема, викладено економічну сутність «Програми галицької робітничої партії», викрито класові та ідейні основи опортунізму галицької соціал-демократії, порушено проблемні питання формування економічної думки революційного пролетаріату.

Автор, по-суті, вперше зробив спробу синтезувати історію ідейної боротьби в галузі економічної теорії за півстоліття на західноукраїнських землях. З приводу цього й хочеться висловити кілька критичних зауважень та побажань.

Не всі висновки і формулювання, наведені у книзі, однаковою мірою до кінця продумані й зважені автором. Тому у праці зустрічається безліч суперечливих тверджень на адресу одного й того ж громадського діяча чи мислителя. Так, неможливо скласти чітку уяву про Ю. Бачинського, а визначення соціального обличчя галицької соціал-демократії настільки суперечливе, що мимоволі виникає питання, як це «апологети поміщицького на-

півфеодалного землеволодіння» (стор. 208—209) могли «відіграти важливу роль у розвитку пролетарської ідеології» (стор. 213). Не ясно для читача, ким був В. Навроцький та ряд інших діячів. У цьому відношенні найбільш вигідно відрізняється виклад економічних поглядів О. Терлецького.

Книга строката різного роду застереженнями, як от, «не був марксистом», не «піднявся до рівня розуміння марксизму» і т. д. Це особливо владає в око там, де йдеться про погляди І. Франка. Відчувається, що автор наляканий і дрібнобуржуазною соціалістичною утопією революційно-нерів-демократів і всіляко старається їх вигородити.

Праця показує і страх автора перед ласальянством, породженим дрібнобуржуазною стихією у робітничому русі. А між тим ласальянство — не суцільна реакція у робітничому русі. Говорячи про ласальянство, автор повинен був скористатись лєнінською оцінкою Ласала, його заслуг, промахів, недоліків і опортунізму у всій її повноті. Тоді можна було уникнути багатьох неясностей та суперечностей в оцінці галицької соціал-демократії.

Викликає заперечення й структура викладу матеріалу про революційно-демократичну течію в галицькій українській економічній думці. Так, виникає запитання, чому матеріал про І. Франка подано окремо від розділу «Виникнення й становлення економічних ідей революційної де-

мократії», ніби він не мав відношення до процесу виникнення й становлення ідей революційної демократії. Дивно, що автор об'єднує москвофілів і народовців в одну течію, називаючи її «москвофільсько-народовською», коли загальновідомо (це випливає і з складу матеріалів та фактів у книзі), що, як соціальна база, так національна і зовнішньополітична орієнтація цих двох течій зовсім різні.

Не заперечуючи ролі І. Франка у роботі української наукової політекономічної термінології, не можна погодитись, однак, з автором у тому, «що до Франка на Україні економічні теорії поширювались переважно в російській, польській і німецькій мовній інтерпретації» (стор. 183). А як бути з працями С. А. Подолінського і зокрема його дослідженням «Ремесла і фабрика на Україні», де він повністю запозичив термінологію т. І «Капіталу» К. Маркса, переклав її на українську мову за правописом так званої драгоманівки? Так твердити — значить грішити проти історичної істини.

Незважаючи, проте, на вказані та інші недоліки й спірні місця, рецензована книга — помітне явище в дослідженні й висвітленні історії української економічної думки. Вона написана в гострому полемічному стилі, з партійних позицій, особливо коли йдеться про критику реакційних поглядів економічної теорії.

І. Г. ШУЛЬГА, І. М. МЕШКО

В. Н. ГУЛЕВИЧ. МИРОЛЮБНІ СИЛИ ФРН У БОРОТБІ ПРОТИ МІЛІТАРИЗМУ ТА РЕВАНШИЗМУ (1955—1966 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1968, 328 с.

Монографія В. Н. Гулевича присвячена надзвичайно важливій і актуальній проблемі боротьби проти західнонімецького мілітаризму і реваншизму. В наш час ця проблема набрала особливого політичного значення, оскільки загроза з боку західнонімецького імперіалізму значно посилюється.

Слід зазначити, що до останнього часу боротьба демократичних сил ФРН проти західнонімецького мілітаризму та реваншизму не була предметом окремого монографічного дослідження. Праця В. Н. Гулевича є першою важливою спробою дослідження цієї проблеми. Методологічною основою монографії є твори класиків марксизму-лєнінізму. Автор широко використав документи і матеріали КПРС, СЄПН, КПН та міжнародного робітничого і комуністичного руху. Значну увагу приділив також вивченню боннських джерел, документів СДПН, західнонімецької періодичної преси тощо.

У праці переконливо викривається антинародна, антинациональна суть західнонімецького мілітаризму, показуються його

історичні корені, спорідненість з мілітаризмом часів кайзерівської і гітлерівської Німеччини. Спираючись на вказівки В. І. Лєніна, автор розглядає основні форми прояву західнонімецького мілітаризму.

У монографії справедливо підкреслюється, що основою відродження мілітаризму в Західній Німеччині є відновлення до середини 50-х років і посилення, всупереч Потсдамським угодам, могутності монополій, які виступають ініціаторами агресії. Командні позиції в монополістичних об'єднаннях, як правило, займають колишні воєнні злочинці.

Автор вірно наголошує, що величезна роль у мілітаризації країни належить державно-монополістичному капіталу ФРН, державному апарату, боннському уряду, буржуазії та проникнутому мілітаризмом юнкерству, колишнім гітлерівським генералам, що соціально-економічна основа ФРН — тотожня соціально-економічній основі Німеччини часів гітлерівського режиму. У праці підкреслюється важлива думка, що вирішальним стимулом гонки озброєнь є нажива, а також наводяться цікаві дані про прибутки монополій (стор. 25).

В 60-х роках в ФРН почали виникати великі воєнно-промислові об'єднання по виробництву нових видів озброєння, в тому

числі ракет, літаків, танків і т. д. Широкого розмаху набули науково-дослідні роботи у военній галузі.

Значна увага в праці відводиться створенню збройних сил ФРН, що мають антинародний, імперіалістичний характер. Новітньою зброєю оснащується бундесвер. Крім нього, в країні існують різного роду воєнні формування: «територіальна оборона», «армія охорони тилу» і т. д. Західнонімецькі мілітаристи займають важливі позиції у НАТО. В книзі переконливо показується безперервне зростання в Західній Німеччині воєнних витрат. Одним із наслідків мілітаризації є посилення експлуатації західнонімецьких трудящих, погіршення їх матеріального становища.

У монографії справедливо підкреслюється виняткова агресивність, хижацтво, авантюризм західнонімецького імперіалізму і мілітаризму (стор. 90).

Центральне місце в книзі займає висвітлення боротьби робітничого класу, широких верств населення ФРН проти посилення гніту монополій, мілітаризації країни та атомного озброєння бундесверу. Значну увагу приділено формам руху робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії, інтелігенції та інших верств населення проти мілітаризму — різноманітні страйки, демонстрації, політичні виступи, народні опити, походи «проти атомної смерті», конференції, зльоти, наради представників трудящих, діячів науки, культури, народні референдуми, маніфестації, факельні процесії, відмови від випуску воєнної продукції, від служби в бундесвері, виступи призивників 1922 р. проти військової повинності, боротьба проти ракетних баз, проти будівництва аеродромів, полігонів, щорічні весняні походи за мир та роззброєння й ін.

В монографії викривається реакційна політика правих лідерів СДПН, які стали на шлях підтримки ремілітаризації Західної Німеччини. Автор підкреслює, що в авангарді боротьби проти мілітаризму за мир йдуть німецькі комуністи, яким доводиться вести боротьбу в умовах безперервних репресій, гонінь, лютої антикомуністичної пропаганди.

У праці показуються також причини слабкості боротьби проти мілітаризму та реваншизму. Це — відсутність єдності в рядах робітничого класу та всіх демократичних сил, жорстокі репресії проти антимілітаристського руху, заборона КПН, розкольніцка, антикомуністична, реформістська політика лідерів СДПН, значний вплив антикомунізму серед робітників, селян, інтелігенції, дрібної буржуазії та інших верств населення ФРН та підпорядкування цього населення реакційній політиці боннського уряду, нерозуміння певною частиною західнонімецьких трудящих великої небезпеки відродження мілітаризму та реваншизму, ідеологічний, політичний, економічний тиск правлячих класів на народні маси ФРН, повільний процес політичного пробудження селянства.

Автор наголошує, що соціально-економічні успіхи НДР роблять великий вплив на все суспільне життя Західної Німеччини, свідчать про незаперечні переваги соціалістичного ладу НДР над капіталістичним ладом ФРН. Німецька Демократична Республіка уособлює майбутнє всієї німецької нації.

Слід підкреслити, що В. Н. Гулевич успішно справився з поставленим завданням, показавши розвиток боротьби миротлюбних сил ФРН проти мілітаризму та реваншизму. Наведені у праці факти свідчать про смертельну загрозу для німецького народу з боку мілітаристських та реваншистських сил, про необхідність посилення боротьби проти цієї загрози.

З метою поліпшення структури праці, бажано було б більше приділити уваги антимілітаристській діяльності західнонімецьких комуністів, прогресивних організацій, боротьбі з неонацистською небезпекою. Викликає здивування надзвичайно малий тираж книги: 500 екземплярів. Книжка швидко розійшлася і тепер її неможливо придбати. Видавництву «Наукова думка» надалі треба враховувати попит читачів і видавати праці більшими тиражами.

В. Д. ЛИСОЧЕНКО

Хроніка та інформація

ВИСОКА НАГОРОДА БАТЬКІВЩИНИ

Громадськість нашої країни урочисто відзначила видатну подію в історії радянської науки — 50-річчя Академії наук Української РСР. Враховуючи величезний вклад українських учених у розвиток усіх галузей знань, радянський уряд нагородив АН УРСР орденом Леніна. За видатні заслуги в розвитку науки високих урядових нагород був удостоєний також ряд інститутів АН УРСР.

20 травня 1969 р. в конференц-залі секції суспільних наук АН УРСР відбулися урочисті збори колективу Інституту історії АН УРСР, присвячені відзначенню його найвищою нагородою республіки — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. Збори відкрив секретар партійного бюро Інституту доктор історичних наук А. М. Шлепаков. За пропозицією члена-кореспондента АН УРСР заслуженого діяча науки М. І. Супруненка присутні одноголосно обрали почесну президію у складі Політбюро ЦК КПРС.

Слово надається заступнику голови Ради Міністрів УРСР доктору історичних наук П. Т. Троньку. За дорученням Центрального Комітету Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів Української РСР П. Т. Тронько зачитав Указ Президії Верховної Ради УРСР: *«За успіхи в розвитку української історичної науки та підготовку висококваліфікованих наукових кадрів нагородити Інститут історії АН УРСР Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР».*

Поздоровивши колектив Інституту історії з високою урядовою нагородою, П. Т. Тронько підкреслив, що успіхи Інституту, відзначені урядом, були досягнуті внаслідок багаторічної сумлінної праці його колективу. Завдяки піклуванню партії та уряду, створений тридцять три роки тому Інститут історії став справжньою кузницею кадрів, зріс кількісно і якісно. На початку існування Інституту його 3 відділи налічували лише 16 науковців. Тепер же в 15 відділах установи працюють понад 100 наукових працівників, серед яких 2 академіка, 2 члена-кореспондента, 4 заслужених діяча науки, 25 докторів і понад 60 кандидатів наук. Інститут проводить велику наукову роботу. Протягом 1958—1965 рр. було видано понад 220 книг і брошур, загальний обсяг яких перевищує 2600 друк. арк. Тематика наукових досліджень охоплює найважливіші проблеми історії українського народу, історії СРСР, Комуністичної партії, загальної історії. Крім дослідницької роботи працівники інституту ведуть активну громадсько-політичну та пропагандистську діяльність, зокрема у Товаристві «Знання», Товаристві охорони пам'ятників історії та культури. Висока урядова нагорода, зазначив П. Т. Тронько, є не лише оцінкою заслуг. Вона зобов'язує працювати ще краще. Побажавши вченим нових творчих успіхів, П. Т. Тронько висловив впевненість, що завдання, які стоять перед ними у зв'язку з наближенням ленінського ювілею, вимогами дальшого розвитку радянської історичної науки будуть з честю виконані.

Директор Інституту історії АН УРСР академік А. Д. Скаба подякував Комуністичній партії, радянському урядові за високу нагороду, яка є великою подією не лише для Інституту історії, а й для всієї історичної науки республіки. Він сказав, що визначний вклад в історичні дослідження зробили академіки АН УРСР Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, П. П. Єфіменко, І. П. Крип'якевич, Д. З. Мануїльський, ветерани інституту С. М. Белоусов, І. О. Гуржій, К. Г. Гуслистий, Ф. Є. Лось, К. І. Стецюк, М. І. Супруненко та ін. Спинившись на завданнях інституту, А. Д. Скаба запевнив ЦК КПРС, ЦК КП України та Радянський уряд, що колектив Інституту новим творчим кроком виправдає довір'я, виявом якого є висока нагорода. Директор Інституту історії АН УРСР поздоровив інші наукові установи АН УРСР, нагороджені за видатні досягнення в розвитку радянської науки.

Віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід передав колективу Інституту історії АН УРСР вітання від президента та Президії АН УРСР. Відзначивши успіхи істориків української республіканської Академії наук, І. К. Білодід підкреслив їх роль у зміцненні зв'язків з науковцями інших братніх республік СРСР. Висвітлення питань історії з позицій марксистсько-ленінської методології сприяє вико-

ванню трудящих у душі дружби народів, вірності справі партії, найкращим інтернаціональним традиціям, комунізму.

Вже понад п'ять років Інститут історії веде значну шефську лекційну, агітаційно-пропагандистську роботу на Дарницькому шовковому комбінаті. Привітання від колективу підприємства, зв'язаного узами дружби з Інститутом, передала працівниця комбінату Депутат Верховної Ради СРСР І. С. Метельська. Науковці інституту прочитали на комбінаті понад 230 лекцій, які прослухали близько 10 тис. чол. Особливо активно виступають перед робітниками та службовцями ДШК І. О. Гуржій, В. І. Клоков, М. А. Рубач, П. К. Стоян, А. В. Санцевич, А. П. Євтушенко та інші працівники інституту. 53 статті науковців було надруковано в багатотиражці комбінату. Велику допомогу подають історики школи наукового атеїзму, проведенню ленінських читань. І. С. Метельська висловила впевненість, що дружні зв'язки між науковцями й робітниками міцнітимуть і надалі.

Від імені Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС поздоровлення передав його директор лауреат Ленінської премії доктор філософських наук І. Д. Назаренко. В своїй роботі інституту історії АН УРСР і ЦК КП України нерозривно зв'язані, тим приємніше вітати товаришів по зброї та меті, сказав І. Д. Назаренко. Запорука нових успіхів — у зміцненні й ширенні цих зв'язків, у дружньому співробітництві, спільній боротьбі проти ідеологічних ворогів, у вихованні молоді в душі комуністичної моралі, у збагаченні радянської історичної науки — найпередовішої й найпрогресивнішої в світі, яка допомагає утвердженню вимріяного людством ладу — комунізму.

Вітання й поздоровлення від Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка передав проректор доцент Г. М. Цветков. Зв'язки університету з Інститутом історії старі й міцні — чимало науковців Інституту історії — колишні випускники Київського університету. Від імені ректорату, парткому та профкому університету, а також від історичного факультету Г. М. Цветков передав науковцям вітальні адреси, та ювілейну медаль КДУ на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Інститут історії АН УРСР одержав поздоровлення від багатьох вузів, наукових закладів, установ та окремих осіб. На закінчення урочистих зборів учасники надіслали вітальні листи до ЦК КПРС і ЦК КП України.

В. О. ВАСИЛЬКО

ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ В ДРОГОБИЧІ

11 квітня 1969 р. Дрогобицький міськком КП України, державний педагогічний інститут та краєзнавчий музей провели науково-теоретичну конференцію, присвячену 50-річчю Дрогобицького збройного повстання. В ній взяли участь пропагандисти, політінформатори, викладачі суспільних дисциплін, партійні, радянські і комсомольські працівники.

Вступним словом конференцію відкрив секретар міськкому КП України П. І. Шавков, який відзначив, що минуло 50 років від того дня, коли трудящі Дрогобича, наслідуючи приклад російського пролетаріату, мужньо, із зброєю в руках вступили у відкритий бій з контрреволюційною націоналістичною буржуазією і проголосили в місті Радянську владу. Жителі Дрогобича свято зберігають у своїй пам'яті героїв квітневого повстання, які несли в масі ідеї Великого Леніна.

З доповіддю «Ленін і революційний рух у Галичині» виступив кандидат історичних наук, старший викладач Львівського держуніверситету М. М. Волянук. Він підкреслив, що про В. І. Леніна, його революційні ідеї було відомо на західноукраїнських землях ще задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 1896 р. у журналі «Життя і слово», який виходив у Львові під редакцією Івана Франка, була надрукована стаття Плеханова «Робітничий революційний рух в Росії», що знайомила читачів з діяльністю Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», яким керував Ленін.

Чималу роль у пропаганді ленінських ідей у Галичині відігравала львівська група сприяння РСДРП, що була створена в 1905 р. У Львові в 1910 р. було надруковано в перекладі на українську мову проект аграрної програми РСДРП, написаний В. І. Леніним. Комуністична партія Східної Галичини, яка заснувалась в лютому 1919 р., повела трудящих краю на боротьбу за здійснення мети, до якої кликав їх вождь міжнародного пролетаріату В. І. Ленін.

У доповіді «Виникнення і діяльність першої в Дрогобичі комуністичної організації «соціалістів-комуністів» директор краєзнавчого музею О. С. Сивохиш розповів про те, що звістка про Жовтневу соціалістичну революцію в Росії з блискавичною швидкістю облетіла Прикарпаття. Її лозунги стали широко популярними серед дрогобицького пролетаріату. В жовтні 1918 р. до Дрогобича повернувшись з Радянської України понад 30 військовополонених і біженців, серед них В. Ф. Коцко, І. М. Куш-

пір та інш., що були учасниками жовтневих подій в Росії. І уже в першій половині листопада 1918 р. було створено першу в Дрогобичі комуністичну організацію під назвою «соціалісти-комуністи».

Під керівництвом дрогобицьких комуністів 28 листопада 1918 р. створюється робітнича Рада в Стебнику, яка активізує свою діяльність, починає керувати всіма громадськими справами, запроваджує на солеварні в Стебнику 8-годинний робочий день. Під керівництвом комуністів 20 січня 1919 р. у місті відбувся багатотисячний мітинг робітників і селян під лозунгом «Геть гнобителів і тиранів!»

Власті Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), відчуваючи, що комуністична організація стає чимраз більш популярною, що за її закликami все ширше розгортаються революційні виступи трудящих Прикарпаття, вдаються до репресій. В цій обстановці група «соціалістів-комуністів» переходить в підпілля. Під керівництвом комуністів у лютому 1919 р. виникає підпільна революційна військова організація, яка за короткий час здобула великий вплив серед особового складу гарнізону. Знаючи настрої гарнізону міста, власті ЗУНР вирішили викликати для роззброєння робітничої міліції військові підрозділи із Стрия. Комуністи негайно скликали нараду з представниками робітничої міліції і військової підпільної організації. Вона відбулась 13 квітня 1919 р. і схвалила рішення про негайний збройний виступ дрогобицького пролетаріату і його бойових загонів — робітничої міліції та солдат військового гарнізону.

Про «Дрогобицьке збройне повстання та його історичне значення» доповідав проректор педінституту, доцент, кандидат історичних наук В. Ф. Надім'янов. Доповідач зупинився на ході підготовки і проведенні повстання. За рішенням ревкому, який очолювали комуністи, в ніч з 13 на 14 квітня озброєні робітники разом з робітничою міліцією оточили центр міста і зайняли головні установи: банк, пошту, телеграф, міську управу. 14 квітня в Дрогобичі була повалена контрреволюційна влада буржуазії. В другій половині дня в центрі міста відбулись народні збори, на яких ревком оголосив про встановлення влади Рад. Повстання дрогобицьких робітників і солдатів підтримали селяни прилеглих сіл — Добрівлян, Уличного, Ролева.

Щоб придушити повстання і не дати поширитись на інші міста Галичини буржуазно-націоналістичний уряд ЗУНР викликав каральні загоони з гарматами і броневиками. Сили виявились не рівними. Повстання зазнало поразки, але незважаючи на це воно має велике історичне значення. Повстання 14—15 квітня 1919 р. було першим в історії Західної України збройним виступом пролетаріату, що ставив собі за мету взяти політичну владу в свої руки.

Повстання в Дрогобичі показало контрреволюційний характер влади націоналістичної буржуазії і мобілізувало трудящих на дальшу боротьбу проти капіталістичного рабства, за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

З спогадами на конференції виступили учасники збройного повстання 1919 р. Й. М. Митчин і член КППРС з 1920 р. Г. М. Мельничин.

* * *

14 квітня 1969 р. Дрогобицький міськком КП України та виконком міської Ради депутатів трудящих провели урочисті збори представників трудящих міста, присвячені 50-річчю збройного повстання і проголошення влади Рад. З доповіддю на зборах виступив секретар Дрогобицького міськкому КП України В. П. Барібан. Він відзначив, що дрогобицьке збройне повстання стало гордим кличем західноукраїнського робітництва до нових класових битв і висвітлив досягнення трудящих у розвитку економіки і культури за роки радянської влади.

Славну сторінку в революційній історії свого міста — 50-річчя повстання робітників і солдат — дрогобичани відмічають новими трудовими успіхами в боротьбі за дострокове виконання п'ятирічки.

На урочистих зборах із спогадами виступив учасник повстання персональний пенсіонер, кавалер ордена Леніна Г. М. Мельничин.

З привітанням від імені обкому КП України і облвиконкому до учасників зборів звернувся секретар Львівського обкому КП України В. П. Чугайов.

З великим піднесенням учасники урочистих зборів схвалили вітальні листи Центральному Комітету КППРС і Раді Міністрів СРСР, ЦК КП України і Раді Міністрів УРСР.

М. П. ТЕСЛЕНКО

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ СОЦІОЛОГІЇ

З 31 березня по 5 квітня 1969 р. у м. Львові проходила Всесоюзна наукова конференція-семинар «Ленінізм і управління соціальними процесами при соціалізмі». Вона була організована Академією суспільних наук при ЦК КПРС, Відділом наукового комунізму Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, інститутами філософії АН СРСР та АН УРСР, Всесоюзним товариством «Знання» та науковою Радою АН СРСР по комплексній проблемі «Закономірності розвитку суспільних відносин і духовного життя соціалістичного суспільства».

У роботі конференції взяли участь науковці, партійні, господарські працівники, представники громадських організацій країни, всього 800 чол.

З вітальною промовою до присутніх звернувся перший секретар Львівського обкому КП України В. С. Куцевол.

На пленарних засіданнях з доповідями і проблемними повідомленнями виступили 39 чол., на секційних засіданнях — 150. Особливу увагу привернули виступи академіка АПН СРСР професора Д. І. Чеснокова — «Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила розвитку соціалістичного суспільства», доктора філософських наук В. С. Семенова — «Соціально-політичне керівництво робітничого класу і управління при соціалізмі», секретаря ЦК ВЛКСМ Ю. В. Торсуєва — «Соціальне управління і молодь», доктора економічних наук Г. М. Доброва — «Науково-технічне прогнозування в зв'язку з завданнями планування і управління народним господарством», директора Львівського телевізійного заводу С. О. Петровського — «Досвід і проблеми соціального планування колективу Львівського телевізійного заводу» та ін.

В пленарних засіданнях взяли участь також представники УРСР, доповіді виголосили 9 чол.: член-кореспондент АН УРСР А. І. Кухтенко, доктор філософських наук Л. В. Сохань, доктор економічних наук Г. М. Добров, секретар Львівського обкому КП України В. П. Чугаєв та ін.

Науковці нашої республіки внесли вагомий вклад у розробку проблеми, яка обговорювалась, і не випадково місцем проведення конференції обрано було м. Львів. Учасники обговорення визначили головні методологічні й політичні проблеми соціального управління, теоретичні і практичні питання соціального планування. Вони обмінялися думками щодо роботи радянських соціологів і практиків, підвели підсумки, а також накреслили напрямки досліджень на наступний період.

Як говорилося у доповідях, методологічну основу управління соціальними процесами у нашому суспільстві становить марксизм-ленінізм, вивірена життям наука.

Дальшим розвитком теорії управління соціальними процесами повинні займатися суспільні науки та більшість природничих. У наш час особливого значення набувають обчислювальна техніка, математичні методи, кібернетика.

Схвально зустріли присутні виступ професора Д. І. Чеснокова, який вважає, що на сучасному етапі розвитку суспільства проблеми наукового управління викристалізуються в окрему галузь знань. Тому й необхідна спеціалізація науковців, які б зосередилися саме на дослідженні цієї важливої тематики.

В змістовній доповіді доктор філософських наук В. С. Семенов розкрив провідну роль робітничого класу при соціалізмі.

Життя підтвердило правильність вчення марксизму-ленінізму про диктатуру пролетаріату, ігнорування ж ролі цього класу в процесі побудови соціалізму неминує завдає великої шкоди справі революційних перетворень, як показали останні події в Китаї та Чехословаччині.

Спрямовує розвиток робітничого класу в соціалістичному суспільстві його передовий авангард — Комуністична партія.

На сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства перед Комуністичною партією стоїть складне завдання — широко залучати до партійної, державної, радянської та інших форм роботи не сотні тисяч, як це було в початковий період Радянської влади, а десятки мільйонів представників робітничого класу.

Значну увагу учасників конференції привернули питання дедалі зростаючої в процесі будівництва комунізму творчої діяльності народних мас в усіх сферах суспільного життя, проблеми дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичної демократії.

Член-кореспондент АН СРСР Ц. А. Степанян підкреслив, що прогрес соціалістичного суспільства пов'язаний не тільки з послідовною принциповою боротьбою проти всіх негативних явищ, що ведуть до викривлення демократичних основ, а й передбачає збереження і розвиток великих завоювань народних мас — творців історії.

Однаково помилкове як передчасне висунування тих чи інших форм соціалістичної демократії без урахування в достатній мірі економічної, політичної і культурної зрілості нашого суспільства, так і відставання від вимог часу.

Важливе місце в роботі конференції зайняли питання наукового управління соціальними процесами.

Доктор філософських наук Л. М. Суворов (Москва), кандидати філософських наук А. І. Сухарєв (Саранськ), П. Т. Голпченко (Одеса) та ін. свої виступи присвятили науковому управлінню розвитком соціальної структури суспільства.

Інтерес викликав виступ директора Львівського телевізійного заводу С. О. Петровського, який поділився досвідом роботи по складанню перспективного плану соціального розвитку колективу підприємства на 1966—1970 рр.

В розробці цього плану брали участь працівники заводу, партійних і радянських установ області, науковці інститутів кібернетики, філософії та економіки АН УРСР, які ставили завдання домогтися, щоб завод став зразково-показовим соціалістичним підприємством і підготувати умови для поступового перетворення його в підприємство комуністичного типу.

З доповідями про місце і роль молоді в соціальних процесах виступили секретар ЦК ВЛКСМ Ю. В. Торсуєв, секретар ЦК ЛКСМ України Т. Главак, голова комітету молодіжних організацій СРСР Г. І. Янаєв та ін.

Вивчення важливих проблем розвитку соціальної структури нашого суспільства, творча розробка їх допоможе нашій партії, робітничому класу в науковому управлінні соціальними процесами в період побудови комунізму.

В. О. РОМАНЦОВ

ПОСТІЙНОДІЮЧИЙ СЕМІНАР УЧИТЕЛІВ-ІСТОРИКІВ

Велику роль в комуністичному вихованні молодого покоління, його ідейного загартовування відіграють суспільні науки, зокрема історія і суспільствознавство. З метою подання допомоги викладачам історії і суспільствознавства Дніпродзержинський міський комітет КП України організував у січні 1964 р. постійнодіючий семінар викладачів цих дисциплін у загальноосвітніх школах, технікумах і професійно-технічних училищах, який діє і нині.

При складанні навчального плану були враховані програми з історії особливо з курсу суспільствознавства з тим, щоб на семінарах знайшли відображення всі складові частини марксизму-ленізму: політична економія, філософія і науковий комунізм. Заняття проводяться один раз на місяць протягом цілого дня. На кожному з них читають по одній лекції з курсу діалектичного і історичного матеріалізму, політичної економії і наукового комунізму.

Для читання лекцій залучаються вчені місцевих наукових закладів. Нещодавно перед слухачами семінару виступав доктор історичних наук, завідувач кафедри Дніпропетровського держуніверситету В. Я. Борщевський.

У минулому навчальному році були прочитані лекції на такі теми: Зростання керівної ролі КПРС в комуністичному будівництві (у світлі рішень XXIII з'їзду КПРС, XXIII з'їзду КП України); Роль КПРС в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму; Економічні закони соціалізму та їх використання в практиці комуністичного будівництва; Формування комуністичних суспільних відносин; Жовтнева революція на Україні; Боротьба за владу Рад на Катеринославщині, в Кам'янському (нині Дніпродзержинськ), та інші. В цьому році особлива увага приділялася вивченню ленінської теоретичної спадщини. Про це свідчать теми лекцій, прочитаних слухачами: Праця В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» і сучасний капіталізм; Значення праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин» і «Як організувати змагання?» для практики комуністичного будівництва; Твір В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та його значення для згуртування світового комуністичного руху; Останні промови, статті і листи В. І. Леніна та їх значення в справі комуністичного будівництва. Готуючись до семінару, викладачі використовують матеріали місцевих музеїв з історії міста та дані, зібрані під час походів по історико-революційним місцям області, республіки, країни. Дехто з них відвідав ленінські місця в складі пропагандистського поїзду, а також окремими групами, у Ленінграді, Москві, Києві, Полтаві, Севастополі, Одесі та інших містах.

Протягом навчального року для викладачів історії та суспільствознавства були влаштовані теоретичні та методичні конференції. Теоретичні конференції проводились за темами: Про комуністичне виховання учнівської молоді; Комуністичне виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях; Здійснення в СРСР ленінського плану культурного будівництва. Темати методичних конференцій були: Міжпредметні зв'язки у викладанні історії і суспільствознавства; Про використання технічних засобів у викладанні суспільних дисциплін.

Крім цього, відповідальні працівники міськкому партії і відділу народної освіти систематично відвідують курси історії та суспільствознавства в школах, технікумах і професійно-технічних училищах. Результати цих відвідувань обговорюються на се-

мінарах викладачів історії, нарадах директорів і секретарів партійних організацій навчальних закладів.

Семінари викладачів-істориків допомагають підвищувати ідейно-теоретичний рівень викладання суспільних дисциплін в навчальних закладах міста і виховувати молодь у дусі комуністичної ідейності.

К. М. ГИБАЛО

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ ЗАПОРІЖЖЯ

Влітку 1968 р. археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР проведено дослідження курганів у зоні будівництва Вільнянської зрошувальної системи.

Роботи велись на двох курганних групах - Вільнянській та Вільно-Уланівській, де розкопано 16 курганів, в яких виявлено понад 100 поховань, переважно епохи бронзи (III—II тисячоліття до н. е.). Серед останніх 25 відносяться до так званої ямної та катакомбної культур, 69 — до зрубної культури. Крім того, тут виявлено 5 скіфських і сарматських могил та 3 поховання степових кочівників XI—XIII ст. н. е.

Поховання ямної культури здійснені в прямокутних ямах. Покійників клали у випростаному стані або на спині з підігнутими в колінах ногами, головою частіше на схід. В одному з цих поховань знайдено горщик, що належить до пізнього періоду ямної культури, а в другому — мідний ніж.

Поховання катакомбної культури здійснені в неглибоких овальних ямах, які в кількох випадках мали бокові підбої — катакомби. Покійників клали на спині або в скорченому стані на боці. Орієнтація різноманітна. Іноді кістки скелетів пофарбовані червоною вохрою, що за віруваннями первісних людей символізувало вогонь, тепло, домашнє вогнище тощо. В одному з поховань виявлена зернотерка, в шести похованнях — горщики, прикрашені відбитками шнура, гребінцевим орнаментом тощо.

Поховання ямної і катакомбної культур були основними в курганах. Носії цих культур і насипали кургани, в яких потім ховало померлих пізніше населення, зокрема племена зрубної культури.

Із 69 поховань зрубної культури 27 були здійснені в кам'яних домовинах, а решта в ґрунтових ямах. Покійників клали в основному на лівий бік у скорченому стані, кисті рук перед лицем. Понад 40 поховань супроводжувалось посудом різної форми — кокличними чи циліндричними слабопрофільованими банками, біконічними приземкуватими чашами з чітко вираженим ребром і високими горщиками. Частина чаш і горщиків орнаментована відбитками шнура, насічками чи прокресленими лініями. Два горщики покриті у верхній частині складним плетивом прямих і кривих ліній, серед яких можна розрізнати накреслення хрестів, трикутників, свастик тощо. Немає сумніву в тому, що цей «орнамент» являв собою якусь піктограму-напис. Прочитати його, на жаль, поки що не вдалося. В цілому посуд зрубної культури, як і поховання, належить, очевидно, до порівняно обмеженого відрізка часу, хоча за стратиграфічними спостереженнями тут можуть бути виділені як більш ранні, так і пізніші поховання.

Скіфо-сарматські поховання, які супроводжувались коштовностями, на жаль, ще в давнину були пограбовані. Лише в деяких могилах виявлені окремі речі: тригранні бронзові вістря стріл, намисто, виготовлене з пасти або з морських черепашок, уламки залізних предметів, посуд тощо. Великий інтерес являють, проте, самі могили споруді, що мають вигляд підземних камер-катакомб, довжиною до 3 м, шириною 1—1,5 м. Півколо одного із курганів виявлено кромлех — викладений з уламків дикого каменю круг діаметром близько 30 м. Другий курган був обкопаний ровом шириною 1 м.

Досить багатими на знахідки виявилися поховання середньовічних кочівників. Так, наприклад, в одному з цих знайдено скелет коня з упряжжю. Поруч лежали залишки меча, рогові обкладинки лука, кістяні пластинки від колчана, вістря стріл, залізне кресало тощо. Завдяки цим знахідкам вдалося повністю реконструювати лук середньовічного воїна і колчан для стріл. Ці речі будуть незабаром виставлені в археологічному музеї АН УРСР.

Розкопки Вільнянської експедиції ще не закінчені. Але й одержаний матеріал значно збагачує джерелознавчу базу розуміння історії культури стародавнього населення Подніпров'я починаючи з епохи бронзи і кінчаючи середньовіччям.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, В. О. КРУЦ

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Й. Ш. ЧЕРНОМАЗОМ

26 квітня 1969 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС університету Й. Ш. Черномазом на тему: «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні (березень 1917 — березень 1918 рр.)».

Офіційними опонентами на захисті виступили доктори історичних наук П. П. Гудзенко, Ю. Ю. Кондуфор, І. К. Рибалка (Харків). В обговоренні дисертації взяв участь доцент А. Д. Перевозов (Харків). Виступаючи відзначили не тільки велике наукове значення і актуальність досліджуваної теми, але й її теоретичну і практичну цінність для історико-партійної науки цілому. Про це також говорилося у відзивах на дисертацію та опубліковані праці Й. Ш. Черномаза, що надійшли від багатьох наукових установ та окремих вчених України і ряду союзних республік. З питань організації і діяльності робітничого контролю на Україні Й. Ш. Черномаз підготував 19 наукових праць, загальним обсягом понад 45 друкованих аркушів, в тому числі дві монографії «Боротьба робітничого класу України за контроль над виробництвом (березень 1917 — березень 1918 рр.)» та «Перші соціалістичні перетворення в промисловості України 1917—1918 рр.».

Вчена рада одностайно ухвалила присвоїти Й. Ш. Черномазу вчений ступінь доктора історичних наук

В. Д. БЕРЕЗАНЕЦЬ.

ВІСТІ З ШКІЛ

Рідне село і виховання дітей

У підготовці до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна педагогічний колектив Чесниківської восьмирічної школи Рогатинського району Івано-Франківської області разом з комсомольською і піонерською організаціями роблять все для того, щоб революційні і трудові традиції рідного села, імена людей, які втілювали ленінські ідеї в життя, стали надбанням учнівського колективу, засобом у формуванні комуністичного світогляду підростаючого покоління. Силами колгоспу ім. М. Черемшини, педагогічного та учнівського колективу у школі створено музей, матеріали якого висвітлюють історію села і колгоспу, перспективи їх розвитку, розповідають про односельчан, що за часів панської Польщі виборювали шасливе, заможне життя.

При музеї створено гурток «Юний історик» у складі 48 учнів V—VIII класів. Члени його вивчають революційні й трудові традиції односельчан, історію рідного краю, життя і революційну діяльність В. І. Леніна, листуються з старими більшовиками, організовують екскурсії по ленінських місцях, різні конкурси, перегляди кінофільмів на ленінську тематику тощо.

Гуртківці підготували рукописний збірник про старше покоління односельчан «Вони першими прокладали ленінську дорогу в нове життя».

Д. І. БЕЛЕЙ

У КРАЇНУ ЗНАНЬ

У січні нинішнього року в Бобровокутській восьмирічній школі на Херсонщині було дано старт учнівським експедиціям «У країну знань», присвяченим 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Учасники експедиції взяли своїм девізом слова Володимира Ілліча: «Коли я знаю, що я знаю мало, я доб'юся того, щоб знати більше». Піонери й комсомольці глибоко вивчають життя та революційну діяльність вождя революції та історію Комуністичної партії й комсомолу, збирають матеріал про минуле свого краю.

Юні краєзнавці організували зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни односельчанами Л. Д. Кузьміним, Ф. І. Ткаченком, М. І. Сахновичем, колишніми воїнами Радянської Армії, випускниками школи, що працюють в різних галузях народного господарства. Школярі зав'язали листування з С. І. Полінською, що проживає в Москві. Вона повідомила цікаві дані про революційні події в с. Бобровий Кут у 1905—1907 рр., про свої зустрічі з Н. К. Крупською.

12 квітня в кабінеті історії відбувся вечір на тему: «Дитинство, юність і революційна діяльність В. І. Леніна». Зараз учасники експедиції виготовляють фотоальбом «Наше село до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна», розшуковують документи та матеріали для альбому «Минулі та сучасні історичні пам'ятки нашого краю». Незабаром з'явиться перший випуск рукописного журналу «Ленін і Херсонщина» (в минулому і тепер). Попереду нові пошуки, нові маршрути, зустрічі, нові відкриття.

В. Д. СУСОРОВ.

ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ СТАШЕВСЬКИЙ

4 травня ц. р. раптово помер талановитий вчений, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, член КПРС з 1952 р. Дмитро Миколайович Сташевський. Він народився 2 серпня 1924 р. в Києві у сім'ї службовця. Ще юнаком почав працювати зварником на оборонному заводі. У 1949 р. Д. М. Сташевський закінчив факультет міжнародних відносин, у 1952 р.—аспірантуру в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

З березня 1953 р. Д. М. Сташевський плідно працював спочатку молодшим, а з листопада 1957 р.—старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, спеціалізуючись у питаннях загальної історії та історії міжнародних відносин. 1953 р. він успішно захистив кандидатську, 1966 р.—докторську дисертації.

У галузі науково-дослідної роботи увагу Д. М. Сташевського здебільшого привертало питання міжнародного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, викриття антирадянської політики американського імперіалізму, методів здійснення ним економічної та політичної інтервенції щодо Країни Рад, аналізу внутрішньополітичної боротьби в США за нормалізацію відносин з Радянським Союзом та ін. Дослідник опублікував монографії «Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917—1924 рр.)» (К., 1957, 135 с.); «Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923)» (К., 1960, 310 с.); «Прогресивні сили США у боротьбі за визнання Радянської держави. 1917—1933». (К., 1969, 212 с.). У Польщі вийшла книга Д. М. Сташевського «Інтервенція під виглядом допомоги» (Краків, 1964, 117 с.), присвячена викриттю підступної діяльності продовольчих місій США в цій країні. Перу історика належить кілька змістовних брошур і 25 наукових та науково-популярних статей. Дмитро Миколайович вніс значний вклад у написання підготовленої співробітниками Інституту історії АН УРСР колективної монографії «Міжнародна солідарність трудящих в антифашистській боротьбі (1933—1945 рр.)».

Д. М. Сташевський був полум'яним пропагандистом політики Комуністичної партії і Радянської держави, одним з найкращих лекторів-міжнародників. Він часто виступав з лекціями і доповідями перед робітниками, колгоспниками, воїнами Радянської Армії.

Своїми працями в галузі новітньої історії Дмитро Миколайович залишив помітний слід в радянській історіографії. Історики Української РСР назавжди збережуть у своїй пам'яті образ невтомного вченого-дослідника, принципового комуніста, прекрасного товариша Д. М. Сташевського.

РЕЗЮМЕ

Н. Н. Маслов. Значение исторического исследования в произведениях В. И. Ленина. В статье рассматривается и оценивается значение трудов В. И. Ленина для советской исторической науки. Освещаются заслуги вождя как историка, его опыт применения исторического анализа в научных трудах, посвященных как теоретическим, так и практическим проблемам деятельности партии, отмечается связь между политикой и историей в работах В. И. Ленина, подчеркивается необходимость исторического анализа для правильного понимания общественно-политических явлений.

А. В. Санцевич. Становление и развитие советского общества в трудах В. И. Ленина. В статье раскрываются основные ленинские положения о становлении и развитии советского общества — первого в мире социалистического общества. Освещается историческое значение диктатуры пролетариата, союза рабочего класса и крестьянства, культурной революции в исторических судьбах советских людей.

А. В. Ткачук. В. И. Ленин о коммунистическом воспитании трудящихся. Построение нового общества может быть осуществлено лишь людьми, вооруженными передовой марксистско-ленинской теорией. Автор статьи суммирует ленинские указания по данной проблеме.

М. В. Коваль. Основные черты действий партизан Украины (1941—1944 гг.). В статье исследуется тактика партизан Украины в годы Великой Отечественной войны, прослеживается развитие ее в ходе борьбы во вражеском тылу, раскрывается взаимосвязь различных форм боевых действий; на сводных цифрах показана их эффективность и действенность.

SUMMARIES

N. N. Maslov. Importance of the Historical Investigation in the Works by V. I. Lenin. The article considers and estimates the importance of V. I. Lenin's works for the Soviet historical science. The leader's services as a historian, his experience in applying historical analysis to the scientific works, dealing with both theoretical and practical problems of the Party are elucidated, the connection between politics and history in the works, by V. I. Lenin is noted, the necessity of historical analysis for correct understanding of social and political phenomena is emphasized.

A. V. Santsevich. Initiation and Development of the Soviet Society in the Works by V. I. Lenin. The article deals with the main Lenin's theses on the formation and development of the Soviet Society — the first in the world socialist society. The historical importance of the dictatorship of the proletariat, of the union of the working class and peasantry, of cultural revolution in the historical fortunes of the soviet people are examined.

A. V. Tkachuk. V. I. Lenin on Communist Education of the Working People. The construction of the new society can be realized only by the people armed with the advanced marxist-leninist theory. The author sums up Lenin's instructions on the given problem.

M. V. Koval. Principal features of the Ukrainian Partisans Activities (1941—1944). The tactics of the Ukrainian partisans during the Great Patriotic war is investigated in the article, its development during the struggle in the enemys rear is traced, the interrelation of different forms of fighting activity and their efficiency are shown by summary figures.

НОВІ КНИГИ

БРУЗ В. С.— Боротьба СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі і політика західних держав (1933—1935 рр.), вид-во Київського у-ту, К., 1969, 227 с.

ГОРЛАЧ Ф. С., КАСЬЯНОВ В. П.— Барвінкове. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1969, 84 с. з іл.

ДМИТРУК В.— Нариси з історії української журналістики XIX ст. Посібник для студентів факультету журналістики, вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1969, 145 с.

ЕГОРОВ В., ЗОТОВ Н.— 907 днів в тылу врага, изд-во «Маяк», Одесса, 1969, 244 с. с илл.

ЗАМЛИНСЬКИЙ В.— Шлях чорної зради, вид-во «Каменяр», Львів, 1968, 168 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, К., 1969, 787 с. з іл.

ПАЛАЖЧЕНКО О.— Партизанський Данко. Про Героя Радянського Союзу комісара С. В. Руднева, Товариство «Знання» Української РСР, К., 1969, 48 с. з іл.

Сквозь грозы и бури. Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны, изд-во «Прапор», Харьков, 1969, 199 с. с илл.

СКОРЯК Г.— Могилів-Подільський, вид-во «Маяк», Одеса, 1969, 55 с. з іл.

СИМОНЕНКО Л.— В лісах над Остром, Політвидав України, К., 1969, 75 с. з іл.

СИТЕНКО Л. Т.— Модернізм релігії, його особливості і суть, вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1969, 206 с.

ЩЕРБА С.— Жовтень зігріває планету. Нариси, факти, хроніка, вид-во «Молодь», К., 1969, 47 с.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» В 1969 РОЦІ ВИХОДИТЬ З ДРУКУ КНИГА:
ТКАЧ Н. І. «ЗА ЛЕНІНСЬКИМ КООПЕРАТИВНИМ ПЛАНОМ». Мова українська
10 арк. 80 коп.

Книга присвячена одному з найважливіших періодів колгоспного будівництва на Україні (1933—1937 рр.). Автор досліджує питання величезної організаційної і політико-виховної роботи партійних організацій серед широких мас трудящего селянства, використовуючи досі невідомі архівні документи, що відбивають процеси організаційно-господарського зміцнення колгоспів, їх озброєння першокласною сільсько-господарською технікою. В роботі висвітлюється героїчна праця мільйонних мас трудівників соціалістичного сільського господарства, їх активна участь у громадсько-політичному житті республіки. Велика увага приділяється піднесенню культури колгоспного села, духовному зростанню колгоспників, показані визначні керівники і організатори колгоспного будівництва на Україні.

Монографія розрахована на масового читача, а також пропагандистів, студентів і викладачів вузів.